

Аалыбек АКУНОВ

# "МАНАС" ЭПОСУ БОЮНЧА КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА НИКЕ МАМИЛЕРИ



Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын 30 жылдыгына,  
алгачкы кыргыз-этнограф кызы Какен Мамбеталиева эженин жана  
саясат таануу илимдеринин доктору, профессор  
Гүлмира Сулаймановна Мамбеталиеванын  
жаркын элестерине арналат

**Аалыбек АКУНОВ**

**"МАНАС" ЭПОСУ БОЮНЧА КЫРГЫЗДАРДЫН  
ҮЙ БҮЛӨ ЖАНА НИКЕ МАМИЛЕЛЕРИ**

**Бишкек 2021**

УДК 398

ББК 82.3(2Ku)

А 44

Оку китеби И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин

Окумуштуулар Кеңешинин 2021-жылы 30-июнундагы чечими менен басмага сунушталган

Рецензенттер:

Т.А.Абдрахманов, тарых илимдеринин доктору, профессор

Б.Ж.Кожомуратов, тарых илимдеринин кандидаты, доцент

А.К.Искендерова, философия илимдеринин кандидаты, доцент

Акунов Аалыбек

А 44 "Манас" эпосу боюнча кыргыздардын үй бүлө жана нике мамилелери / Жооптуу ред.  
проф. Т.К.Чоротегин. – Бишкек, "Калем" басмасы, 2021. – 268 бет,

ISBN 978-9967-479-33-3

Колунуздагы окуу куралы "Манас" эпосун кыргыздардын жашоо-турмушун, ой-санаасын, үй бүлө жана нике мамилелери боюнча үрп-адатын изилдеөөдө тарыхий жана этнографиялык булак катары пайдалануу маселелерине арналган. "Манас таанууну" өз алдынча терең окуп өздештүрүсү үчүн кошумча окуу-методикалык куралдардын, окуу китечтери менен окуу куралдарынын мааниси чоң экендиги талашсыз.

Студенттин жазганнын студенттер оңай түшүнөт деген ой менен автордун студенттик курагында жазган текстерин алардын жазылуу стилин бузбастан, ошол баштапкы формасын сактоо менен бердик.

Кыргыздардын коомдук-саисий ой-пикири илгеритеден эле "Манас" эпосунда, оозеки чыгармачылыктын жана адабияттын алкагында өнүгүп келген. Улуттук адабияттын байыркы мезгилден бугунку күнгө чейинки басып откөн жолу мамлекеттик түзүлүшкө, элдин маданий өнүгүшүнө, коомдук-саисий, философиялык, этикалык маселелерге, өзгөчө саясатка түзөндүз байланыштуу болгон. Ушундан улам бул окуу куралында «Кыргыз адабиятынын тарыхындагы коомдук-саисий ойлордун өнүгүшү» курсунун программын толугу менен берилди.

Окуу куралы "Манас таануу" предметин окуган жождун студенттерине, "Манасты" изилдеочулөргө, жалпы эле "Кыргыз таанууга" кызыккандарга арналат.

ISBN 978-9967-479-33-3

УДК 398

ББК 82.3(2Ku)

© Акунов А., 2021

УДК 398

ББК 82.3(2Ku)

А 44

Учебное пособие рекомендовано к печати решением Ученого Совета Кыргызского государственного технического университета им. И.Раззакова от 30 июня 2021-года

Рецензенты:

Т.А.Абдрахманов, доктор исторических наук, профессор

Б.Ж.Кожомуратов, кандидат исторических наук, доцент

А.К.Искендерова, кандидат философских наук, доцент

Акунов Аалыбек

А 44 Семейно-брачные отношения кыргызов по данным эпоса "Манас"./ Отв. ред. проф. Т.К.Чоротегин. – Бишкек, ИД "Калем", 2021. – 268 стр.

ISBN 978-9967-479-33-3

Данное учебное пособие посвящено использованию эпоса "Манас" как исторического и этнографического источника в исследовании условия жизни, мировоззрения, обычая и традиции, связанные с семейно-брачными отношениями у древних кыргызов. Роль и значение дополнительных учебно-методических материалов, учебников и учебных пособий в самостоятельном изучении студентами такого трудного предмета как "Манасоведение" является бесспорным.

Имея ввиду, что исследования, выполненные студентом легче воспринимаются самими студентами решили дать тексты автора, выполненные им в свои студенческие годы в виде рукописи, с сохранением прежней формы и стиля.

Общественно-политическая мысль у кыргызов издревле развивалась в рамках эпоса "Манас", устного творчества и литературы. История национальной литературы с древности по сегодняшний день всегда была связана с государственным строем, развитием культуры народа, с общественно-политическими, философскими, этическими вопросами, и особенно непосредственно была связана с политикой. Поэтому в это учебное пособие включили программу курса "Развитие общественно-политической мысли в истории кыргызской литературы".

Учебное пособие посвящено студентам вузов изучающим предмет "Манасоведение", исследователям "Манаса", и всем тем кто интересуется "Кыргызоведением".

ISBN 978-9967-479-33-3

УДК 398

ББК 82.3(2Ku)

© Акунов А., 2021

The textbook is recommended for publication by the decision of the Academic Council of the Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov dated from June 30, 2021

**Reviewers:**

T.A. Abdurakhmanov, Doctor of Historical Sciences, Professor

B.Zh. Kozhomuratov, Candidate of Historical Sciences (PhD), Associate Professor

A.K. Iskenderova, Candidate of Philosophical Sciences (PhD), Associate Professor

Akunov Aalybek

A 44 Family and marriage relations among the Kyrgyz according to the epic "Manas" / Res. ed. prof. T.K. Chorotegin. - Bishkek, "Kalem" Publishing House, 2021. - 268 p.

ISBN 978-9967-02-617-9

This textbook is devoted to the use of the epic "Manas" as a historical and ethnographic source in the study of living conditions, worldview as well as customs and traditions associated with family and marriage relations among the ancient Kyrgyz people. The role and importance of additional teaching materials, textbooks and teaching aids in students' independent study of such a difficult subject as "Manas Studies" is indisputable.

Bearing in mind that the research carried out by the student is often more easily perceived by other students, we decided to give the author's texts, made by him in his student years in the form of a manuscript, while maintaining the previous form and style.

Since ancient times, social and political thought among the Kyrgyz has developed within the framework of the epic "Manas" and more generally within the folklore and literature. The history of Kyrgyz literature from antiquity to the present days has always been associated with the state government, the development of the culture of the people, with socio-political, philosophical, ethical issues, and especially has been directly related to politics. Therefore, this textbook includes the program of the course "Development of social and political thought in the history of Kyrgyz literature."

The textbook is dedicated to university students studying "Manas Studies" course, researchers of "Manas" epic and all those who are interested in "Kyrgyz Studies".

Алгы сез: Аалыбек Акуновдун манас таануу жаатындагы бүтүрүүчүлүк дипломдук эмгеги тууралуу.....	8
Киришүү.....	14
1. «Манас» эпосун изилдөө Улуу Октябрь революциясынан кийин гана жакшы жолго коюла баштаган .....	23
2. «Манас» эпосун баалуу этнографиялык булак катарында кароо зарыл.....	29
3. «Манас» эпосу боюнча кыргыздардын үй-буле жана нике катнаштары.....	34
4. «Манас» эпосунун Октябрь Революциясына чейинки изилдениши жана эпостун маалыматтары боюнча байыркы кыргыздардын саясий-экономикалык түзүлүшү.....	108
5. Кыргыздардын турмушунун «Манас» эпосунда чагылдырылышы ....	126
6. Үйлөнүү жана ага байланышкан каада-салттар (үрп-адаттар) .....	143
7. Өлгөн адамды коюу жана ага байланышкан каада-салттар.....	171
8. А.Ж.Тойнби аныктаган есүүнүн Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасынын «Манас» эпосунда чагылдырылышы.....	183
9. «Манас» эпосунун маалыматтары боюнча кечмәндердүн саясий салттары жана адаттары. (Политические традиции и обычай кочевников по данным эпоса «Манас») .....	192
10. Кыргыздардын коомдук-саясий ой-пикиринин «Манас» эпосунда, оозеки чыгармачылыта жана адабиятта өнүгүү тарыхынан.....	198
11. «Кыргыз адабиятынын тарыхындагы коомдук-саясий ойлордун өнүгүшү» курсунун программысы .....	239

## Оглавление

Предисловие: О дипломной работе Аалыбека Акунова в области манасоведения.....	8
Введение.....	14
1. Исследование эпоса "Манас" поставлено на должный уровень после Великой Октябрьской революции .....	23
2. Необходимо относиться к эпосу "Манас" как ценному этнографическому источнику .....	29
3. Семейные и брачные отношения у кыргызов по данным эпоса "Манас" .....	34
4. Исследование эпоса "Манас" до Октябрьской революции и политико-экономический строй древних кыргызов по данным эпоса..	108
5. Отражение жизни кыргызов в эпосе "Манас" .....	126
6. Женитьба и связанные с ней обычаи и традиции, .....	143
7. Погребение и связанные с ним обряды и обычаи .....	171
8. Отражение в эпосе "Манас" приема роста Уход и Возврат, определенный А.Ж.Тойнби .....	183
9. Политические традиции и обычаи кочевников по данным эпоса «Манас».....	192
10. Из истории развития общественно-политической мысли киргызов в эпосе "Манас", устном творчестве и литературе .....	198
11. Программа курса "Развитие общественно-политической мысли в истории кыргызской литературы" .....	239

## Table of contents

Foreword: On Aalybek Akunov's Thesis in the Field of Manas Epic Studies as A University Graduate .....	8
Introduction .....	14
1. Research of the epic "Manas" has been put up to the proper level after the Great October Revolution – p .....	23
2. Necessity to treat the epic "Manas" as a valuable ethnographic source – p .....	29
3. Family and marriage relations among the Kyrgyz according to the epic "Manas" – p .....	34
4. Studies of the "Manas" epic before the October Revolution and the politico-economic structure of the ancient Kyrgyz according to the data from the epic – p.....	108
5. Reflection of the lifestyle of the Kyrgyz in the epic "Manas" – p .....	126
6. Marriage and related customs and traditions – p .....	143
7. Burial and related rites and customs – p .....	171
8. Reflection in the epic "Manas" of the growth. leaving and returning, determined by A.J. Toynbee – p.....	183
9. Political traditions and customs of nomads according to the epic "Manas" – p.....	192
10. The history of the development Kyrgyz social and political thought in the epic "Manas", folklore and literature – p.....	198
11. Content of the course "Development of social and political thought in the history of Kyrgyz literature." – p .....	239

Тагдырда инсан өзү үлам кылчактап кайрылчу учурлар, анын өзүнүн өмүр жолунун улуу бурулуштары болот эмеспи. Ушул китептин авторунун да ошондой орошон доору – 1970-жылдардын соңу – 1981-жылдын жазы болду.

Китептин автору Аалыбек Акунов – биздин курсташыбыз жана досубуз. Азыркы тапта ал Кыргызстандагы беделдүү саясат таануучу, тарыхчы окумуштуу. Ал – тарых жана саясат таануу илимдеринин доктору (2000), профессор (2001), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин (КУУ) мурдагы ректору, ага чейин – аталган университеттин директору (2010) болуп иштеген.

Учурда ал Бишкек шаарындагы Исхак Рazzakov атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (мурдагы Фрунзе политехникалык институтунун) гуманитардык жааттагы билимдерди камтыган кафедрасынын башчысы болуп иштеп келет.

Анын жарыялаган эмгектеринен улам профессор А.Акуновду XX-XXI кылымдардагы Кыргызстандын саясий тарыхы жана саясат таануусу боюнча бараандуу адис катары кеңири таанышат. Арийне, ал өзүнүн алгачкы илимий телчигүү жолун манас таануу жана кыргыз этнографиясы жаатында баштагандыгын көпчүлүк замандаштар дээрлик биле беришпейт.

Биз авторго өзүнүн КУУнун (мурдагы КМУнун) тарых факультетин бүтүрүү үчүн жазган дипломдук ишин жаңыртып жарыялап коюшу көркөтигин бир нече ирет эскерткен элек.

Эми, Төңир колдоп, дал ошол saat да келип, профессор А.Акунов ушул китепти манас таануу жаатындагы окуу колдонмосу катары сунуштап отурган кези.

Учурдан пайдаланып, биз китептин авторунун алгачкы илимий жетекчisi, анын манас таануу жана этнография жаатында телчикиртген устаты тууралуу азыноолак кыстара кетмекибиз:

ХХ кылымда кыргыз айымдарынын арасынан чыккан алгачкы илимпоз-этнограф, тарых илимдеринин кандидаты, доцент Какен Мамбеталиева (05.04.1936 – 30.07.1984) болгону 48 гана жашты жашап, дүйнөдөн мезгилсиз кеткен.

Ал өлкөбүздөгү тарых илимдеринин жаңы тармагын – этнография илимин түптөөдө, ошондой эле дүйнөлүк этнография илиминин жетишкендиктери камтылган заманбап дарстар окууда жана жаңы муундагы этнограф кадрларды даярдоодо ири салымы бар мээнеткеч тарыхчы айым болгон.

Какен Мамбеталиева Кыргызстандын Нарын облусунун Нарын районуна (мурдагы Тян-Шан районуна) караштуу Он-Арча айыл аймагындагы Эчки-Башы кыштагында жарык дүйнөгө келген. Атасы Мамбеталы Черикичи уулу Үмөтаалы небереси колунан көөрү төгүлгөн уста болгон, анча-мынча табыпчылыгы да бар эле. Какендин энеси – Жумабубу да мыкты уз эле, шырдак шырып, туш кийиз сайып, өнөрлүү болчу. Ал тогуз бала төрөгөн, бирок эки уулу (Дүйшембү, Сулайман) жана бир кызы (Какен) гана токтогон экен. Дүйшембүнүн атасынын агасы Сыя багып алган экен.

Кыргыздын заттык жана руханий маданиятын иликтөөгө Какендин кызыгуусу, балким, өзүнүн айылдагы даңазалуу усталардын биригинин жана уздун үй-бүлөсүндө төрөлүп өскөнүнө байланыштуудур? Уз эне, албетте, кызына да кылдат жана талбай мээнет кылып, ар кыл сайма сайуу, шырдак шыруу, ала кийиз басуу, ага оюу түшүрүү усулдарын үйретет эмеспи.

Какен өзү дарыгер болууну көксөгөн экен. Бирок өз атасындай түү туткан бир тууган байкеси Сулайман Мамбеталиевдин кеңеши менен ал Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетин) тарых

факультетине тапшырат. "Тарых – бардык илимдердин башаты деп ойлочумун", – деп эскерет Сулайман агабыз.

Какен эженин агасынын кызы, саясат таануу боюнча илим доктору, профессор, маркум Гүлмира Сулайман кызы Мамбеталиева (29.01.1956-ж., Фрунзе – 25.4.2017, Бишкек)эжекенин эскерүүсүнөн:

"(Какен) эжем үшүл үлүттүк университеттен билим алып, согуш учурунда Москвадан көчүп келген Клавдия Антипина деген чоң этнографтан көп нерсени үйрөнүп, ал киши өз экспедицияларына кошуп шакирти катары тарбиялаган. Жакшы окуп Ленинграддагы этнография институтундагы аспирантурага өтүп, илимий ишин ийгиликтүү жактап, түштүктөгү тоо-кен өнөр жайындагы жумушчулардын турмушун, ал жердеги маданиятты изилдеген. Какен Мамбеталиева энциклопедист да болгон. Кыргызча ысымдарды изилдеген... Кыргыздардын колдонмо өнөрү туралуу К.Антипина менен биргелешип китеп жазып, ал китептери англис, орус, немис тилдеринде жарыкка чыккан".

Какен Мамбеталиева 1963-жылы "Кыргызстандын таш көмүр өнөр жайындагы кыргыз кенчилеринин турмуш-тиричилиги жана маданияты" деген китебин жарыялап, этнография үчүн бүгүн да маанилүү теманын башатын ачты. Ушул багыттагы илимий изилдөөсүн улантып, натыйжада 1971-жылы "Кыргызстандын тоо-кен өнөр жайындагы кыргыз жумушчуларынын үй-бүлөсү жана бүлөлүк-никелик мамилелери" деген китебин жарыкка чыгарды.

Какен Мамбеталиева азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз үлүттүк университетинин тарых факультетинде (мурдагы КМУда) этнография боюнча ырааттуу дарстарды, атайын курстарды окуп келди. Ал нечендеген жаш адистерге этнография тармагы боюнча заманбап илимий темаларды тапшырып, этнографиялык талаа изилдөөлөрүн жүргүзүүге шыктандырып турду.

Какен Мамбеталиева өзү жакшы тааныган этнограф окумуштуулар Юрий Валентинович Кнорозов (19.11.1922–30.03.1999), Сауд Менделевич Абрамзон (1905–1977), Юлиан Владимирович

Бромлей (1921–1990), Кирилл Васильевич Чистов (20.11.1919 – 29.09.2007), Сергей Александрович Арутюнов сыйктуу нечендеген залкар илимпоздор жана алардын ачылыштары тууралуу мол маалыматты айтканда, студенттеринин көздөрү жалжылдап, өздөрү да ушундай ачылыштарды жасоону самап кетишчү.

Какен Мамбеталиева КУУдагы эң мыкты окуган айрым студенттерге студенттик илимий конференциялар үчүн баяндама жасагыла, реферат, дипломдук иш даярдагыла деп ар кыл темалар берип, аларга багыт көрсөткөн. Анын окуучуларынын бири – тарыхчы, саясат таануучу, профессор Аалыбек Акуновго Какен Мамбеталиева эже "Манас" дастанын этнограф катары иликтеөнү тапшырган.

Айтмакчы, эжеке "үшүл теманы көтөрө ала турган тың курсташтарындан кимди атайсың?" деп бир курдай бизден сураганда, мен Аалыкени айткан элем. Себеби мээнеткечтиги жагынан А.Акунов эч кимди алдыга чыгарбаган, кыргыз фольклорун да мыкты билген студент экендигин дүрүс билчүмүн.

Аалыке менен студент кезибизде Чыңгыз Айтматовдун (1928–2008), колумбиялык калемгер Габриэл Гарсиа Маркестин (Gabriel José de la Concordia «Gabo» García Márquez; 1927–2014) ж.б. чыгармаларын бир нече saat бою талашып талкуу кылган учурлар эсте. Ал "Манас" эпосунун советтик цензуранын уруксаты менен чыккан үчилтигинин мазмунун жана "Манас" эпосуна байланыштуу колдо бар илимий адабиятты мыкты билчү.

Курсташыбыз Аалыбек мырза өз дипломдук ишин 1981-жылы июнда эң мыкты баага коргоду. Бул – ооруп жүргөн эжекебиз үчүн да кубанычтуу окуя болду.

Какен эжеке этеп кат жазып, Аалыкени тапчы деген тапшырма берген кезендер да эсте.

Өзүнүн устасынын айрым каттарын Аалыбек тумар сыйктуу кадырлап сактап, алардын сүрөтүн үшүл китептин тиркемесине жарыялап жаткандыгы да анын өзүнүн устасына карата терең урматын чагылдырып турат.

Какен эже ССРР ИАсынын Этнография институтунун ошол кездеги деректири, академик Ю.В.Бромлейге атаяын кат жазып, А.Акуновду Орусияга чакырып, күндүзгү аспирантурага алгыла, деп өтүнгөн.

Биз 1981-жылдын жайында 3 айлык милдеттүү аскердик машигуу маалында ректораттан чакыруу келсе эле, Аалыбек бул аскердик машигуудан мөөнөтүнөн мурда кетет ко, Москвага аттанат ко, деп күтүп жүргөн кезең да эсте.

Кейиштүүсү, жергиликтүү бюрократтык тоскоолдуктун айынан Аалыбек Акунов Маскөөгө жиберилбей калды. Бирок ал өзүнүн манас таануу жаатындағы дипломдук ишин жетектеген эжекеге ар дайым ыраазычылыгын билдирип келет. Мына, колубуздагы китеп арналган инсандардын бири да Какен эжеке экендиги – ошол сый-урматтын дагы бир көрүнүшү.

Манас таануу жаатында кыргыз жана башка тектеги жоон топ болгон тилчи, адабиятчы, фолклор таануучу окумуштуулардын салымдары опол тоодой. Ал эми тарыхчы, этнограф катары бул эпосту жана анын өңүттерүүн, манасчылардын мурасын иликтегендердин арасында С.Абрамзон, И.Молдобаев, Б.Чынышбаев, Ж.Абдиева, Ч.Субакожоева, А.Асанканов, Т.Кененсариев, А.Турдуева, ж.б. саналуу гана адистер бар.

Ошол тарыхчы окумуштуулардын сабында, албette, студент кезиндеи оригиналдуу эмгеги менен Аалыбек Акунов да турат.

Анын бул китеби, албette, студент доордогу маалыматты андан ары байыткан жаңы маалыматтар, окуу колдонмосу менен шөкөттөлдү. Адабият тизмеси да кыйла жаңыртылып, толукталды.

Бул кителин өзгөчө мааниси, биздин оюбузчä, автордун өзүнүн 1980-жылдардын башына карата чогулткан жана кийин кошумчалаган жекече табылгаларында жана ой толгоолорунда гана эмес, аны "Манас" эпосун этнографиялык булак катары изилдөө жолуна чакырган маркум этнограф Какен Мамбеталиеванын жаркын элесине таазим кылууда да турат, деп санайбыз.

Авторго мындан аркы албан чыгармачыл ийгиликтерди каалап кетмекчибиз.

Тынчтыкбек Чоротегин,

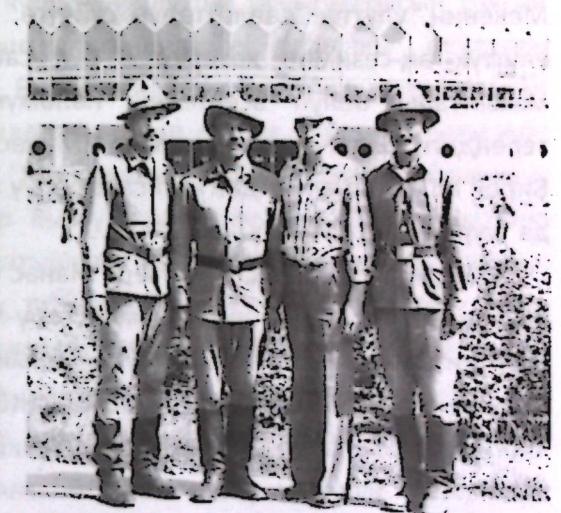
"Кыргыз Тарых Коому" эл аралык коомдук бирикмесинин президенти, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Чөлкөм таануу жана кыргыз таануу кафедрасынын профессору, тарых илимдеринин доктору.

2021-жылдын күлжя (июнь) айынын 17сү.

Бишкек шаары, Кыргызстан.



Аалыбек Акунов.  
1979-жыл 3-курс



Курсташтар жана достор. Солдоң оңго: Эсен Жапаров, Мамирап Маматеминов, Тынчтыкбек Чороев, Аалыбек Акунов. 1981-жыл, октябрь айы. Үч айлык аскердик машигуу күндөрүнөн

2006-жылы 10-октябрда «Манас» эпосунун руханий-патриоттук жана адеп-ыймандык мазмунун студенттер менен жаштарга жеткирүү жана эли-жерин сүйүгө, патриотизмге тарбиялоо максатында Кыргыз Республикасынын билим, илим жана жаштар саясаты министрлигинин “Манастануу” курсун жогорку окуу жайларында 34 saat көлөмүндө милдеттүү түрдө окутуу жөнүндөгү буйругу чыккан. «Манас» эпосунда чагылдырылган кыргыз маданиятын, тарыхын, этнографиясын, этнопедагогикасын үйрөнүү менен жаштардын ақыл-ой, рухий, сез байлыктарын терендөтүү, алган билимин кесиптик, күндөлүк жана социалдык маанилүү кырдаалдарда колдоно билүүсүнө көнүктүрүү, элин, жерин, Ата-Мекенин, улуттук дөөлөттөрүн сүйүгө, мекенчилдикке тарбиялоо, улуттук аң-сезимин көтөрүү – бул сабакты кийирүүнүн негизги максаттары болуп эсептелет. Көлөмүнүн чондугу, маанисинин терендиги боюнча океан сымал “Манас” үчүн 2 кредит абдан аз. Бирок ЖОЖдордун андан көп saat берүү мүмкүнчүлүктөрү жок, муну да тура түшүнүү керек.

Ушундай шартта студенттер “Манас таанууну” өз алдынча терең окуп өздөштүрүүсү үчүн кошумча окуу-методикалык куралдардын, окуу китептери менен окуу куралдарынын мааниси чоң экендиги талашсыз. “Манас таануу” сабагы ЖОЖдорго милдеттүү түрдө киргизиле баштаган 2009-жылдан берки кыска үбакыттын ичинде “Манасты” изилдөөчүлөр жана белгилүү педагогдор тарабынан ондогон окуу китептери менен окуу куралдары жана ар кыл форматтагы методикалык коллдонмолор жарык көргөн. Колуңуздагы окуу куралы “Манас” эпосун кыргыздардын жашоо-турмушун, ойсанаасын, үй бүлө жана ніке мамилелери боюнча үрп-адатын изилдөөдө тарыхий жана этнографиялык булак катары пайдалануу маселелерине арналган автордун студенттик мезгилинде жазган әмгектерин өзүнө камтыйт.

Кыргыздардын коомдук-саясий ой-пикири илгеритеден эле “Манас” эпосунда жана башка көптөгөн оозеки чыгармачылыктын жана адабияттын алкагында өнүгүп келген эмеспи. Улуттук адабияттын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки басып өткөн жолу мамлекеттик түзүлүшкө, элдин маданий өнүгүшүнө, коомдук-саясий, философиялык, этикалык маселелерге, өзгөчө саясатка түздөн-түз байланыштуу болгон. СССР кулагандан кийин кыргыз эли бир нече кылымдар мурда жоготуп алган улуттук мамлекеттин кайрадан калыбына келтируү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болгон. Совет мамлекетине таптакыр окшошшогон, экономикасы менчиктиң көп түрдүүлүгүнө негизденген, ал эми саясий түзүлүшү бийликтин адилеттүүлүгүн орнотууга багытталган мамлекеттик түзүлүштү куруу зарылдыгы ошол кездин күн тартибиндеги негизги маселе болгон.

Заманбап мамлекетти куруунун улуттук тажырыйбасын саясий элита менен илимий интелигенциянын алдыңкы өкүлдөрү “Манастан” издел баштаган. Бирок андай тажырыйбанын изилденген жана коом тарабынан кабылданган даяр маани менен маңызы жок эле. Ушундан улам “Манастагы” мамлекетти башкаруу тажырыйбасын изилдөөлөр кызуу башталган. Бул окуу куралына автордун демилгеси жана катышуусу менен 1996-жылы Ж.Баласагын атындагы КҮУнун алдында түзүлгөн Мамлекеттик башкаруу жана социалдык изилдөөлөр институтунун студенттерин окутуу үчүн иштелип чыккан «Кыргыз адабиятынын тарыхындагы коомдук-саясий ойлордун өнүгүшү» курсунун программысы толугу менен берилди.

Саясат таануу илимдеринин доктору, профессор Г.С.Мамбеталиева менен бирдикте кыргыздардын коомдук-саясий ойлорунун байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин өнүгүшүнө изилдөө жүргүзгөнбүз. Анда коомдук-саясий ойлордун оозеки адабиятта жана “Манс” эпосунда чагылдырылышы деген бөлүмдөр

да бар эле<sup>1</sup>. Ошол материалдарды да жана автордун ушул темага байланыштуу башка эмгектеринен үзүндүлөрдү да бул окуу куралына кошууну түнчтүү.

Бул окуу куралга автор мурдагы СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыркы Ж.Баласагын атындагы КУУ) тарых факультетинин студенти кезинде “Манас” боюнча жазган курсук иштеринин жана дипломдук ишинин негизги тексти кирди.

Кесипкөй профессордун калемине таандык окуу китептердеги татаал текстерге караганда студенттин жазганын студенттер оңой түшүнөт деген ой менен автордун студенттик курагында жазган текстерин алардын жазылуу стилин бузбастан, ошол баштапкы формасын сактоо менен берилди. Тарых факультети ал кезде партиялык-саясий кадрларды даярдоочу база катары саналып, студенттер курсук иштерди жазганда да тексттин башында марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектерине шилтеме берип, анан КПССтин съездинин материалдарынан, БКнын Башкы катышынын же республикалык БКнын биринчи катышынын сүйлөгөн сөздөрүнөн цитаталарды сөзсүз түрдө берүүгө милдеттүү болчу. Автордун студенттик илимий иштериндеги ушу сыйктуу коммунисттик методологиянын белгилери окуу куралга өзгөртүлбестөн берилди. Эми пост-советтик доордо андай идеологиялык клише (калып) менен жаз деген таңулоо жок, эгемендик доорунда калыптанып калган саясий плюрализм принциптерине ылайык ар кимдин өз көз карашын айттууга, таратууга жана коргоого үкугу бар, азыркы мезгилде кандай гана маселе болбосун ага карата ар түрдүү көз караштардын атаандаштыгынын болушу эреже катары эле болуп калды.

<sup>1</sup> Акунов А., Мамбеталиева Г.С. Саясат таануу. Окуу китеби-Б.: 2014.-597 б. (схемалар, табл.), 55.-12-16; 120-122; Акунов А., Кангалдис А.Н., Мамбеталиева Г.С. Политология. Окуу китеби-Б.: 2015.-357 б., 55.-20-55; 181-184.  
10. Акунов А.А., Муса кызы А., Политические традиции и обычаи кочевников по данным эпоса «Манас». В книж.: Древние и средневековые кочевники Центральной Азии, под ред. А.А.Тишкина, Барнаул, Азбука, 2008, Источник: [https://historylib.org/historybooks/pod-red-A-A-Tishkina\\_Drevnie.../](https://historylib.org/historybooks/pod-red-A-A-Tishkina_Drevnie-i-srednevekovye-kochevniki-Tsentralnoy-Azii/historylib.org/historybooks/pod-red-A-A-Tishkina_Drevnie.../)

Бүгүнкү күндө “Манас” эпосу элдикпи же реакциячылыбы деген суроо эч бир адамдын оюна да келбейт. Репрециячыл совет бийлиги, эркин ойлогон адамдарды куугунтуктаган коммунисттик заман артта калды. Эпос таануу, анын ичинен манас таануу эгемендик мезгилде мекенчил кыргыздын кыялындагыдай эле өзгөрдү. Автор 1-2-курстарда окуп жүргөн кездерде Б.Шамшиев сыйктуу кино режиссёrlор студенттер менен байма-бай жолугушууларды еткерүшүп, студенттердин берген суроолоруна: “Манасты” көркөм фильм кылып тартуу алардын өмүрүндөгү башкы максат экендигин ишенимдүү айтышчы.

Убакыт көрсөткөндөй кино тургай совет мезгилинде “Манастын” сценарийин жазууга да дээрлик аракет болболтур (маркум акын жана драматург Жоомарт Бекенбаев гана тасма тартуу аракетинде журуп, кырсыктан каза болгону, бир катар даректүү тасмалар эсте). Ошол эле учурда коммунизмди даңазалаган фильмдер эсепсиз көп тартылып турғандыгы белгилүү.

Эгемендик заманда “Манастын” жаңы варианттары да пайда болду<sup>2</sup>, манасчылардын чөйрөсү да кеңеиди, эпосту изилдөөгө арналган эмгектер менен булактар эми цензурасы жок жарыяланып калды. Манас таануу жаатында эл арлык чөйрөдө да кеңири изилдөөлөр болуп жатканы жөнүндө 2020-жылдын аягында жарык көргөн Кытайлык кыргыз окумуштуусу Адыл Жуматурдуунун көлөмдүү жана терең маңыздыу эмгегинен<sup>3</sup> кеңири маалымат алса болот. Мындан тышкаары да бир катар илимий эмгектер жарык көргөн<sup>4</sup>.

<sup>2</sup> Бұбы Мариям Мұса кызы кайыптан алып кагазға түшүргөн Жайсан Үмот уулунун айтусундагы “Айқол Манастын” 10 томдукун “Бийліктік” басмасы 2009-жылы басып чыгарған.

<sup>3</sup> Жуматурду, Адыл. Оозеки адабияттын теориясы жана манасчылык енер (Кытай кыргыздарынын материалдарынын негизинде). Түзүүчү – Ч.Сұбакожоева; жооптуу редакторлор: проф. Т.А.Абдырахманов, проф. Т.К.Чоротегин. — Бишкек, 2020. — 414 б.

<sup>4</sup> Ләц Инц, «Манаска жөрөмөл». Кытайча-Хүх-Хото. Ички Монголия университети басмасы. 1999; М.Мамбетакун. Манас эпосунун варианттары жана манасчылык енеру. Кыргызча-Үрүмчү, 1997; А.Жуматурду, Т.Ысак биргелешп жазган: «Заманыбыздын Гомери Жүсүп Мамайдын биографиясы». Кытайча-Хүх-Хото, Ички Монголия университети басмасы, 2002; Т.Ысак, А.Жуматурду, «Залкар манасчы Жүсүп Мамай». — Бээжин, . 2007; ошол эле китептин 2-басылышы.- Бишкек, 2014; А.Жуматурду. «Манасчылар жонундо изилдөө». Кытайча-Бээжин. 2006; Мамбеттурду Мамбетакун. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык. — Үрүмчү: Шинжан эл басмасы, 1998; Mambetakun, Mambetturdu – Saltk, Gundula, «The Fu-Yu Girgiz and their past. Three stories collected in Manchuria during the Period of the Establishment of the People's Republic of China». In: Turcica 30 (1998), pp. 287-296; Мамбетакун М. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык / Редколлегия: Т. К.

Казакстан, Орусия, ЕвроБиримдик өлкөлөрүндө жана башка көптөгөн мамлекеттерде "Манасты" изилдөөгө алган эмгектер көп, алардын баарына сарасеп салуу көп орунду алары шексиз. "Манасты" кыргыздар жаратып, аны кылымдар бою муундан муунга өткөрүп, бүгүнкү күнгө жеткирди эле, эми ал бутундөй дүйнө эли үчүн руханий байлыктын көөнөргүс булагы болуп калды.

Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында "Манастын" Сагынбай Орозбак уулунан жазылып алынган варианты менен С.Каралаевдин айттуусундагы вариантары миндеген нускада жарык көрдү. "Манасты" толугу менен кара сөз түрүндө кайра иштеп чыгып 2005-жылы Анкара шаарында түрк тилинде басмадан чыгарган (2-басылышы Анкарада 2016-жылы жарык көргөн) белгилүү түрк окумуштуусу Хайреттин Ивгиндин эмгеги<sup>5</sup> арзууга татырлык. Бул китеепти 2020-жылы Б.Жунусалиев кыргыз тилине которуп Анкарадан басып чыгарган. Ал – "Манас-Алтай тоолорунун арстаны (Мифологиялык эпос-роман)" деп аталат. Бул оригиналдуу, етө кызыктуу жана адабий тилде жазылган чыгарма экендигин кыргыз тилинде окуучулар өздөрү окуп чыккандан кийин ишенишип, жогорку баа беришет деп ойлойм.

Кыргыз элинин кайталангыс руханий мурасы - "Манас" эпосунун үчилтигин ("Манас", "Семетей", "Сейтек" эпостору) сактоого, өнүктүрүүгө жана даңазалоого байланышкан маселелерди жөнгө салуу максатында 2011-жылы Жогорку Кеңеш "Манас" эпосу жөнүндө<sup>6</sup> атايын мыйзам кабыл алган<sup>6</sup>. 2009-жылдан баштап өлкөнүн бардык ЖОЖдорунда (мамлекеттикпи же жеке менчикли менчиктин формасына карабастан) "Манастаануу" сабагынын

Чоротегин (торага), М. А. Карабаева, ж.б.; Баш созүн жазған жана бәсмәгә даярдаган илимий редактор Чолпон Субакожеева. - Бишкек: "Нур-Ас" басмасы, 2014. - 319 б. - "Мурас" коомдук фонду. - ["Тарых жана мурас" түрмөгү]; Мамбетакун М. Кыргыз эл ооз адабиятынын Памир мектеби: [Текст] /М.Мамбетакун. Үрүмчү, 2009. - 347 б.; Мамбетакун М. Жусуп Мамайдын 1961-1964-жылдар аралыгындагы манасчылыгы. // Жусуп Мамай: заманыбыздын залкар манасчысы. Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына арналган илимий баңгандамалардин жана макалалардын топтому. - Б.: Макспринт басмасы; Мурас фонду, 2014. - Б. 90. - "Тарых жана мурас" түрмөгү, ж.б.

<sup>5</sup> Хайреттин Ивгин. "Манас-Алтай тоолорунун арстаны (Мифологиялык эпос-роман)". Анкара, ТИКА, 2005; 2016; (турк тилинде), 2020. (кыргыз тилинде) 369 б.

<sup>6</sup> "Манас" эпосу жөнүндө", Кыргыз Республикасынын мыйзамы, 2011-жылдын 28-июну № 59.

киргизилиши, ал эми 2019-жылы Бишкекте "Манас" жана Чыңгыз Айтматов үлүттүк академиясынын ачылышы "Манасты" ар тараттан илимий изилдөөнү тереңдетүүгө жана аны таратуунун чейрөсүн эл аралык денгээлге көтөрүүгө реалдуу ыңгайларды жана мүмкүнчүлүктөрдү түздү. Азыркы күндердө аталган академиянын демилгеси жана уюштуруучулук аракеттери менен бир топ алгылыктуу иш чаралар өткөзүлүп атат. Коммунисттик репрециянын куралы болгон совет бийлиги учурунда кыргыздын кыялына да келбекендей "Манастын" багы учурда ачылып баштады десек туура болот.

1958-жылы "Манастын" эки томдугун, "Семетей" менен "Сейтекти" басып чыгарууга Кыргызстанда тийиштүү талаптарга жооп бергендей басмакананын жоктугунан бул китеептер Татар АССРинин борбору Казан шаарынан басылып чыккан эле. Эми болсо Бишкекте "Манас" энциклопедиясы ж.б. тармактык энциклопедиялар жарык көрүүдө, интернетке айрым вариантар ачык жарыяланып, манас таануу жаатында эл аралык онлайн илимий жыйындар өтүп жатат. "Манастын" бир томунун салмагы беш килограммга жеткен жогорку сапаттагы китеептерди чыгаруучу "Туарга" окшогон басмаканалар иштеп атат.

2015-жылы проф. Т.Чоротегиндин эл аралык илимий долбоорунун алкагында КЭРдеги кыргыздардын жашоо-турмушу менен таанышуу максатында Кытайга бардык. Түштүк-батышынан байыркы эстеликтерге бай Таш-Коргондон баштап түштүк-чыгышынан Хотанга чейинки аймактагы кыргыздар жашаган айылдарды кыдырып, алар менен жолугушуп, баарлашып, жашоо шарттарын өз көзүбүз менен көрүп келдик. Ошол долбоордун алкагында Ак-Чий ооданынын Кара-Булак айылына да барып, Жусуп Мамайдын кара ашына<sup>7</sup> катышып куран окудук.

Айылдын орто ченинде улуу манасчыга арналган жакшынакай музей ачышыптыр, анда Жусуп Мамайдын өмүр жолуна жана

<sup>7</sup> Кытайлык кыргыздардан чыккан белгилүү манасчы Жусуп Мамай бир жыл мурун, 2014-жылы 1-июнда өзү төрөлгөн Ак-Чий кыштагында таңга маал коз жумганд.

чыгармачылыгына байланышкан жүздөгөн кызықтуу экспонаттар бар экен. Кара-Булак айылынан алыс эмес Меркеч кенттин Ат жайлодо кыштоосунун этегиндеги мүрзөгө барып Улуу манасчы Жусуп Мамай атабыздын күмбөзүнө курал окуп зыярат кылдык, аргагы ыраазы болсун. “Булардын бардыгы 1976–81-жылдары түшкө кирбес нерселер эле да” – деп эскерет ал күндөрдү проф. Чоротегин.

Жалпы окурумандар үчүн деп “Манас” кыргыз тилинде кириллица алфавитинде алгач 1958-жылы басылып чыккан жылы мен да жарык дүйнөгө келиптирмин. Мен биринчи класска кирип (1-4-класстарды улуу педагог Асыранбек Мааткеримовдон окудум, агадын ошол кезде эле “республиканын эмгек сицирген мугалими” деген наамы бар экен, азыр бул мектеп ошол агадын атында) китечтерди шар окуп калган кезде биздин үйдө китеч текче түгүл дегелек китеч дегендин өзү жок эле.

Бирок мени менен жашташ “Манастын” төрт китеби бар болчу, атам аларды ак шейшелке ороп тактанын алдына катаар эле. Ар күнү кечинде, мал жайланып бүтүп кечки тамак ичилгенден кийин, чырактын жанына узуунуман жатып алыш (алдымга апам көлдөрөң салып койчу) үнүмдү кырааты менен чыгарып “Манасты” окуп баштайм. Каргылданып, үнүм чыкпай калганча окуйм.

Бул окуу күндө кайталанат. Угуучум бирөө эле. Ал – атам.

Апам да жанында отурганы менен тез эле үргүлөп, анан уктап кетчү. Кечээ окуя кайсыл жерге келип токтогонун атам эч унутпайт... 5-6-класстарга чейин “Манастын” эки китебин, “Семетей” менен “Сейтекти” окуп бүтүрдүм. “Аяш-ата Момунжан”, “Алмамбет менен Чубактын чатагы”, “Канчоронун кастыгы” сыйктуу бөлүмдерүн атам улам кайталатып укчу...

Ошентип, мен “Манасты” зарыл түрдө окуш керектигин, аны ар бир кыргыз жакшы билиш керектигин түшүнө электе аны окуп баштаган экенмин... Кийинки жылдары эпостогу окуялар менин эстутумума терен сицип, андагы каармандар менен аралышып бирге жүргөндөй элестер калган экен.

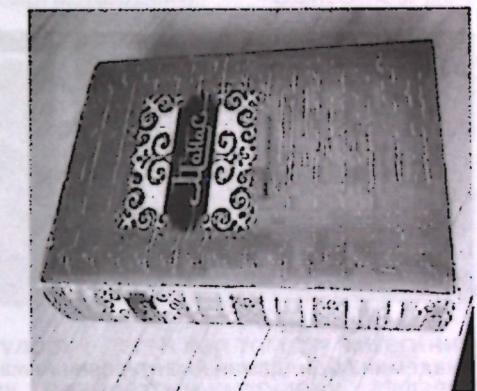
Мен мууну студент кезимде Какен Мамбеталиеванын жетекчилиги менен “Манасты” изилдеп баштаганда сездим. Эпосту тарыхий жана этнографиялык булак катары пайдаланып, байыркы кыргыздардын жашоо-турмушу, үй бүлө жана нике мамилелери ж.б. жагдайларын жаза баштаганымда мага бир топ эле женил болду, мен өзүмдү эпостогу каармандар менен аралашып жүргөндөй эле сезчумүн, менин ушундай абалымды кыраакы Какен эже байкаса керек, болбосо эмнеге мени менен убара болуп иштемек эле деп эми ойлоп калам...

Эми төмөндөгү жупуну студенттик эмгекти кайра жарыялап коюу – шылтоо гана болсун, эң башкысы улам жаңы идеялар пайда болуп, “Манас” улам жаңы табылгалар менен толукталып, азыркы ааламдашуу доорунда дүйнөнү кыдырып, ар башка тилдерде сүйлөгөн элдердин руханий суусундугун кандырып, мүрөк суусу агып чыккан булак катары мартабасы бийик боло берсин.

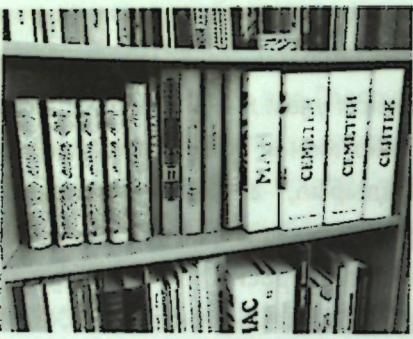
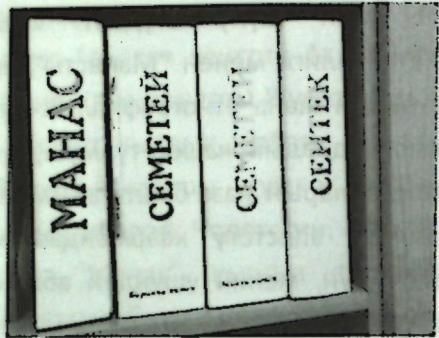
Окуу куралы “Манас таануу” предметин окуган ЖОЖдун студенттерине, “Манасты” изилдөөчүлөргө, жалпы эле “Кыргыз таанууга” кызыккандарга арналат.



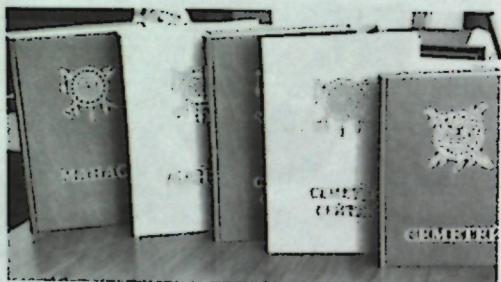
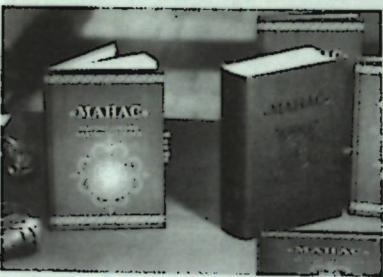
1958-жылы Казан ш. чыккан



Ж.Мамайдын “Манасы”



Х.Ивгиндин кара сөз менен жазылган  
“Манасы” – Анкара ш. 2020-ж.



Академик Абдилдажан Амантурович Акматалиевдин (1956-ж. 15-январда туулган)  
65 жылдыгына арналган көргөзмөдөн алынган сүрөттер – январь 2021 жыл

## 1. «Манас» эпосун изилдөө Улуу Октябрь революциясынан кийин гана жакшы жолго коюла баштаган<sup>8</sup>.

Киришүү.

«Манас» эпосун өз демилгеси менен алгачкылардан болуп изилдөөгө киришкен казак агартуучусу, этнограф-окумуштуу Чокан Чингизович Валиханов болгон. 1856-жылы Ч.Ч.Валиханов өзүнүн биринчи саяктында Ыссык-Көл өрөөнүндөгү кыргыздарда болуп, элдин үрп-адатына, салтына кызыгып элдин оозеки көркөм чыгармачылыгынан материалдар жыйнап алган. Жыйналган материалдардын ичинен эң негиздүүсү болуп «Манас» эпосунун айрым эпизоддору эсептелет. Ал эпостун «Манастын балалык чагы», «Каныкейге үйлөнүү», «Көкөтайдын аши» эпизодорун манасчылардан айттырып уккан. Эпостун «Көкөтайдын аши» эпизоду биринчи жолу «Орус очерки»-деген наам менен 1861-жылы жарыкка чыгат. 1904-жылы “Очерк...” анын эмгектеринин тандалмалуу жыйнагына кирип, орус тилинде басылган. Ч.Валиханов «Манас» трилогиясынын экинчи белүгү «Семетейден» да кабары болуп, өзүнчө касиеттерин байкап, «Манас» -талаа «Илиадасы», а «Семетей» буруттардын (кыргыздардын) –Одиссеясы-деп белгилеген.<sup>9</sup>

Ал кыргыз элинин эпосун: ««Манас» -бул кыргыз мифтеринин, жомокторунун, уламаларынын бир мезгилге келтирилген, жеке бир адамдын, Манас баатырдын төгерегине топтолгон энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат»<sup>10</sup>-деп өз учурунда туура белгилеген.

«Манас» эпосун Ч.Ч.Валихановдон кийин көрүнүктүү окумуштуу В.Радлов изилдеп, жыйнаган. Ал материалдар «Түндүк түрк урууларынын элдик адатынын үлгүлөрү»-деген көп томдуу эмгегинин 5-син түзгөн. Жыйналган элдик адабияттын үлгүлөрү алфавит транскрипциясы менен кыргызча тексти жана анын немецче көтөмсөсү 1885-жылы бир учурда басылып чыккан.

<sup>8</sup> Кол жазма, Фрунзе, 1980.

<sup>9</sup> Валиханов Ч., Избранные произведения. Алма-Ата, 1958, С. 134.

<sup>10</sup> Валиханов Ч., Избранные произведения. Алма-Ата, 1958, С. 136.

В Радлов кыргыз элинин көркөм сөз өнөрүнө чеберлигин, эпикалык чыгармага байлыгын, анын ичинде «Манас» эпосунун көрүнүктүү орунда тургандагын баса белгилеп, ««Манас» - элдин бардык көз караштарынын, турмушунун поэтикалдуу чагылдырылышы» - деп, андан ары, бул эпос грек эпосундай эле бүткүл элдин духовный турмушу жана нравасынын айын картинасын берип, эпикалык түрдө; согуштук жүрүштердү, үйлөнүү тоюн, аш-той каадаларын, үй-турмушун жана башкаларды кецири сүрөттейт,-деп калыстык менен көрсөткөн.<sup>11</sup>

Ч.Ч.Валиханов менен В.В.Радлов «Манас» эпосунан көчмөн элдин жоокерчилик мезгилдеги саясий жана экономикалык турмушу көрүнгөндүгүн, анда элдик жөө жомоктор, ар түрдүү салт, ырлар, диний түшүнүктөр берилгендигин бирдей белгилешкен.

Венгер окумуштуусу Г.Алмаши 1911-жылы Будапеште чыккан «Чыгыш таануу» (Keleti Szemle) деген журналдын XII томуна «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» деген «Манастын» үзүндүсүнөн транскрипция аркылуу кыргызча жарыялаган. Г.Алмаши кыргыздын эпосу эки бөлүктөн «Манас» жана «Семетейден» тураарын айтып, чыныгы элдик эпос ислам дининин таасири астында бурмалана, өзгерүле баштаганын байкаган.<sup>12</sup>

«Манас» эпосун жыйноо жана аны үйрөнүү ишинин кецири жолго коюлушу советтик мезгилге таандык. «Манас» эпосун изилдөөгө көп көңүл бурулуп, көптөгөн статьялардан баштап ири эмгектерге чейин жеткен изилдөөлөр, жыйнактар жарык көргөн<sup>13</sup>. Жалпы «Манас» эпосун изилдөөнү максат кылган эмгектердин баарын жазып оттуруунун зарылчылыгы жок болгондуктан, кандайдыр бир деңгээлде нике жана үй-бүлө проблемаларына

байланыштуу жарык көргөн ири-ири, маанилүү эмгектерге гана токтолобуз. Мындай окумуштуулардын бири, казак элинин көрүнүктүү жазуучусу, профессор Муктар Оморханович Ауэзов болгон. М.Ауэзовдун «Манас» трилогиясына арналган эмгеги эпостун бардык составдык бөлүктөрү менен кецири тааныштырган биринчи илимий эмгек.

1943-жылы республикабызда СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалынын уюштурулушу «Манас» эпосун изилдөөгө, жыйноого жана басмадан чыгарууга мурункудан да кецири көңүл бурууга мүмкүндүк берди. Ал республикабыздагы «Манас» эпосун изилдөөдө ар түрдүү окумуштуулардын кецири коллективин тарткан илимий борборго айланды.

«Манас» эпосун изилдөөгө 1920-30-жылдардан баштап орус совет окумуштуулары да кирише башташат. Алсак, профессор Е.Д.Поливанов “Манастын” изилденишине, жазылып алышына, орусча коротулушуна чоң салым кошкон окумуштуу болгон. Көп тилде сүйлөй билген улуу окумуштуу тилдин теориясы менен практикасын мыкты билген. Касым Тыныстановдун чакыруусу менен Ташкенден Кыргызстанга келип, илимий ишин жүргүзгөн профессор Е.Д.Поливанов 1938-жылы коммунистик репрессияга туш болгон. Ошону менен кыргыз тилин изилдөө, “Манас” эпосун орус тилине которуу иши кыйла жылдарга аксал, 1930-жылдары башталган бир топ иштер токтоп калган. “Манас” эпосун орус тилине которуу, аны жарыялоо бул жылдары идеологиялык күрөшкө айланып, натыйжасы бир топ окумуштуулардын камакка алышы, куугунтукталышы жана атылышы менен аяктаган. Кандуу жазалоонун капканына кыргыздан чыккан биринчи профессор Касым Тыныстанов, аны менен кошо профессор Евгений Поливанов туш келип, экөө төң, биринчиси – Фрунзеде, ал эми экинчиси – Москванын жанындагы кыштакта атылып кетишкен.

<sup>11</sup> Радлов В.В., Образцы народной литературы северных тюркских племен, в том. С.-Петербург, 1885. С.12.

<sup>12</sup> Мамытбеков З., «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. Фрунзе, 1966. 22-б.

<sup>13</sup> 1920-жылдардын башынан баштап Ы.Абдраимов, К.Мифтахов, К.А.Рахматуллин ж.б. “Манастын” Сагымбай Орозбак уулу, Ш.Рысменцев, Тоголок Молдо ж.б. манасчылар айткан варианттарын кагаз бетине түшүрүп, жыйноо кызуу башташкан. 1930-1950-жылдары “Манас” эпосу элдик чыгармабы, коммунистик идеологияга туура көлөп деген таризде К.Тыныстанов, Е.Д.Поливанов, Т.Саманчин, З.Бектенов, М.Байкесов ж.б. манас таануучулар республиканын коммунистик партиясынын борбордук комитети тарабынан катуу куугунтукка алышып, репрессияга кабылышкан. – Автор.

Ленинграддык профессор В.М.Жирмунский «Манас» эпосу жөнүндө өзүнүн илимий теориялык эмгегин жазат.<sup>14</sup> Ушул эле ат менен бул эмгегин 1961-жылы кайра иштеп чыгып «Киргизский героический эпос «Манас»» -деген жыйнакка кийирет.<sup>15</sup>

1952-жылы 6-10- июнда Фрунзе шаарында өткөрүлгөн «Манас» эпосун изилдөөгө арналган конференциянын өткөрүлүшү эпостун элдиктүүлүгүнө байланыштуу болуп, эпостун мындан ары изилденишине, бааланышына чоң өбөлгөлөрдү түздү. Мына ушуга байланыштуу көптөгөн маанилүү эмгектер басма сөзгө жарыяланып, өзүнчө брошюра (китепче) болуп чыкты. Мына ушул шартта эпосту изилдөөдө, доцент М.И.Богданова,<sup>16</sup> профессор А.К.Боровков<sup>17</sup>, профессор Л.И.Климовичтер<sup>18</sup> эпостун тигил же бул жагын изилдөөдө көп эмгек сициришкен.

П.Н.Берковдун Э.К.Сагидова менен биргелешип жазган «Манас» жөнүндөгү адабияттардын библиографиялык көрсөткүчү» деген көп жылдык изилдөөлөрү баалуу эмгектердин бири болуп саналат.<sup>19</sup>

Кыргыз ССР Илимдер Академиянын Тил жана адабият институтунун алдында «Манас» секторунун ачылышы, эпосту изилдөө, жыйноо, жарыкка чыгаруу иштеринин бир топ илгерилешине кецири жол ачты. Натыйжада бир топ маанилүү эмгектер жарык көрдү.<sup>20</sup> Бул эмгектер, эпостун тигил же бул маселеси боюнча изилдөө исти жүргүзүп, бир катар жакшы натыйжага жетишкен.

<sup>14</sup> Жирмунский В.М., Введение в изучение эпоса «Манас» Фрунзе, 1948; В.М., Жирмунский. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас» - М., 1961.

<sup>15</sup> Киргизский героический эпос «Манас», М., 1961.

<sup>16</sup> О народности эпоса «Манас», «Манас» эпосун изилдоого арналган илимий конференция, Фрунзе, 1952., 8-10-беттер.

<sup>17</sup> Проблема народности киргизского эпоса «Манас», «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция, Фрунзе, 1952., 3-4-беттер.

<sup>18</sup> Состояние и изучение эпоса «Манас», «Манас» эпосун изилдоого арналган илимий конференция, Фрунзе, 1952, 27-30-беттер

<sup>19</sup> Киргизский героический эпос «Манас» М, 1961.

<sup>20</sup> «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1966; Мамытбеков З., Абдылдаев Э. «Манас» эпосун изилдоонүн кээ бир маселели. Фрунзе, 1966; Кыдыраева Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас». Фрунзе, 1937.

«Биз чексиз океандай болгон мейкиндиктин четин дагы оюп пайдалана электропиз, «Манастын» тереңинде али нечен укмуштуу образдар укмуштуу сюжеттер, кереметтүү картиналар катылып жатат»<sup>21</sup>-деп Лениндиk жана мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, Кыргыз эл жазуучусу Ч.Айтматовдун көрсөткөнүнөн бери бир топ убакыт өттү жана «Манастын» тереңине дагы арылап, сүңгүп кириүүлөр болду.

«Манас» эпосун этнографиялык жактан изилдөө боюнча С.М.Абрамзон чоң эмгек сицирген. С.М.Абрамзон ««Манас» эпосунун этнографиялык сюжети» -деген эмгегинде<sup>22</sup> «Манасты» - баалуу этнографиялык материал катарында карап, айрым: «Кекетайдын аши», «Манастын төрөлүшү», «Балалык чагы», «Чоң казат» сыйктуу эпизоддорго көңүл буруп, Манстын төрөлүшүнө ылайык сүрөттөөлөрдү башка түрк элдеринин эпосторуна кецири салыштырып, байыркы диний түшүнүктөр да орун алгандыгын көрсөтүп, түрк алтай эпосторундагы баатырлардай эле Манастын зор болуп төрөлүп, күн, saat сайын чоңоюшу традициялык түшүнүккө жатаарын белгилеген. «Манастын Каныкейге үйлөнүшү» - эпизодун толук сүрөттөп, үйлөнүү-нике каадасындагы айрым көрүнүштөрдү илимий түрдө чечмелеп берет.

«Манас» эпосундагы материалдарга таянып эпос чагылдырган кыргыздардагы «Баланы багып алуу» салты жөнүндө изилдөө жүргүзгөн.<sup>23</sup>

С.М.Абрамзон өзүнүн «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» деген эмгегинде<sup>24</sup> байыркы кыргыздардын нике, үй-бүлө жана үрп адаттары жөнүндөгү ойлорун, изидөөлөрүн толугу менен көрсөткөн.

«Манас» эпосу кыргыз элинин кылымдардан берки турмушун төкпөй-чачпай биздин күнгө жеткирген монументалдуу эстелиги.

<sup>21</sup> Ч.Т.Айтматов, Манасчы С.Каралаев жонундо. «Ала-Тоо» журналы, 1964, №12. 72-бет

<sup>22</sup> Этнографические сюжеты в эпосе «Манас», 1947 №2, 132-154-6

<sup>23</sup> С.М.Абрамзон, Об обычаях усыновление у киргизов (по материалам эпоса «Манас» Труды ин-та языка, литературы и истории Кир ФАН СССР.1948, вып.2.141-144-6.

<sup>24</sup> С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971.

«Баалуу, бай эпикалык чыгармалардын ичинен көрүнүктүү орунду ээлеген кыргыздын «Манас» эпопеясы менен Советтер Союзунун элдери сыймыктана аlyшат». <sup>25</sup>

«Манас» эпосу кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүнүн көп кылымдык көрүнүшүн, поэтикалуу түрдө чагылдырып, элдин турмушунун бардык жагын өзүнө камтыган энциклопедиялык чыгарма.

Көлөмү, камтыган окуялары жагынан дүйнөдүгү эч кандай эпос тең келе албаган «Манас» эпосу кыргыз элин сыймыктанткыч улуу күчү!

«Манасты» түзгөн эл социалисттик маданияттын жарык жолуна, эчак эле кецири кадам таштаган, эми коммунизмдин улуу жолуна дагы, өзүлөрүнүн түбөлүк кымбат эпосу менен бирге алга карай кецири кадамдарды таштай берет.

«Элдин оозеки чыгармачылыгын билбей туруп, эмгекчи элдин чыныгы тарыхын билүүгө болбойт» - дейт пролетариаттын улуу жазуучусу М.Горький.<sup>26</sup> Андыктан адам баласынын эң зор маданий байлыгы болуп эсептелген элдин көркөм чыгармачылыгына көңүл буруп, көп тармактуу илим түзүп, тарых, этнография, фольклористика жана башка изилдөөлөр аркылуу, ар бир улуттун оозеки чыгармаларына кецири баа берилип; түзүлүшүнө, мазмунуна, тарыхына жараша гениалдуулугун далилдеп келе жатышат. Гениалдуу көркөм поэмалынын океаны деп аталган кыргыз элинин улуу эпосу «Манас» ар таралтуу терең алынган, толук кандуу изилдөөлөргө ылайык.

«Манас» эпосун жыйиноо жана үйрөнүү ишинин кецири жолго коюлушу советтик мезгилге таандык. Советтик мезгилдин алгачкы жылдарында «Манас» эпосун изилдөө революцияга чейинки жыйналган материалдарды негиз кылып алган. 1922-жылы тюрколог П.А.Фалевдин «Кара- кыргыздардын жомоктору кандай түзүлөт» -

<sup>25</sup> В.М.Жимунский. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас» - М., 1961. С. 85.

<sup>26</sup> М.Горький. Макалалар жана памфлеттер. Фрунзе, 1951, 217-бет.

деген эмгеги басылып чыккан.<sup>27</sup> П.А.Фалев өзүнүн эмгегинде эпостогу айрым көркөмдүк көрүнүштөрдү байыркы түрк элдеринин эстеликтерне салыштырып изилдеген.

## 2. «Манас» эпосун баалуу этнографиялык булак катарында кароо зарыл<sup>28</sup>.

Киришүү

«Манас» эпосу кыргыз элинин кылымдардан берки турмушун төкпөй-чачпай биздин күнгө жеткирген манументалдуу эстелиги.

«Баалуу, бай эпикалык чыгармалардын ичинен көрүнүктүү орунду ээлеген кыргыздын «Манас» эпопеясы менен Советтер Союзунун элдери сыймыктана аlyшат»<sup>29</sup>

«Манас» эпосу кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүнүн көп кылымдык көрүнүшүн, поэтикалуу түрдө чагылдырып, элдин турмушунун бардык жагын, өзүнө камтыган энциклопедиялык чыгарма.

Көлөмү, камтыган окуялары жагынан дүйнөдүгү эч кандай эпос тең келе албаган «Манас» эпосу кыргыз элин сыймыктанткыч улуу күчү!

«Манасты» түзгөн эл социалисттик маданияттын жарык жолуна, эчак эле кецири кадам таштаган, эми коммунизмдин улуу жолуна дагы, өзүлөрүнүн түбөлүк кымбат, эпосу менен бирге алга карай кецири кадамдарды таштай берет.

«Элдин оозеки чыгармачылыгын билбей туруп, эмгекчи элдин чыныгы тарыхын билүүгө болбойт» - дейт пролетариаттын улуу жазуучусу М.Горький.<sup>30</sup> Андыктан адам баласынын эң зор маданий байлыгы болуп эсептелген, элдин көркөм чыгармачылыгына көңүл буруп, көп тармактуу илим түзүп, тарых, этнография, фолоклористика жана башка изилдөөлөр аркылуу, ар бир улуттун, оозеки чыгармаларына кецири баа берилип; түзүлүшүнө, мазмунуна,

<sup>27</sup> П.А.Фалев, Как строится кара-кыргызская былина «Наука и произведения», Ташкент, 1922 №1.

<sup>28</sup> Кол жазма, Фрунзе, 1980.

<sup>29</sup> В.М.Жимунский. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас» - М., 1961. С. 85.

<sup>30</sup> М.Горький. Макалалар жана памфлеттер. Фрунзе, 1951, 217-бет.

тарыхына жараша гениалдуулугун далилдеп келе жатышат. Гениалдуу көркөм поэмалының океаны деп аталган, кыргыз элинин улуу эпосу «Манас» ар тараптуу терең алынганды, толук кандуу изилдөөлөргө ылайык.

Булар гана эмес, «Манас» эпосунун обонун изилдөөнү да орус окумуштуулары колго алышты. Музыковед в.Виноградов «Манас» эпосунда көркөм сөздөн башка да мелодия, кыймыл аракет жана мимика өндүү составдык белүктөрү бар экендигин, аны бир – бириңен ажыратып кароого болбостугун көрсөткөн.<sup>31</sup>

«Манас» эпосун изилдөөдө жана аны башка тилге которуп, коомчулукту эпос менен тааныштырууда Кыргызстанда көптөн бери иштеген окумуштуулар К.К.Юдахин<sup>32</sup> жана И.А. Батмановдор<sup>33</sup> бир кыла эмгек сицириши.

«Манас» эпосунун орус тилине которууда белгилүү котормочулар С.Пенновский, С.Липкин жана А.С.Тарловскийлердин чоң эмгектерин айттай кетүүгө болбойт.

Эпосту изилдөөдө көрүнүктүү орунду профессор Б.М.Юнусалиев<sup>34</sup> менен К.Рахматулинге<sup>35</sup> ыйгарабыз. К.Рахматулин «Улүү патриот, укмуштуу «Манас»» деген эмгегинде эпостун гениалдуулугун белгилеп, сюжеттик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бөлөт.

Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун алдында «Манас» секторунун ачылышы, эпосту изилдөө, жыйноо, жарыкка чыгаруу иштеринин бир топ илгерилешине көнүри жол ачты. Натыйжада бир топ маанилүү эмгектер жарык көрдү.<sup>36</sup> Бул эмгектер, эпостун тигил же бул маселеси боюнча изилдөө ишти жүргүзүп, бир катар жакшы натыйжага жетишти.

<sup>31</sup> В.Виноградов. Киргизский народный речитатив. "Вопросы музыкоznания", вып II. М., Музгиз, 1955, 91-92-6.

<sup>32</sup> К.К.Юдахин. Лингвистика в Киргизии. Сб.: Наука Киргизии за 20 лет: 1926-1946, Фрунзе, 1946.

<sup>33</sup> И.А.Батманов. Состояние и записи киргизского языкоznания. Фрунзе, 1955.

<sup>34</sup> Б.М.Юнусалиев. Киргизский героический эпос «Манас», «Манас» героический эпос киргизского народа»-деген китепте. Фрунзе 1968.

<sup>35</sup> К.Рахматулин. Манасчылар, Фрунзе 1946. Великий патриот легендарный «Манас». Фрунзе, 1946.

<sup>36</sup> «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1966. Мамытбеков З., Абылдаев Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. Фрунзе, 1966. Кадырбаева Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас». Фрунзе, 1937.

Акыркы күндөрү<sup>37</sup> жеке эле илимий кызматчылар гана эмес, эпосту окуган жана ага кызыккан ар кандай эпостун окуучулары жана белгилүү акын-жазуучулар, мисалы А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков сяяктуу жазуучулар, жаңы ойлор, сунуштарын айтышып, эпостун ар кандай, тигил же бул маселеси боюнча, кызыктуу ойлорун ортого салышып, кызуу кыймылды пайда кылышууда. Чындыгында кыргыз турмушунун кылымдарын камтыган бул эпос, али да бузулбаган дың.

«Биз чексиз океандай болгон мейкиндиктүн четин дагы оюп пайдалана элекпиз «Манастын» тереңинде али нечен укмуштуу образдар укмуштуу сюжеттер, кереметтүү картиналар катылып жатат»<sup>38</sup>-деп Лениндиk жана мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, Кыргыз эл жазуучусу Ч.Айтматов туура көрсөтөт.

Мына ушундай али да катылып жаткан, эл турмуш тиричилигинин «кереметтүү картинаасы»- этнографиялык булактары экендигин белгилейбиз.

«Манас» эпосун биринчи изилдеген Ч.Валиханов, өзүнүн учурунда эле «Бул чоң эпопеяда кыргыздын турмушу, үрп адаттары, географиясы, диний медициналык түшүнүктөрү жана эл аралык мамилелери көрүнгөн»-деп баса белгилеген.<sup>39</sup>

С.М. Абрамзон өзүнүн бир топ эмгектеринде эпос боюнча кыргыз элинин үрп-адатын, салтын жана жоокерчилик мезгилинде колдонгон куралдарын, ага ылайыктуу тигилүүчү жоо кийимдерин жана басып алуучуларга каршы күрөштү жүргүзүүдө армияны уюштуруу тартибин жана айрым көрүнүштөрдү эпостун чагылдыруусун изилдөөгө аракет кылат.<sup>40</sup>

С.М Абрамзон «Манасты» -баалуу этнографиялык материал катарында карап, айрым: «Көкөтайдын ашы», «Манастын төрөлүшү», «Балалык чагы», «Чоң казат» сяяктуу эпизоддорго көңүл буруп, Манастын төрөлүшүнө ылайык сүрөттөөлөрдү, башка түрк элдеринин эпосторуна көнүри салыштырып байыркы диний түшүнүктөр да орун

<sup>37</sup> 1980-жок. башына чейинки убакта, б.а. дипломдук иш жакталган 1981-жылдын июнь айына чейин. – Автор.

<sup>38</sup> Ч.Т.Айтматов. Манасчы С.Каралаев жөнүндө. «Ала-Тоо» журналы 1964, №12. 72-бет

<sup>39</sup> Ч.Валиханов. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958, 339-340-беттер

<sup>40</sup> С.М.Абрамзон, Этнографические сюжеты в эпосе «Манас». «Сов. этнография», 1947, №2, 132-6.

алгандыгын көрсөтүп, түрк Алтай эпосторундагы баатырлардай эле, Манастын зор болуп төрөлүп, күн saat сайын чоңошуу, традициялык түшүнүккө жатаарын белгилеген. «Манастын Каныкеиге үйлөнүшү» - эпизодун толук сүрөттөп, үйлөнүү-нике каадасындагы айрым көрүнүштөрдү илимий түрдү чечмелеп берет.

Үй-бүлө, нике мамилелерин эпосто берилишин айрым керектүү мисалдар менен кызыктую көрсөткөн.

Ушундай эле «Манас» эпосу-этнографиялык источник катарында -деген етө чакан макаласында, эпостун ушул багытта кеңири изилденишин, күн тартибиндеги, етө орундуу маселе экендигин, айтып, эпосту этнографиялык мааниде изилдөөдө бир топ конкреттүү көрсөтмөлөрдү берүү менен гана чектелет.

С.М.Абрамзон жогорку эмгектеринде эпосту, этнографиялык баалуу материал, источник катарында эсептеп, маанисин ачып берсе да, айрым чарбачылык маселелери, кол өнөрчүлүк жөнүндөгү кабарлар, кийим, тамак-аш ж.б. маселесинин эпосто канчалык даражада орун алгандыгына токтолгон эмес.

1966-жылы З.Мамытбеков менен Э.Абылдаевдин ««Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери» деген ат менен жарыкка чыккан китебинде Ленинградда Тагыржанов тарабынан табылган «Маджиму-ат-таварихке» (тарыхты үйрөнүү) илимий анализ жүргүзүлүп, анда берилген маалыматтарга караңдан - «Манаска» байланыштуу фактылар бар экендигин, демек XVI кылымдарда эле эпостун кабары коншу элдерге белгилүү болгондугу, бирок «Маджиму-ат-таварихке» берилген «Манаска» байланыштуу окуялар кайсыл бир тарыхта болгон тарыхый адамдын окуясы Манаска байланыштырылып берилгендигин далилдешет.

Ошондой эле XIX кылымда Ч.Валиханов менен В.В. Радлов тарабынан жазылып алынган «Манас» эпосунун үзүндүлөрүнө тарыхый этнографиялык жана адабияттык талдоо жүргүзүштөт.

Тарыхый - этнографиялык талдоодо Ч.Валиханов менен В.В. Радлов жазып алган үзүндүлөргө гана анализ берилет да, «Манас»

эпосун толук алтайлык эпостор менен болгон карым- катнаштарына көнүл бөлүнөт.

Ушуларга карабастан, «Манас» эпосун толук изилдеген, этнографиялык маанисинде кеңири изилдеген эмгек азырынча жок экендигин белгилейбиз.

«Манас» эпосу баарыдан мурда этнографиялык бай материал болуп саналат<sup>41</sup>.

«Манас» эпосу кыргыз элинин турмуш тиричилигин, үрп-адатын ар таралтуу көрсөткөн этнографиялык материалдарга гана бай болбостон, кыргыздардын кылымдардан берки турмуш - шартын чагылдырган, бирден-бир баалуу этнографиялык источник катарында да кызмат кылары шексиз.

Биз сунуш кылыш отурган бул күрстүк иштин негизги максаты: «Манас» эпосун баалуу этнографиялык источник катарында кароого арналып, эпосто берилген кыргыз элинин кылымдардан берки тарыхынын кээ бир маселелери, турмуш-тиричилиги, кесиби, үрп-адаты салты, кол-өнөрчүлүгү, үй-бүлөлүк мамилелери, диний түшүнүктөрү ж.б. маалымат берүүгө аракет кылынды.



Ч.Ч.Валиханов. (1835, азыркы  
Казакстан Республикасы, Костанай  
облусу, Күшмүрун айылы - 1865,  
Казакстан Республикасы Талды-Коргон  
облусу, Алтынненеп кыштагы)



В.В.Радлов. (5.1.1837, Берлин -  
12.5.1918, Петроград)

**3. «Манас» эпосу боюнча кыргыздардын  
үй-бүлө жана нике катнаштары<sup>42</sup>.**

**Мазмуну**

Кириш сөз. Тарыхнаама.....	36
Глава I. Баланың төрөлүшү жана аны тарбиялоо .....	49
Глава II. Үйлөнүү жана үй-бүлө менен байланышкан үрп-адат, каада салттары .....	61
§1. Үйлөнүү тою жана үй-бүлө менен байланышкан үрп-адат каада салттары.....	66
§2 Үй-бүлөнүн жана никенин байыркы формалары.....	71
Глава III. Өлүк коюу салты жана анын үрп адаттары .....	81
Корутунду .....	90
Колдонулган адабияттардын жана булактардын тизмеси .....	92
«Манас» эпосу боюнча кыргыздардын үй-бүлө жана нике катнаштары” темасындагы дипломдук ишти коргоодо сүйлөнүүчү сөздүн тезистери.....	98
«Манас» эпосу боюнча кыргыздардын үй-бүлө жана нике катнаштары” темасындагы дипломдук ишти коргоо учурунда ГЭКтин мүчөлөрү тарабынан берилген кошумча суроолорго дипломанттын жооптору. 10-июнь 1981-жыл .....	101
ССРдин 50 жылдыгы атындагы КМУнун тарых факультетинин V курсунун студенти А.Акуновдун «Манас» эпосу боюнча кыргыздардын үй-бүлө жана нике катнаштары» -деген темада жазылган дипломдук ишине берилген тарых илимдеринин кандидаты, доцент З.Эралиевдин сын баяндамасы, 8-июль, 1981- жыл. ....	103
Отзыв научного руководителя, кандидата исторических наук, доцента кафедры этнографии и археологии К.М.Мамбеталиевой на дипломную работу студента V курса истфака КГУ Акунова А. на тему: “Семья и семейно-брачные отношения киргизов по эпосу «Манас» .....	105

<sup>42</sup> ССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,тарых факультети, этнография жана археология кафедрасынын күндөзү болумунун V курсунун студенти Акунов Альбектин дипломдук иши.  
Илийи жетекчиси: тарых илимдеринин кандидаты, доцент Мамбеталиева К.М., - Фрунзе, 10-июнь, 1981-жыл.  
Текст изогрутубостон берилди.

**КИРИШ СӨЗ**

КПССтин Борбордук Комитетинин Генеральный секретары, СССР Жогорку Советинин Президиумунун Председатели Л.И.Брежнев XXVI съездде мындай деп айткан:—“... совет кoomунун рухий турмушу улам барган сайын көп түрдүү жана бай болуп бараткандыгында биздин маданият ишмерлерибиздин, биздин адабияттын жана искуствонун кошкон зор салымы бар экендиги талашсыз». <sup>43</sup>

Азыркы этапта тарыхый-этнографиянын фольклор менен болгон тыгыз байланышынын өнүгүшү, өзгөчө этногенезди, этникалык тарыхты, үй-бүлө мамилелерин, материалдык жана духовный маданияттын алгачкы этаптагы өнүгүшүн изилдөө актуалдуу мааниге ээ болуп жатат.<sup>44</sup> Бул абал өздөрүнүн тарыхый жазма булактары болбогон, бирок өткөндөгү мурастарын ар кандай бай оозеки формасындагы традицияларында сактап калган элдерде өзгөчө мааниге ээ. Археологиялык, антропологиялык, салыштырмалуу этнографиялык материалдарды, тилдик булактарды пайдаланбай коюуга болборт.

«Элдин оозеки чыгармачылыгын билбей туруп, эмгекчи элдин чыныгы тарыхын билүүгө болборт» - дейт пролетариаттын улуу жазуучусу М.Горький.<sup>45</sup>

«Илиада», «Одиссея», «Шах-Наме», «Махаббхарата», «Давид Сасунский», «Джангар», «Гесер», «Колевала» ж.б. дүйнөдөгү зор эпостор сыйктуу эле «Манас» эпосу өзүнүн көлемү жагынан гана эмес, элдин турмуштук, чарбачылык көрүнүштерүн, салтын, ой-санаасын, күрөшүн, табият, дүйнө, аалам жөнүндө ой жүгүртүү жагынан дагы дүйнөлүк эпиканын ичинде өтө көрүнүктүү орунду ээлеп турат.

«Манас» эпосу- байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. «Чынында да,-деп жазат Ч.Айтматов, -«Манас» эпосу өзүнүн кайталангыз

<sup>43</sup> Советтер Союзунун Коммунистик партиясынын XXVI съездинде КПСС Борбордук Комитетинин отчеттук доклады жана партиянын ички жана тышкы саясат жагынан көзектеги милдеттери. Фрунзе, 1981, 88-бет.

<sup>44</sup> Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М., 1973, стр. 225-227.

<sup>45</sup> М.Горький. Макалалар жана памфлеттер. Фрунзе, 1951, 217-бет.

көркөмдүк кубаты боюнча, нечен кылымдардын кайгылуу, оор окуяларын тулку боюна сицирип, имандык философиялык мазмундуу жыйынтыктоолору боюнча элдин тагдырын ар тараптан: жашоо тиричилик, жоокерчилик, үй-бүлө шарттары ар түрдүү салт-санаа, социалдык коомдук турмуш тарабынан кеңири жана толук камтыши боюнча, дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин үлгүлөрүнө жатат». <sup>46</sup>

Орто Азияда жашаган элдердин эң байыркысы болгон кыргыздырдын<sup>47</sup> «Манас» эпосунда, биринчи кезекте этнографиялык фактылардын кеңири орун алгандыгын эске алуу зарыл. Чындыгында да «Манас» эпосунун кайсы гана вариантынын («Эпостун үч миллион ыр сабынан ашык көлөмдөгү, кырктан ашык варианты бар»<sup>48</sup>) албайлы, өзгөчө С.Орозбак уулу менен С.Каралаевдин вариантында этнографиялык фактылардын етө бай жана көркөм чагылдырылганын көрөбүз. «Ал кадимки тиричилик ырымжырымдан баштап, адамдын эл, жер менен болгон татааал байланышына чейин сүрөттөйт. Аш, той, каада-салт, айтор, адам турмушуна, тилегине умтулүү-максатына тиешелүү окуялардан сүрөттөлбөй калган эч нерсе жоктой. Башкасын айтпаганда деле, Кекектөйдүн ашында сүрөттөлген каада-салт эмне деген эстетикалык мааниге ээ. Дал ошол көркөмдүктүн күчүнөн улам байыркы турмуштук көрүнүштөр өзүнүн кадыресе этнографиялык алкагынан чыгып, адамдын адилеттүүлүкү, ақылмандыкты даңазалаган терең философиялык жыйынтыктоолоруна келет»<sup>49</sup>. -дейт Ч. Айматов «Манаска» жазган кириш сөзүнде.

Белгилүү советтик этнограф С.М.Абрамзон да эпоско ушул жагынан чоң баа берип, «Манас» эпосунун баалуу этнографиялык булак катарында мааниси анда ар түрдүү өнүгүштөгү кыргыз

<sup>46</sup> Айматов Ч. Кириш сөз. «Манас», I китеп, Фрунзе, 1978, 8-бет.

<sup>47</sup> Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк, Соч., т.2, Ч.I. М., 1968, стр.474.

<sup>48</sup> Мусаев С.М. Проблемы научной публикации текстов «Манаса» В кн.: Фольклор. Издание эпоса. М., 1977, стр 6; «Советская Киргизия», 1981, 15 мая.

<sup>49</sup> Айматов Ч. Кириш сөз. «Манас», I китеп, Фрунзе, 1978, 10-бет.

маданияты жөнүндө билбегенибиздин эң сонун кошулмалары болгондугунда, -дейт.<sup>50</sup>

«Манас» эпосу жеке эле булар эмес, эпоско кирген көп сандаган эпизоддор, салтар, алардын арасындағы Ч.Ч.Валиханов белгилегендей<sup>51</sup> көп генеологиялык бутактар, урук-туугандык турмушка негизделген жана алар элдин составын жана түзүлгөндүгүн көрсөткөндүктөрү жагынан да маанилүү болуп саналат. Урук-тууган түзүлүшүнүн стадиясы жана кыргыз эли башынан өткөргөн башка байыркы мамилелер менен адаттар үчүн мүнөздүү болуп саналган социалдык мамилелерди жана айрым сапаттарды көрсөтүүчү фактылар жана эпизоддор аз эмес.<sup>52</sup>

Байыркы кыргыз коомундагы үй-бүлө жана нике мамилелеринин өнүгүү этаптарын изилдөөдө башка тарыхый булактар (алар аз санда) менен катар эле «Манас» эпосу да зор кызыгуу менен колдонулат. Советтик этнография илиминде ССРР элдеринин үй-бүлө жана нике мамилелерин изилдөө негизги маселелеринин бири болуп эсептелет жана бул маселенин теоретикалык гана эмес практикалык да зор мааниси бар.<sup>53</sup>

Элдик оозеки чыгармаларга марксизм-ленинизм классиктери да зор маани беришкен. «Мурас, ага сын көз менен кароо маселеси марксизм-ленинизм классиктеринде башкы маселелердин бири катары каралган болучу»<sup>54</sup>. Ар бир ырды, мурасты пайдаланууда азыркы күндүн суроосуна, бүгүнкү күндөгү боштондук күрөшүнүн мүнөзүнө карай мамиле кылышыбыз керек. Чыгарманын баалуулугу да анын элдик мүнөзгө ээ болуп, элдин үмүтүн, тилегин чагылдырылышында»<sup>55</sup> -дейт Ф.Энгельс.

В.И. Ленин өз эмгектеринде К.Маркс менен Ф.Энгельстин элдик адабияттар жөнүндөгү ойлорун кубаттоо менен, мындай дейт: «Ар

<sup>50</sup> Абрамзон С.М. Этнографические сюжеты в эпос «Манас», «Советская этнография», 1947, №2, стр.137.

<sup>51</sup> Валиханов Ч. Избр. Произведения. Алма-Ата, 1958, стр. 85.

<sup>52</sup> Богданова М. «Манастын эрдиги жөнүндө», «Кызыл Кыргызстан», 1952, 11-май.

<sup>53</sup> Бромлей Ю.В., Басилов В.Н. Этнографическая наука в девятой пятилетке. «Сов. этнография» 1976, №1, стр.11

<sup>54</sup> «Марксизм-ленинизм классиктери элдик оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки», Фрунзе, 1973.

<sup>55</sup> Маркс К., Энгельс Ф. Об искусстве. Соч.т.2, стр.559.

бир улуттук маданияттан анын демократтык жана социалисттик элементтерин гана алабыз, аларды ар бир улуттун буржуазиялык маданиятына, буржуазиялык улутчулукка карама-каршы кылып гана алабыз».<sup>56</sup> В.И.Лениндин бул жазгандары материалисттик көз караштардын негизинде изилдөөгө гана жардам бербестен, андан ары историографиянын теориялык фундаменти да болуп саналат.

К.Маркс жана Ф.Энгельс өздөрүнүн тарыхый изилдөөлөрүндө элдик оозеки чыгармаларды кеңири изилдеген. Аларда башка элдердегидей эле «... гректик искуство жана эпос коомдук өнүгүүнүн белгилүү формасы менен байланыштуу...»,<sup>57</sup> -деген К.Маркс өзүнүн Конспект книги Льюиса Г.Моргана «Древнее общество» деген эмгегинде. Баатырдык доордо биз эркектердин үстөмдүгүнүн натыйжасында аялдын кемситилгендигин көрөбүз...<sup>58</sup> - деп көрсөтөт да, буга далил катары Гомердин «Одиссеясынын» биринчи ырынан, «Иллиаданын» экинчи ырынан үзүндүлөрдү келтириет. Ал эми Ф.Энгельс өзүнүн классикалык эмгеги-«Үй-бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы» деген эмгегин жазууда Гомердин «Иллиада» менен «Одиссеясын», байыркы германдык баатырдык эпос «Хильдебронт жөнүндө ыр», «Нибелунгдар жөнүндө ыр», немец элинин «Гудрун» эпосторуна ж.б. эпикалык чыгармаларга таянып, аларды адамзаттын тарыхын изилдөөдө баа жеткис булак катарында пайдалануунун үлгүсүн көрсөттү.

Гениалдуу, көркөм поэманын океаны деп аталган байыркы кыргыздын оозеки «библиясы»-«Манас эпосу» ар таралтуу, терең алынган, толук кандуу, эң кылдат изилдөөгө ылайык.

«Манас» эпосу өзүнүн ар таралтуулугу жана идеясынын монументалдуулугу менен, өткөн кылымда эле, өзү менен аз-аз тааныш болгон окумуштууларда зор жеке кызыгуунун туудурган. Бул окумуштуулар эпос боюнча өздөрүн кызыктырган илимдин кәэ бир тармактары боюнча гана изилдөө жүргүзүшүп, «Манасты» ар

<sup>56</sup> Ленин В.И. Чыгармалар. Кыргыча биринчи басылышы. Т.20, 9-бет.

<sup>57</sup> Маркс К. Предисловие к «К критике политической экономии». Маркс К. и Ф.Энгельс. Соч., т.XII, ч.1, стр. 202.

<sup>58</sup> Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, т.IX, стр.52.

таралтуу изилдеп чыгууну, анын вариантарын толук кагазга түшүрүүнү ж.б. өздөрүнө мақсат кылып алышкан эмес.

«Манас» эпосун изилдөөгө өз демилгеси менен алгачкылардан болуп киришкен казак агартуучусу, окумуштуу-этнограф Чокан Валиханов болгон.

1856-жылы Ч.Ч. Валиханов өзүнүн биринчи саякатында Ыссык-Көл ереөнүндөөгү кыргыздарда болуп, элдин үрп-адатына, салтына кызыгып, элдин оозеки көркөм чыгармачылыгынан материалдар жыйнап алган. Алардын ичинен эң негиздүүсу - «Манас» эпосунун айрым эпизоддору болуп эсептелет. Ал эпостун «Манастын балалык чагы», «Каныкейге үйлөнүү», «Көкөтөйдүн аши», өндүү эпизоддорун манасчылардан айттырып угуп, кагазга түшүргөн<sup>59</sup>. Эпосто «Көкөтөйдүн аши» эпизоду биринчи жолу «Записи русского географического общества по отделению этнографии» жыйнагында «Очерки Жунгарии» деген наам менен 1861-жылы жарыкка чыгат. Бул эмгегинде Ч.Ч.Валиханов: «Манас»-талаа Иллиадасы, «Семетей» буруттардын (кыргыздардын)-Одиссеясы<sup>60</sup> деп белгилеген.

«Манас»-деп жазган Ч.Ч.Валиханов, - есть энциклопедическое собрание всех кыргызских мифов, сказок, преданий, приведенное к одному времени и сгруппированное около одного лица-богатыря Манаса. Образ жизни, нравы, география, религиозные и медицинские познания киргизов и международные отношения их нашли себя выражение в этой огромной эпопее.”<sup>61</sup>

«Ч.Ч.Валихановдун жыйнаган материалдарынын жана илимий ой-жүгүрттүлөрүнүн тархый-адабияттык мааниси - кыргыз элинин баатырдык эпосу «Манасты» маданияттуу элге, барынан мурда улуу орус элине белгилүү кылгандыгында. Кыргыз элинин маданий мурастары жөнүндө орус элинин алдыңкы илиминде сөз болууга

<sup>59</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас», В кн.: Киргизский героический эпос «Манас», М., 1961, стр.85.

<sup>60</sup> Валиханов Ч. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958, стр.134

<sup>61</sup> Валиханов Ч. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958, стр.134

эшик ачкандыгында. Мына ушундан баштап «Манас» эпосу дүйнөлүк илимдин аренасына чыгууга мүмкүнчүлүк алат». <sup>62</sup>

«Манас» эпосун Ч.Ч.Валихановдон кийин көрүнүктүү окумуштуу В.Радлов изилдеп, жыйнаган. Ал материалдар «Образцы народной литературы северных тюркских племен» - деген көп томдуу эмгегинин 5-син түзгөн. Жыйналган элдик адабияттын үлгүлөрү алфавит транскрипциясы менен кыргызча тексти жана анын немецче котормосу 1885-жылы бир учурда басылып чыккан.

Академик В.В.Радлов мындай деп жазат: «В Манасе» поэтическое отражение всей жизни и всех стремлений народа. «Этот эпос, подобно эпосу греческому, дает ясную картину духовной жизни и нравов всего народа, с эпической широтой изображает он военные походы, сватовство, поминальные тризы, скачки, домашний быт и т.д.».

Венгер окумуштуусу Г.Алмаши 1911-жылы Будапеште чыккан «Чыгышты таануу» (Keleti Szemle) деген журналдын XII томуна «Манас баатырдын уулу Семетей менен коштошкону» деген «Манастын» үзүндүсүнөн транскрипция аркылуу кыргызча жарыялаган. Г.Алмаши кыргыздын эпосу эки бөлүктөн «Манас» жана «Семетейден» тураарын айтып, чыныгы элдик эпос ислам дининин таасири астында бурмалана, өзгөрүлө баштаганын байкаган.<sup>63</sup>

Совет бийлиги орногонго чейинки «Манас» эпосу боюнча негизги изилдөөлөр ушулар. «Манас» эпосун жыйиноо, кагазга түшүрүү, үйрөнүү ишинин кеңири жолго коюлушу советтик мезгилге таандык. «Улуу Октябрдын жаркыраган таңы менен кыргыз эли капарына келбegen жаңы дүйнөгө туш келип, анын бирден-бир перзенти «Манас» эпосу сөздүн түз маанисинде да, каймана маанисинде да кайрадан жарапды. Улүү эпос эми өзүнүн экинчи өмүрү, китептин өмүрү менен жашоо дооруна өттү.

Ошентип, бир мезгилде сөздөн сөзгө өтүп, уруудан урууга гана белгилүү болгон зор эстетикалык окуя өзүнүн накта көркөмдүк наркына ээ болуп, дүйнөлүк маданияттын алтын казынасына түздөн-түз келип кошулду»<sup>64</sup>.

Советтик мезгилде биринчи жолу «Манас» эпосунун проблемаларынын үстүнөн иштей баштаган советтик манасо-ведениенин баштоочусу, көрүнүктүү советтик романист, окумуштуу-филолог М.Аүэзов болгон. Ал өзүнүн “«Манас» кыргыз элиниң баатырдык поэмасы” деген эмгегин жазууга 1927-жылы киришкен. М.Аүэзов белгилүү болгон «Манастын» бардык варианты менен тааныш болгон. М.Аүэзов өзүнүн айтылган эмгегинде «Манастын Каныкеиге үйлөнүшү» атту эпизоддогу көрүнүштөрдү толук сүрөттөйт, бирок этнографиялык толук маанисинде эмес, эпизоддун спецификалык өзгөчөлүктөрүне, баатырдыктын символикалык берилишине көңүл бөлөт.<sup>65</sup>

Эгер Ч.Ч.Валиханов кыргыздын баатырдык эпосу «Манасты» талаа «Илиадасына» теңесе, М.Аүэзов манасчыларды гректердин аэддерине, рапсоддоруна теңейт. Көрүнүктүү манасчы С.Каралаевдин М.Аүэзов тарабынан XX кылымдын рапсоду деп терең бааланышы бекеринен эмес.

1943-жылы республикабызда СССР Илимдер Академиясынын Кыргыстандагы филиалынын уюштурулушу «Манас» эпосун изилдөөгө, жыйиноого жана басмадан чыгарууга мурункудан да кеңири көңүл бурууга мүмкүндүк берди. Ал республикабызdagы «Манас» эпосун изилдөөдө ар түрдүү окумуштуулардын кеңири коллективин тарткан илимий борборго айланды. Окумуштуулардын, акын-жазуучулардын колективи «Манас» эпосунун академиялык көп томун түзүп, аны жарыкка чыгарууга киришкен.

Эпосту изилдөөгө орус окумуштуулары да кирише баштайт.

<sup>62</sup> Мамыров М. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. Фрунзе, 1964, 8-бет.

<sup>63</sup> Мамыбеков З. «Манас» эпосун изилдоонун кээ бир маселелери. Фрунзе, 1966. 22-6.

<sup>64</sup> Айтматов Ч. Кириш сөз. «Манас», I китеп, Фрунзе, 1978, 9-бет.

<sup>65</sup> М.О.Аүэзов. «Киргизская народная героическая поэма «Манас». В кн.: «Киргизский героический эпос «Манас» М., 1961, стр. 44-48.

Ленинграддык профессор, СССР Илимдер Академиясынын мүчөкорреспонденти В.И.Жирмунский “Введение в изучение эпоса «Манас»<sup>66</sup> аттуу эмгегинде эпоско байланыштуу бир катар теориялык маселени чечүүнү алдыга койгон. Ага «Манас» эпосунун сюжети, чыгышы, идеялык мазмуну, образдары өндүү орчундуу маселелерди көтөргөндүгү кирет. Мындан башка автор өзүнүн китебинде, элдик байыркы диний түшүнүктөрдү, Орто Азиянын элдеринин элдик эпосторунда берилген окуяларга, түшүнүктөргө салыштырган. В.М.Жирмунский бул эмгегинде мындан ары эпосту кандайча, кайсы багытта изилдөө керектиги жөнүндө айтып, взгөчө көңүлдү «Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүдө аны түрк элдеринин эпосторуна салыштырып кароого буруу керектигин айткан.

Ушул эле мезгиледе «Манас» эпосунун чыгыш доорун аныктоого аракет жазаган окумуштуулардын бири А.Н.Бернштам болгон.<sup>67</sup>

А.Н.Бернштам өзүнүн «К происхождению имени «Манас» деген эмгегинде<sup>68</sup> байыркы кыргыз элинин эпосунун «Манас» деп атальши, ошол «Манас» деген терминдин пайда болуу тарыхын көптөгөн салыштыруулар аркылуу, ар таралтуу изилдеген. Жыйынтыгында «... что имя Манас, прослежено нами только в памятниках, начиная с X в.»<sup>69</sup> «Уже из приведенных примеров ясно, что термин Манас восходит к манихейской терминологии и был известен в VIII -IX вв., а к X веку широко распространился, хотя не долго, как топонимический термин».<sup>70</sup>

1952-жылы 6-10-иүнда Фрунзе шаарында «Манас» эпосун изилдөөгө арналган конференциянын өткөрүлүшү эпостун элдиктүүлүгүнө байланыштуу болуп, эпостун мындан ары изилденишине, бааланышына чоң ебөлгөлөрдү түзгөн. Мына ушуга байланыштуу көптөгөн маанилүү эмгектер басма сөзгө жарыяланып,

<sup>66</sup> В.М.Жирмунский. Введение в изучение эпоса «Манас». Фрунзе, 1948.

<sup>67</sup> Бернштам А.Н. Эпоха возникновения великого киргизского героического эпоса «Манас». 1946.

<sup>68</sup> «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968,стр. 177-192

<sup>69</sup> «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968,стр. 187-бет.

<sup>70</sup> «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968,стр. 189-бет.

өзүнчө брошюра болуп чыкты. Мына ушул шартта эпосту изилдөөдө доцент М.И.Богданова,<sup>71</sup> профессор А.К.Боровков<sup>72</sup>, профессор Л.И.Клиновичтер<sup>73</sup> эпостун тигил же бул жагын изилдөөдө көп эмгек сициришкен. П.Н.Берковдун Э.К.Сагидова менен биргелешип жазган ««Манас» жөнүндөгү адабияттардын библиографиялык көрсөткүчү» деген көп жылдык эмгектери баалуу эмгектердин бири болуп саналат. Бул эмгек 1849-1960-жылдарды ичине камтып,<sup>74</sup> бардыгы болуп ага 695 чоң жана кичине эмгектердин тизмеси кирген.

«Манас» эпосун изилдөөдө жана аны башка тилге которуп, дүйнөлүк коомчулукту эпос менен тааныштырууда Кыргызстанда көптөн бери иштеген окумуштуулар К.К.Юдахин<sup>75</sup> жана И.А.Батмановдор<sup>76</sup> бир кыйла эмгек сицириши. «Манас» эпосун орус тилине которууда белгилүү котормочулар С.Пенновский, С.Липкин жана А.С.Тарловскийлердин чоң эмгектерин айтпай кетүүгө болбайт.

Эпосту изилдөөдө көрүнүктүү орунду профессор Б.М.Юнусалиев<sup>77</sup> менен К.Рахматулингө<sup>78</sup> ыйгарабыз. К.Рахматулин «Улуу патриот, укмуштуу «Манас»» - деген эмгегинде, эпостун гениалдуулугун белгилеп, сюжеттик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бөлөт.

Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун алдында «Манас» секторунун ачылышы эпосту изилдөө, жыйноо, жарыкка чыгаруу иштеринин бир топ илгерилешине кецири жол ачты деп жогоруда айткан элек. Натыйжада бир топ маанилүү эмгектер жарык көрдү.<sup>79</sup>

<sup>71</sup> О народности эпоса «Манас». В кн.: «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция, Фрунзе, 1952., 8-10-беттер.

<sup>72</sup> Проблема народности киргизского эпоса «Манас». В кн.: «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция 3-4-беттер.

<sup>73</sup> Состояние и изучение эпоса «Манас», В кн.: «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция. 27-30-беттер

<sup>74</sup> Петросян А.А. К вопросу о народности эпоса «Манас». В кн.: «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция. стр.12.

<sup>75</sup> Юдахин К.К. Лингвистика в Киргизии. Сб. Наука Киргизии за 20 лет 1926-1946 Фрунзе, 1946.

<sup>76</sup> Батманов И.А. Состояния и записи киргизского языкознания. Фрунзе 1955.

<sup>77</sup> Б.М.Юнусалиев. Киргизский героический эпос «Манас». В кн.: «Манас» героический эпос киргизского народа». Фрунзе 1968.

<sup>78</sup> К.Рахматулин. Манасчылар, Фрунзе 1946. Великий патриот легендарный «Манас». Фрунзе, 1948.

<sup>79</sup> «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1966; Мамытбеков З., Абдылаев Э. «Манас» эпосун изилдоонун кээ бир маселелери. Фрунзе, 1966; Кыдырбаева Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас». Фрунзе, 1937.

1966-жылы З.Мамытбеков менен Э.Абылдаевдин ««Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери» деген ат менен жарыкка чыккан китебинде Ленинградда Тагыржанов тарабынан табылган «Маджиму-ат-таварихке» (тарыхты үйрөнүү) илимий анализ жүргүзүлүп, анда берилген маалыматтарга караганда «Манаска» байланыштуу фактылар бар экендигин, демек XVI кылымдарда эле эпостун кабары коншу элдерге белгилүү болгондугу, бирок «Маджиму-ат-таварихке» берилген «Манаска» байланыштуу окуялар, кайсыл бир тарыхта болгон тарыхый адамдын окуясы Манаска байланыштырылып берилгендигин далилдешет. Айрым главаларында «Манас», «кыргыз», «Талас» деген сөздөрдүн бар экендиги өзгөчө кызыгуunu туудурат.<sup>80</sup>

«Манас» эпосунун тарыхый булактар менен байланышын, эпостун окуяларынын, адамдарынын тарыхый булактардагы кездешкен адамдар, окуялар менен дал келишүүсүн изилдөө эпосту изилдөөнүн учурдагы талаптарынын негиздүүлөрүнөн болуп саналат. «Манастин» атактуу манасчы С.Каралаевдин варианты боюнча төрт томдукунун 1958-жылы басмадан чыгышы<sup>81</sup> эпосту изилдөөчүлөрдүн талыкпаган эмгегинин алгачкы этаптарынан болду. Андан берки акыркы жылдардагы манасоведдердин түшүмдүү эмгектеринин натыйжасында бир топ ийгиликтер болду. «Манас» эпосун изилдөө маселесине арналган көлөмдүү эки жыйнак жарыкка чыкты.<sup>82</sup> Ушул мезгилдерде С.Мусаевдин ««Манас» эпосу». Популярдуу очерк» деген эмгеги жазылды.<sup>83</sup>

Манасоведдер тарабынан атактуу манасчылардын варианты боюнча эпосту академиялык басмадан чыгаруу пландаштырылган болуучу. Ушул багытта академик Ч.Айтматовдун редакторлугу

астында «Манас» эпосун атактуу манасчы С.Орозбак уулунун варианты боюнча басып чыгаруу жүргүзүлүп жатат.<sup>84</sup>

«Манас» эпосунун бул эки чоң вариантында тен, өзгөчө С.Орозбак уулунун вариантында бизге керектүү этнографиялык фактывлар көп. «Сагымбай Орозбак уулунан жазылган варианттын баалуу жактарынын бири - мындан элибиздин өткөндүгү көз караш түшүнүктөрүн, турмуш абалын изилдөөдө эң бай материал табууга боло тургандыгында. Вариант айрыкча кыргыздын үрп-адаттын, салттык эрежелерин кеңири баяндайт. Той, аш, кыз узатуу, кудалашуу ж.б. сыйктууэл арасында кеңири жайылган толгон үрп-адаттык көрүнүштөр эң майда ритуалдарына чейин толук сүрөттөлгөн учурлар көп. Керек деген адам элдин эң эски салттык эрежелеринин изин, байыркы көз караш түшүнүктөрүнүн атайын топтолгон жыйындысы дешке толук негиз бар. Мисалы, андан элибиздин тилин изилдөөчүлөр, адабиятчылар, тарыхчылар, этнографтар, философтар, географтар изилдөө үчүн эң бай материалдар табары шексиз.

Ушул мезгилге чейин «Манас» эпосунун изилдөөчүлөрүнүн бардык эмгектерин окуп, үйрөнүп, изилдөөнү андан ары тереңдетүү максатында Кыдырбаев Р.З. өзүнүн «Генезис эпоса «Манас»»<sup>85</sup> деген эмгегин жазган. Кыргыз Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти Б.Керимжанова өзүнүн бул эмгекке болгон рецензиясында мындай деп жазат: «Р.Кыдырбаева добросовестно и пунктуально учитывает все достигнутое ее выдающимся предшественникам, идет к новым научным результатом и гипотезам... Без преувеличения можно сказать, что генезис эпоса вообще, эпоса «Манас» в частности, рассматривается впервые в киргизской фольклористике стал обстоятельно, в таких широких временных и исторических координатах. В работе на большом фактическом материале рассмотрены архаические пласти эпоса, истоки его. Автор проводит интересную гипотезу о генетических связях древных пластов

<sup>80</sup> «Кыргыстан маданияты». 1968, 24-январь.

<sup>81</sup> Каралаев С. «Манас», II томдук. «Семетей», «Сейтек», Б.М.Юнусалиевдин редактында. Фрунзе, 1958.

<sup>82</sup> Киргизский героический эпос «Манас». Под. ред. А.А.Петросяна, М., 1961; «Манас» героический эпос киргизского народа» под. ред. Б.М.Юнусалиева, Фрунзе, 1968.

<sup>83</sup> Мусаев С. Эпос «Манас». Популярный очерк. Фрунзе, 1979.

<sup>84</sup> С.Орозбак уулу «Манас». Ч.Айтматовдун ред. Астында. I китеп. Фрунзе, 1979; II китеп. Фрунзе, 1980.

<sup>85</sup> Кыдырбаев Р.З. Генезис эпоса «Манас», Фрунзе, 1980.

киргизского эпоса с эпосом тюркоязычных народов, якутов и алтайцев».<sup>86</sup>

Жогоруда айтылган элдердин эпостору менен «Манас» эпосун салыштырмалуу түрдө анализ жасап, автор темөнкүдөй жыйынтыкка келген, «В стадиальном отношении органическое продолжение двух предыдущих ступеней эпоса (якутского и алтайского), вобравшее в себя многие их элементы, однако уже и качественно иная ступень в эволюции тюркомонгольского эпоса...».<sup>87</sup> Б.Керимжанова аталган эмгекке карата жазган рецензиясын мындайча улантат: «Таким образом, исследователь раскрывает процесс эволюции эпоса от его древних форм, от форм межродового, межплеменного до историко-героического эпоса. В процессе исследования этого долгого и длительного исторического периода автор находит соприкасающиеся элементы киргизского эпоса с древнютюркскими руническими надписями, с монголо-огузским эпическим сюжетом, с историей ногайской орды и с джунгарским завоеванием».<sup>88</sup> Чынында эле Р.З.Кадырбаевын бул көлөмдүү эмгеги «Манас» эпосун мындан ары терендетип изилдөөдө, бул эпосту башка түрк тилиндеги элдердин эпостору менен салыштырып изилдөөнү терендетүүдө чоң илимий мааниге ээ.

«Манас» эпосу өтө бай этнографиялык булак экендиги жөнүндө белгилеп кеткенбиз. Ушул багытта аалгачкы кадамдарды жасаган (1927-жылдан баштап) көрүнүктүү этнограф С.М.Абрамзон болгондугун буга чейин да айтканбыз. Ал «Манас» эпосун кыргыздардын элдик турмушунун жана дүйнөгө болгон көз карашынын көп жактарын чагылдырган бай этнографиялык материал болуп санала тургандыгы жөнүндө айткан.<sup>89</sup> Ал өзүнүн бир топ эмгектеринде кыргыз элинин үрп-адатын, салтын жана жоокерчилик мезгилде колдонгон куралдарын, ага ылайыктуу тигилүүчү жоо

<sup>86</sup> «Советская Киргизия», 1981, 27 апреля.

<sup>87</sup> Кыдыраева Р.З., Генезис эпоса «Манас», Фрунзе, 1980, стр.64.

<sup>88</sup> «Советская Киргизия», 1981, 27 апреля.

<sup>89</sup> Абрамзон С.М. Этнографические сюжеты в эпос «Манас», «Советская этнография», 1947, №2, стр.132.

кийимдерин жана басып алуучуларга каршы күрөштү жүргүзүүдө армияны уюштуруу тартибин жана айрым көрүнүштөрдү изилдөөгө аракет кылган.<sup>90</sup>

С.М. Абрамзон өзүнүн «Манас» эпосунун этнографиялык сюжети” -деген эмгегинде, «Манасты»-баалуу этнографиялык материал катарында баалап, айрым, «Көкөтөйдөн ашы», «Манастын төрөлүшү, балалык чагы», «Чоң казат» сыйктуу эпизоддорго көнүл бөлүп, Манастын төрөлүшүнө ылайык сөрүттөөлөрдү башка түрк элдеринин эпосторуна салыштырып, байыркы диний түшүнүктөр да орун алгандыгын көрсөтүп, түрк, алтай эпосторундагы баатырдай эле, Манстын зор болуп төрөлүп, күнсаат сайын чоңоюшу традициялык түшүнүктөргө жатаарын белгилеген. «Манастын Каныкейге үйлөнүшү» - эпизодун толук сүрөттөп, үйлөнүү-нике каадаларындағы айрым көрүнүштөрдү илимий түрдө чечмелеп берет. Үй-бүле, нике мамилелеринин эпосто берилишин айрым конкреттүү мисалдар менен, эпостогу фактылар менен кызыктуу көрсөтөт. Ушундай эле ««Манас» эпосу-этнографиялык источник катарында»- деген чакан макаласында, эпостун ушул багытта изилдениши, күн тартибиндеги, өтө орчундуу маселе экендигин айтып, эпосту этнографиялык мааниде изилдөөдө бир топ конкреттүү көрсөтмөлөрдү берет.

С.М.Абрамзон жогорку эмгектеринде эпосту этнографиялык баалуу материал, булак катарында эсептеп, маанисин ачып берсе да, айрым, чарбачылык маселелери, кол өнөрчүлүгү жөнүндөгү кабарлар, кийим, тамак-аш ж.б. езгөчө үй-бүле жана нике мамилелеринин маселеси эпосто канчалык даражада орун алгандыгына толугу менен токтолгон эмес.

<sup>90</sup> Абрамзон С.М. Этнографические сюжеты в эпос «Манас», «Советская этнография», 1947, №2, стр.137-154;

2) Абрамзон С.М. Об обычаях усыновления у киргизов. По материалам эпоса «Манас» - Тр. ИЯЛИ КИР.ФАН СССР, 1948, вып.2. стр. 141-144;

3) Абрамзон С.М. Черты военной организации и техники киргизского народа. - Тр. ИЯЛИ КИР.ФАН СССР, 1944, вып.1.

4) Абрамзон С.М. Киргизский эпос «Манас» - как этнографический источник. В кн.: «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968;

5) Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971.

Жалпысынан алсак, улуу «Манас» эпосу этнографиялык планда канааттандырлык чечиле элек деп эсептесек жаңылышпайбыз.

Биз бул эмгегибизде эпосту элибиздин үй-бүлө жана нике мамилелерин изилдөөдө этнографиялык булак катары пайдаланууга аракеттендик. Биздин оюбузча «Манас» этнография илиминде өтө терен, ар кылдуу үйрөнүүнү талап кылат.

Дипломдук ишибиз кириш сөз, үч глава, корутунду, библиография жана сөздүктөн турат.

I главада эпос боюнча байыркы кыргыз элиндеги баланын терөлүшүнө байланышкан ырым-жырымдар жана бул ырымдардын ар кандай диндик ишенүүлөр менен болгон байланышын ачып көрсөтүүгө аракеттендик. Ушул эле главада байыркы кыргыз коомундагы балдарды тарбиялоонун багыты, методу жана каражаттары жөнүндө анализ жүргүзүүгө аракет жасалды. «Манас» эпосу өзү азыркы учурда жаштарды эмгекке, нравалык жана атеисттик тарбиялоодо чоң мааниге ээ - деген жыйынтыкка келдик.

II глава «Үйлөнүү тою жана үйлөнүү үрп-адат, каада-салттары» деп аталып, эпос сөз кылган кыргыздардагы үй-бүлө жана нике мамилелеринин эволюциясына көнүл бурулду. Үй-бүлө жана нике мамилелери боюнча эпос анын алгачкы формасынан баштап, азыркы мезгилдеги моногомиялык үй-бүлөгө чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Никенин эң алгачкы формасынан кабар берет. Топ никенин болгондукун кәэ бир эпизоддор кабарлайт. Левираттын күчтүүлүгү эпосто кызыктуу окуялар менен байланышта берилген. Ушул эле главада эпос боюнча, байыркы кыргыздардагы адамдарды боордош кылып алуу (побратьство), асырап алуу (усыновление) ж.б. салттарына анализ жүргүзүүгө аракет жасалды.

III глава «Өлүк кою жана ага байланышкан каада-салттар» деп аталац. Бул главада адам өлөр алдында айткан керәэзи, ал өлгөндөн кийин аны көмүүдөгү ырым-жырымдар жана алардын ар кандай диндик көз караштар менен байланышына изилдөө жөргөзүүгө аракет жасалды. Аштын каада салттарын ачып берүүгө аракеттендик.

Биз бул дипломдук ишти жазуу менен «Манас» эпосу боюнча байыркы кыргыздардын үй-бүлө жана нике мамилелерин этнографиялык жактан толук изилдедик деген ойдн алыспыз. Мындай чоң жана маанилүү иштин башталышы гана деп эсептеп, ушул багыт боюнча изилдөө тереңдетилүүгө тийиш деп ойлойбуз.

Бул дипломдук ишти жазууда К.Маркстын «Конспект книги», Л.Г.Моргана «Древнее общество», Ф.Энгельстин «Үй бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы» деген эмгектерин жана В.И.Лениндин «Партиялык уюм жана партиялык адабият» ж.б. эмгектерди колдондук. Бул эмгектер дипломдук ишти жазууда методологиялык негиз болду.

Бул эмгекти жазууда негизги булак катары улуу манасчылар С.Каралаев менен С.Орзобак уулунун вариантыны боюнча жарык көргөн «Манас» эпосу эсептелет. Мындан башка жогоруда атап өткөн атايын изилдөөлөрдү да кенири колдонууга аракеттендик.

### I глава. Баланын төрөлүшү жана аны тарбиялоо.

Бардык элдердеги үй-бүлө тарбиясынын тажрыйбасына көнүл буруунун зарылчылыгы жөнүндө КПСС-тин съезддеринде айтылат. Социалисттик үй-бүлө «элдердин турмушунда кылымдардан бери топтолуп келе жаткан үй-бүлөлүк тарбиялоонун тажрыйбасынын ичинен адамгерчиликтуу, эң жакшы жактарын өзүнө мурастап алат»<sup>91</sup>. «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу болгон «Манас» эпосу»<sup>92</sup> адамгерчиликтуу, эң жакшы мурастарга өтө бай, көптөгөн кылымдардын жана муундардын түшүмү. Эпосто жашоонун турмушта текшерилген эрежелери миндеген кылымдар боюнча кайталанып келген, ал узак жана татаал жолду башынан өткөргөн.

«Манас» жана мансчылар,-деп көрсөтөт А.Э.Измайлова, -Улуу Октябрьга чейинки мезгилдө «жаштар тап-такыр көрбөгөн, билбеген театрды да, мектепти да, китепти да... алмаштырган».<sup>93</sup> Мына

<sup>91</sup> Стенографический отчет XXV съезда КПСС, т. 2.М., 1976. С.181

<sup>92</sup> Айтматов Ч.Т. Кириш сөз. «Манас». I китеп, Фрунзе, 1979, 8-бет.

<sup>93</sup> Измайлова А.Э. Очерки по истории Советской школы в Киргизии за 40 лет. Фрунзе, 1957, стр 43.

үшүндай шартта, эпос басып өткөн жолдун ар кайсы этаптарында өзүүчү таптар биринчи кезекте өздөрүнүн кызыкчылыгы үчүн эпосту пайдаланышкан. Алар аны бурмалашкан, куугунтукташкан. Букара элди өздөрүнө ыңгайлыштырып тарбиялоодо, биринчи кезекте, элдик эпоско кайрылышкан. Бирок мунун баары «чулу темирдин устүндөгү» дат сыйктуу кала берди. «Манас» өзүнүн нукура идеясын, өзүнүн баштапкы абалын бизге жеткирүүгө үлгүрдү. Эгерде Улуу Октябрдын жаркыраган, эркиндик нуру кыргыз жергесине чачырабаганда «ким билет, эпос эмес, эпосту жараткан эл улам бир трагедиядан бир трагедияга учурал, азаудан азаюуга бараткан». <sup>94</sup>

«Манастын» тарбия берүү мааниси, анын педагогикалуулугумаксаттуу түрдө жакшы көрүнүштөргө кайрылгандыгында, эпос өзүнүн угуучуларын чыныгы патриоттуулуктун дүхунда термелтет. Таза жүрүп, ак эмгек кылууга, керек болсо элди, туулган жерди коргоодо-кара жанын аябоого чакырат. Туулган жер, ата-мекен идеясын, эпос баарынан бийик коет. Бүтүндөй кыргыз коомчулугун ушул терең патриотизм идеясынын тегерегинде топтойт. Өз элин чын дилинен сүйүүгө чакырат. Эпосто, тарбиялоо ишинде да, педагогикада да негизги мааниге ээ болгон “эне тил” проблемасы ачык коюлган.

Кыргыз элине мүнөздүү бала, өзгөчө эркек бала, төрөлүшүн кусадар болуп күтүү, бебектүн өмүр башталышынын таңында, ага өтө назик, сүйкүмдүү мамилеси, ал эми чоңойгондо эмгекке активдүү, адилеттүүлүккө, адамгерчиликтүү болууга үйрөтүү «Манас» эпосунда кецири орун алган. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы дүйнөлүк эпосто кецири тараган традициялык ыкмалар менен үндөшүп турат. Баланын төрөлүшү жана анын балалык кезин чагылдырган окуялар эпостун «Манастын төрөлүшү жана анын балалык чагы» эпизоддорунда кецири берилет.

Карыганча бала көрбөй «какбаш» атанып, азап чеккен ата-эненин ой-тилек, сыйынууларынын натыйжасында баатыр төрөлөт. Мисалы:

«Баштатадан тек жүрдүм,  
Бала болоор деп жүрдүм.  
Кутмандуудан бата алдым.  
Куруп калсын дүнүйө,  
Куубаш Жакып атандым... »

Аялдарга карата төмөнкүнү айтат:

«Мөмесүз жыгач отундур,  
Түүбай турган болгон сон,  
Түмшүгү жок катындыр». <sup>95</sup>

Манастын атасы Жакып - чоң бай. Эсеп жеткис койлору, өрүш толо үйлары, жер жайнаган жылкылары бар. Ал түгүл төөдөн бир канчасы бар деп айтыват. Бирок баласы жок. Өзүнүн аты, өзү өлгөндө кошо өлөрүн эстеп кейийт. Өзүнүн түкүмү уланбай калаарын эстегендө оозунан көк түтүн буркурайт. «Үнү күдайга жетип», үшкүрүгү таш жарат. Келечекте мурастап, ээ болуп калар баласы болбогондон кийин, өзүнүн байлыгынын келечекте таланды болорун эскерет. Эпостогу башкы идея боюнча малга, оокатка гана «чириген бай» болбостон, көп балалуу болуу, өзгөчө эркек балалуу болуу, адам үчүн андан кымбат.

«Калса да малга бай болуп,  
Көп жыл жүрдү кайгырып,  
Бир балага зар болуп»

Бул, балалуу болуу, бактылуулуктун чени катары бааланат. Баласыз үй-бүлө - эң бактысыздык деп эсептелинет. Жогоруда айтЫп өткөндөй, эпостогу идея өзгөчө эркек балалуу болууну баарынан жогору коёт. Байбичесинин «төрөйт экен» дегенин угуп, бай Жакыптын ыйлап турган жери эпосто мындаicha айтыват: -

«Баласы жоктон жүдөдүм,

<sup>94</sup> Айтматов Ч. Кириш соз. «Манас». I китеп, Фрунзе, 1978. 9-бет.

<sup>95</sup> Сагымбай Орозбак уулу. «Манас», I китеп, 20-бет.

Эркек деп бирөө жүгүрсө  
Жарылып кетер жүрөгүм...  
Эркек болсо, эр болсо,  
Кыз болбосун, не болсо,  
Кыз болсо үйдө калыңа,  
Кыймылдаба баарыңа.  
Эркек болсо чабыңа,  
Талаадан мени табыңа».

Бул келтирилген мисалдар кыргыз коомунда патриархалдык тартиптин, кийинки мезгилдерде анын калдыктарынын орун алгандыгына далил болот. Эпостогу эркек балалуу болуу идеясы — бир тараптан үй-бүлөлүк менчикит мурастоо менен тыгыз байланыштуу болсо, экинчи тараптан, кыздардын, аялдардын кыргыз коомунда да башка бардык элдериндегидей эле укуксуз болгондугун көрсөттөт.<sup>96</sup>

Төрөбөгөн аялдардын абалын эпос ачык жана аянычтуу кылып көрсөттөт. Мындай аялдарга карата болгон мамиле, ал аялдын өзү жөнүндө, өзүнүн оюу да эпосто аянычтуу берилет. Жакып өзүнүн байбичесине карата мындай дейт:-  
«Эркелеткен балаң жок,  
Эрмек болор адам жок,  
Же сүйөрүңе балаң жок,  
Же сүйүнүшөр адам жок»<sup>97</sup>.

Байбиче өзү жөнүндө:-  
«Мендей карган кемпирди,  
Мәэнэтке кудай келтирди»<sup>98</sup>

Буга окшогон баласыз эрди-катындар балалуу болуу максатында бир катар «зарлануу», «жалынуу», «сурануу»<sup>99</sup> ж.б. ырым жырымдарды жасашкан:

«Балалууну көргөндө,  
Байкуш Жакып арданып,  
Ботосу жоктон зарланып  
Боздоп Жакып арданып,  
Бир күдайга зар айтып,  
Пил баштаган нар айтып,  
Мойнұна куржун салынып  
Мазарды көрсө Жакып бай,  
Баркырап ыйлап жалынып».<sup>100</sup>

Ушундай ырым-жырымдардан кийин дароо эле баатыр төрөлө калбайт. Баатыр төрөлөөрдөн мурда келечектеги ата-эне ал жөнүндө түш көрүшөт.<sup>101</sup> Алардан баатыр төрөлө түргандыгы жөнүндө түш аян берет. Мындай көрүнүш бардык эле, өзгөчө чыгыш эпосторуна мүнөздүү нерсе.

Чыйырдынын Манасты төрөөр алдында жолборстун жүрөгүнө талгак болушу жана аны жегенде Манаска жолборстун күчүндүй күч кошулушу да алгачкы коомдогу көз караштарга таандык болуп, бардык чыгыш эпосторунда кездешет. Мисалы, ушундай эле окуя «казак эпосунда Шора-баатырдын энеси төрөөр алдында арстандын этине талгак болот».<sup>102</sup> Буга окшогон көрүнүштердүн, сүрөттөөлөрдүн негизинде «симпатиялык магия» жөнүндөгү көз караш жатат.<sup>103</sup>

Баланын төрөлүшүнө байланышкан бардык ырым-жырымдардын эң жогорку точкасы болуп ымыркайдын жарык дүйнегө келиши эсептелет. Бебөктүн көз жарышына байланыштуу бир катар ырым-жырымдарды жасашкан.

«Толгоосу сегиз күн болгон,  
Толготкон мындай ким болгон?  
Тарткандардын баарысы

<sup>96</sup> Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960, стр.24  
<sup>97</sup> Сагымбай Орозбак уулу. «Манас», I китеп, 19-бет.

<sup>98</sup> Сагымбай Орозбак уулу. «Манас», I китеп, 20-бет.  
<sup>99</sup> Джумагулов А. Некоторые обычаи и обряды дореволюционной киргизской семьи. Известия АН Кирг. ССР. Т. I. вып. I. Фрунзе, 1959, стр. 79-80.

<sup>100</sup> Сагымбай Орозбак уулу. «Манас», I китеп, 16-бет.

<sup>101</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». стр. 97-98.

<sup>102</sup> Орлов А.С. Казахский героический эпос. М., 1945, стр.89.

<sup>103</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: «Киргизский героический эпос «Манас». 1961, стр. 99.

Толгоо тартуу учурунда төрөтүн жеңилдетүү максатында ар кандай «садага чабуу» ж.б. ырымдарын<sup>105</sup> жүргүзүшкөн.

«Алып келип бай Жакып,

Ак сары башыл кой чалды,

Ай түякка бээ чалды,

Ай мүйүзгө бээ чалды,

Айры еркөчке төө чалды,

Аны сайын байбиче

Айгайын баспай үн салды»<sup>106</sup>

Биз мындан көчмөн кыргыз элинин төрөт убагындагы кыйынчылыктарынын эпостогу алган сүрөттөмөсүн көрүп турабыз. Бекеринен жаш ымыркайдын жарык дүйнөгө келиши байыркы кыргыз үчүн анын жашоосунда эң чоң сүйүнчтүү, көптөн көп тиlegen окуя болуп эсептелбейт.

Эпосту окуп отурганда биздин көз алдыбызга бөбөктүн жарык дүйнөгө келиши бир гана үй-бүлөнүн кубанычы, ушул гана үй-бүлөнүн өз ичиндеги окуя, кубаныч болбостон, тескерисинче, бүтүндөй ошол үй-бүлө таандык болгон кыргыз үруусунун кубанычы, ошол уруунун жана алардын тааныш катнаштарынын масштабындагы окуя катары тартылат. Жакыпты эркек балалуу болгондугу менен күттүктап, андан «сүйүнчү» алуу үчүн, айылда бир да эркек калбай, атка мингенге жарамдуулардын баарысы тен, Жакыпты издең талаага жөнөшөт.

Кыргыздардын арасында азыркы мезгилге чейин жашоосун улантып келе жаткан «сүйүнчүлөө» каадасы эпосто эң бир кызыктуу окуялар менен чиеленишип, эң сонун сүрөттөмөсүн алган.

<sup>104</sup> С.Орозбак уулу. «Манас» I китеп, 54-б.

<sup>105</sup> Джуумагулов А. Некоторые обычай и обряды дореволюционной киргизской семьи. Известия АН Кирг. ССР. Т.1. вып. I. Фрунзе, 1956, стр. 80-81.

<sup>106</sup> Сагымбай Орозбак уулу. «Манас» I китеп, 55-бет.

Манстын төрөлгөндөгү эле, анын ымыркай кезиндеги эле салмагы, анын күчү укмуш. Жаңы төрөлгөн бөбөктү оромолго ороп жатышкан аялдар жөнүндө эпос мындай дейт:

«Ойбой татай нетти деп

Отуздагы жигиттей

Колун сууруп кетти деп,

Татай көтөк нетти деп,

Так кырктағы кишидей

Тартып бутун кетти деп»<sup>107</sup>

«Үч карындын майларын,

Аш бышымда жалмады,

Астына алып Чыйырды,

Оң эмчегин салганы,

Оболкусу сут чыкты,

Экинчиси суу чыкты,

Үчүнчүсү кан чыкты,

Чыдай албай, байбичеден жан чыкты»<sup>108</sup>

Болочокто баатыр боло турган баланын эпос тарабынан жогоркудай мунәззәлүшү дүйнөлүк фальклордо, өзгөчө түрк элдеринин эпосторунда кеңири тараалган баатырдын биографиясынын эпикалык сүрөттөмөсү болуп эсептелет.<sup>109</sup> Кыргыз элинде азыркы мезгилге чейин колдонулуп келе жаткан чоң той, бала төрөлгөндө өткөрүлүүчү «бешик той»<sup>110</sup> эпосто кеңири чагылдырылган. Балалуу болуп, болгондо да эркек балалуу болуп, «терисине батпай» сүйүнгөн Жакып күнүнө «жүздөн бээ», «эки минден эркек кой», «бордолгон өгүздөн элүүдөн» сойдуруп, «жети жүз жерге очок ойдуруп», «сурнайларын тарттырып», ырчыларын ырдатып, «жер үстүнөн киши койбой чакырып» чоң той өткөрет.

<sup>107</sup> Сагымбай Орозбак уулу. «Манас», I китеп, 59-бет.

<sup>108</sup> С.Каралаев, «Манас» I болук, I китеп, 24-бет.

<sup>109</sup> Литературные отношения Востока и Запада в свете сравнительного литературоведения. «Тр. юбилейной научной сессии Ленингр. гос. университета», секция филологических наук, Л., 1946, стр. 158-159.

<sup>110</sup> Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и ситорико-культурные связи. Л., 1971. стр.265; Рождение ичество киргизского ребенка. стр.109-112.

Тойду өткөрүү каада, салты эпос көркөм мүнөздөп жүргөн башка аш, тойлор сыйктуу эле: ат чабыш, жамбы атыш, балбан күрөш, эр эңиш ж.б. элдик оюндардын түрлөрү менен коштолот. Бебекту көрүүгө келген эл:

«Бешик боосу бек болсун

Кундагың боосу кут болсун»<sup>111</sup>-деп айтышат.

«Бермек болду Чыйырды

Сегиз бээ союл жээнтекти»<sup>112</sup>

«Казынамды ачайын

Кара малды чачайын».

«Баса келген тууганы

Бата берип тарады»<sup>113</sup>.

Бул «бешик той»<sup>114</sup> деп аталып, келген элди «жентек жеди» деп айтышат. Тойго келгендөр «алышкан душман жоосун женген, баатыр болсун» -деп бата берип кайтышат.

Мына ушул «бешик тойдо», баатырдын келечегинде чоң мааниге ээ болгон, балага ат коюу каадасы болуп өтөт. Коюлган ат баланын келечектеги тагдырына түздөн-түз байланыштуу болуп, «ат коюу» каадасы эпосто чоң мааниге ээ болгон. Манас баатыр төрөлө элкөтө эле, анын аты «Манас болоорун», анын «кыйын баатыр» чыгаарын калмактар «аярлап» билишип, аны «жаш кезинде» өлтүрүп, андан кутулууну ойлошот.

Атынын «Манас» - деп коюлуп калышы да бизге белгилүү варианктарда ар түрдүүчө берилет. Мисалга эпостун эң чоң эки варианттын алып көрөлүү: С.Орозбак уулунун варианты боюнча ат коюу каадасы төмөндөгүдөй.

Ат кое албай алдырап,

Акылмандын баарысы

<sup>111</sup> С.Каралаев, «Манас» I болук, I китеп, 25-бет.

<sup>112</sup> С.Каралаев, «Манас» I болук, I китеп, 27-бет.

<sup>113</sup> С.Каралаев, «Манас» I болук, I китеп, 28-бет.

<sup>114</sup> Мамбеталиева К. Семья и семейно-брачные отношения рабочих киргизов горнорудной промышленности Киргизии, Фрунзе, 1971, стр.37-38.

Карап турду жалдырап.

Ак күлөлүү дубана,

Асасы колдо шалдырап,

Кайдан келди жан билбейт,

Пайда болду дубана....

- Берген болсоң уруксат,

Мен коеюн атын,- деп,

Дубана сүйлөп калганы

-Аты болсун Манас деп,

Алда таала сактасын

Ар балаадан калас деп.<sup>115</sup>

Ал эми Саякбай Каракаевдин варианты боюнча:

«Нүр төгүлүп жолуна,

Баланын Манас деп аты табылды»<sup>116</sup> -дейт.

Бул эки варианнан төн эле баланын аты «әч жан билбegen дубаналар» аркылуу «кокусунан» коюлуп олтурат.

Ал эми В.В.Радловдун жазып алгандаres боюнча «Манас» -деген атты «Мухаммеддин төрт пайгамбары коюп кетишет».<sup>117</sup>

Жогоруда келтирилген варианктар боюнча балага ат коюу каадасы боюнча кээ бир айрымачылыктары болбосо, алар негизинен ислам дининин кийинки мезгилдеринде «Манас» эпосуна тийгизген таасиригин натыйжасы болуп эсептелет. Бирок, кыргыз журтчулугунда кеңири тараптан ислам дининин кээ бир элементтери «Манас» эпосуна сүнгүп кире алган эмес. Атап айтсак, бала төрөлгөндө «ит көйнөк»<sup>118</sup> кийгизүү, кырк күндөн кийин «ит көйнекү чечүү» ырымдары, азыркы мезгилге чейин орун алып келе жаткан, бала уч жашка чыккандағы «сүннөткө»<sup>119</sup> отургузуу ж.б. тою

<sup>115</sup> С.Орозбак уулу, «Манас» I китеп, .86-87-бет.

<sup>116</sup> Каракаев С. «Манас» I болук, I китеп 25-бет.

<sup>117</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас» - М.,1961, стр. 100.

<sup>118</sup> Мамбеталиева К. Семья и семейно-брачные отношения рабочих киргизов горнорудной промышленности Киргизии, Фрунзе, 1971, стр.38.

<sup>119</sup> Джумагулов А. Некоторые обычай и обряды дореволюционной киргизской семьи. Известия АН Кирг. ССР. Т.1. Вып.1. Фрунзе, 1959, стр. 84.

эсептөлөт. Буга оқшогон ырым-жырымдар эпостун негизги вариантында кездешпейт. Бул элементтердин эпосто орун албагандыгы, бир жагынан, ислам дининин кыргыз коомунда кеч таралгандыгы жана анын күчсүздүгү болсо, экинчи жагынан, өткөн мезгилдеги манасчылар улам жаңы элементтерди кошо бербестен, эпостун байыркылыгын сактап калуу үчүн, анын байыркылыгын улам укумдан- тукумга өткөрүнү өздөрүнө максат кылыш алгандыгын көрөбүз.

Манас Жакып байдын карыганда көргөн, көптөн-көп тилеп «кудайдан сурап» алган, жалгыз «ботосу» болгондуктан, ал өтө эрке ёскен, эч нерсени көзүнө илбеген. Ал кичинесинен эле эпос чагылдырган кыргыз коомундагы эскирғен тартилтерге каршы чыккан. «Колу ачык, берешен», «ак көңүл» Манасты эпос, сараң, «мал дегенде кабыркасы кайышкан» атасы Жакыпка башынан эле каршы көт. Кыргыз коомунда жашап турган укук жана милдеттерге, каада, салт, адат ж.б. Манастын бала кезинен каршы чыгышы, аларды көзгө илбөө мына ушул сапаттар жаш Манаска мүнөздүү болгон:

«Улук мазар дегенди  
Кыйып атып ойногон,  
Балдарды көрсө жыйыптыр,  
Мазарды көрсө кыйыптыр,  
Бай Жакыптын бул уулу  
Бир балакет кылат деп,  
Калайык ушак кылыптыр.  
Дубуна көрсө уруптур,  
Асасын тартып алыптыр...»<sup>120</sup>

Эпос чагылдырган кыргыз коомчулугунда баланы естүүрүп, тарбиялоодо негизги орунду ошол бала таандык болгон үй-бүлө жана уруу ээлеген. Жаңы чоңоюп, есүп келе жаткан жаш бала тарбия-таалимди, биринчи кезекте, үй-бүлөдөн алган. Балдарды

тарбиялоо боюнча кыргыз үй-бүлөсү көптөгөн тажрыйбаларга ээ болгон.

Баланы тарбиялоодо негизги көңүл, биринчи кезекте, тартипке бурулган. Баланы тартилтүү, адептүү болуп есүүгө тарбиялаган. Манастын бала кезиндеги кээ бир терс көрүнүштөгү окуяларын ашкерелегенде «калайык ушак кылыптыр» деп ага жалпы калайык журтту каршы көт.

Эпостон өзүнүн болочоктогу баатыры Манасты койчу кылыш тарбиялагандыгын көрөбүз. «Бул көрүнүш бардык эле түрк элдеринин эпосторуна мүнөздүү нерсе болуп эсептөлөт». Баланын өз ата-энесинен кетип, бөлөк бир үй-бүлөдө тарбияланышы, этнография илиминин тили менен айтканда «аталычество» деп аталып, алгачкы коомдук мамилелердин же болбосо анын бузулуу этабындагы көрүнүштөрдүн эпостогу көркөм чагылдырылышы болуп эсептөлөт.

Манас өзүнүн балалык кезин Ошпур койчунун үй-бүлөсүндө малай болуу менен өткөрөт. Хандын баласынын жөнөкөй койчунун үй-бүлөсүндө жашашы Манастын андан аркы элге болгон сүйүсүн күчетүүгө алыш келет жана элдин келечектеги «ак көңүл хандын» бийлигин каалаган көз караш, ой-мүдөөлөрүнүн эпостогу көркөм чагылышы болуп эсептөлөт. Бул эпостогу тарбиялоо идеясынын бир жагы. Манастын Ошпур койчунун үй-бүлөсүндө жашашынын дагы бир себеби болуп: баланы эмгекке, адептүүлүккө жана адилеттүүлүккө тарбиялоо идеясы эсептөлөт. Эпосто баланы эмгекке тарбиялоого орчундуу көңүл бурулган:

«Эмгек кыл, балдар эмгек кыл,  
Акынды эмгек кайырат,  
Арыганың семирет,  
Ачкан курсак тоюнат».

Эпосто жогоруда келтирилген, тарбия берүүнүн багыты жана максаттарынан тышкары, тарбиялоонун кээ бир ыкмалары жөнүндө да айтылат:

«- Кээде ач болсун, кээде ток,

<sup>120</sup> С.Орзбак уулу «Манас».I китеп, 90-бет.

Кеби тийсе урда, сок.

Катыксын деп баламды

Хан Жакыптын талабы

Жашырып айтып Жакып бай,

Кайты үйүнө жайма-жай». <sup>121</sup>

Биз кайсы гана элдин эпикалык чыгармаларын окубайлык, андагы баатырлар өзүнүн жаш кезинен эле баатырдык өнөрлөрүн көрсөтүшөт. Мисалы: өзбек элинин эпосунда «Алпамыш» өзүнүн бирнчи эрдигин жети жашында, казактардын «Урак жана Мамай» эпосунда Урактын балдары Карасай менен Казы, бирнчиси тогуз, экинчиси жети жашында калмактарга каршы экөө жалгыз чыгышып, жеңишке ээ болушат. Биздин кыргыздын кенже эпосторунда ушунун так өзүндөй, баардыгы тең жаш кездеринде чоң кишилердин күчү жетпеген эрдиктерди көрсөтүшөт.

Манас өзүнүн «биринчи эрдигин тогуз жашында»<sup>122</sup> көргөзет.

Уулунун эресеге жеткенин көрүп атасы Жакып өзүнүн ага-тууган, дос, кас-дүшмандары жөнүндөгү, туулган жер, ата-журт жөнүндөгү, кыргыз коомунун ичинде жашап турган укук жана милдеттер жөнүндөгү болгон билимин Манаска төкпөй-чачпай айтып берет.

Манас атасына карай:

«-Ай, атаке, деп айтат,

Курулай корктук дегеле,

Күн дегенин эмине?»<sup>123</sup>-деп кайрылат.

Анда Жакып:

-Күн деп санап мал айтат:

Ал малына көнбесөң,

Бү курган кыргыз таланат...<sup>124</sup>

Кыргыз элинин эзелтеден бери топтоп келе жаткан түрмүштүк чарбалык тажрыйбаларын, салтын, ой-санаасын, табият, дүйнө,

<sup>121</sup> С.Орозбак уулу «Манас». I китеп, 111-бет.

Ошондо, 113-бет.

<sup>122</sup> С.Орозбак уулу «Манас», I китеп, 114-бет.

<sup>123</sup> С.Орозбак уулу «Манас», I китеп, 115 -бет.

аалам жөнүндө ой-жүгүртүүлүрүн, дегеле мурунку муундар топтогон билиимиidi кийинки мүүнга өткөрүүдө- атасын балага айтып берүү ыкмасы негизделгендерден болгон.

Элосто эне тил проблемасы ачык коюлган. Өздөрүнүн эне тилин унутуп калгандыктары үчүн Көз Камандын балдарын шылдыңдайт. Ал эми көп тил билгендиги үчүн Ажыбайды даңазалайт:

«Жетимиш түркүн тил билген,  
Жетимиш бурку эл көргөн,  
Анташкан досум Ажыбай-  
Артыгым карап турсачы..»<sup>125</sup>

Кыргыз, казак ж.б. Алтайдагы бир топ элдердин бирикмелери тарабынан Манастын хан көтөрүлүшү менен анын балалык чагы бүтүп, инсандык жагына өтөт.

## II Глава. Үйлөнүү жана үй-бүлө менен байланышкан үрп-адат, каада салттары.

«Манас» эпосу эң баалуу этнографиялык булак экендиги жөнүндө биз жогоруда айтып өткөнбүз. Бул өзгөчө кыргыз элинин үйлөнүү шаан-шөөкөттөрүн, нике формаларын, үй-бүлө мамилелерин изилдөөдө көрүнөт.

Кыргыз элинин үйлөнүү салтын, үрп-адатын көз алдыга келтириерлик эмгектер, өзгөчө Октябрь революциясына чейин аз гана. Булардын көпчүлүгү түздөн-түз үйлөнүү үрп-адаттарына, аны изилдөөгө арналып жазылбаган.<sup>126</sup>

<sup>125</sup> Карадаев С. «Манас» II китеп 25-бет.275-6.

<sup>126</sup> Ч.Валиханов. Собр. соч., в 5 томах. т. 1.с.372; Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В «сб. этногр. материалов», №2, Л., 1927, с 12,18,22; Абрамзон С.М. 1) Семья и семейный быт. В кн.: Быть колхозников селений Дархан и Чичкан. «ТриЭ», т.XXXVII. М., 1958: 2) Свадебные обычаи киргизов Памира. В кн.: Памяти Андреева М.С. «Труды АН: Таджик ССР», т.СХХ, Душанбе, 1960; 3) Киргизы. В кн.: «Народы Средней Азии и Казахстана», т.II. М., 1963 с.273. 274-275; А.Джумагулов. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960. С.34-42; К.Мамбеталиева. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. Фрунзе, 1963, стр. 72, 91-95;

Абрамзон С.М. «Киргизы и их этногенетические историко-культурные связи» Л., 1971.с.230-237; Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: «Киргизский героический эпос «Манас»» М., 1961, с.102-105; Кыдырбаева Р.З. Генезис эпос «Манас». Фрунзе, 1980. С.36; Мусаев С. Эпос «Манас». Фрунзе, 1979. С.107 ж.б..

Белгилүү советтик этнограф С.М.Абрамзондун «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» деген көлөмдүү эмгегинде кыргыздардың үйлөнүү үрп-адаттарының образдуу картинасын көз алдыга көлтирип, жалпы бир схемасын түзген.

Байыркы кыргыздардың үй-бүлө мамилелерин, үйлөнүү үрп-адаттарын изилдөөдө «Манас» эпосун этнографиялык булак катары колдоно элек болсок дагы, анын этнографиялык булак катары ушул багытта эң көп, бизге белгисиз болгон маалыматтарды берерлиги айтылган болуучу.<sup>127</sup>

Советтик этнографиянын изилдөөсүндө өткөндөгү патриархалдык үй-бүлө обшинасы тигил же бул формасында Орто Азиянын дыйканчылык, кечмөн, жарым кечмөн болсун. бардык элдеринде өкүм сүрүп келгендиги аныкталган.<sup>128</sup> Ал турсун Ф.Энгельс «Патриархалдык чоң үй-бүлө обшинасы бардык уруу түзүлүшүндөгү элдерге таандык экендигин көрсөткөн»<sup>129</sup>.

Археологиялык жана этнографиялык материалдар кыргыздардагы патриархалдык чоң үй-бүлө обшинасы, үй-бүлө чарбалык мамилесинин жаңы тиби болуп, Жети-Суудагы жана Тянь-Шаньдагы сак урууларынын союзунун дооруна, ошондой эле кийинчирээк усун мезгилине тура келгендигин айын белгилешет.<sup>130</sup>

Марксизм-ленинизм негиз салуучулары коомдук түзүлүшкө ачык түшүнүк беришет. Адатта патриархалдык коом аялдардын тең укуксуз болгондугун далилдейт. «Энелик укуктун кулатылыши аял жынысынын дүйнөлүк тарыхый жеңилишике учурашы болду».<sup>131</sup> Эркек үй ичинде да «эки тизгин, бир чылбырды»<sup>132</sup> өз колуна алды. «Мына ушундайча болуп орногон эркектердин бийлигинин алгачкы натыйжасы патриархалдык үй-бүлөнүн ушул кездеги пайда боло баштаган аралык формаларынан көрүнүүдө»<sup>133</sup>-деп жазат Ф.Энгельс.

<sup>127</sup> В.М.Жирмунский. Введение в изучение эпоса «Манас». М., 1961. С.102

<sup>128</sup> Дкумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960, стр. 15-16.

<sup>129</sup> Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы. Фрунзе, 1970, 32-бет

<sup>130</sup> Бернштам А.Н. Основные этапы истории культуры Семиречье и Тянь-Шаня. «Сов. археология», 1949, № 1.

<sup>131</sup> Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 91-бет.

<sup>132</sup> Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 92-бет

«Ал форманы мүнөздөөчү нерсе», -деп улантат Ф.Энгельс,-көбүнчө, төмөндө айтыла турган көп аял алуучулук эмес, кайра эркин жана эркин эмес бир кыйла сандагы адамдардан үй-бүлө башчысы атанын атанын бийлигине баш ийдирилген үй-бүлөнүн үюшүсү. Семиттерге бул үй-бүлө башчысынын көп аялы болгон, эркин эмес адамдардын аялдары менен балдары болгон, ал эми бүткүл уюмдүн максаты-белгилүү бир территориянын ичинде мал багып өстүрүү болуп саналат.<sup>133</sup>

Биз бул жерден көп аял алуучулук патриархалдык үй-бүлөнүн башкы мүнөздүү белгилеринен эмес экендигин көребүз. «Чындыгында, бир эркектин көп аял алуучулугу, кыязы күлдүктүн натыйжасы болгон кээ бир адамдардын гана буга колу жеткен болуу керек».<sup>134</sup> Ф.Энгельс андан ары семиттердин патриархалдык үй-бүлөсүн мисалга алып, андагы «патриархтын өзү гана жана эң эле көп дегенде, анын уулдарынын кээ бирөөлөрүнүн гана көп аялы болууга тийиш эле»<sup>135</sup>-дейт. Бүткүл Чыгышта ушул кезде да абал ушундай; көп аял алуу - байлар менен атактуулардын артыкчылык укугу, ал эми аял болсо, негизинен күндөрдү сатып алуу жолу менен алынат, элдердин көпчүлүгү моногомияда турушат.<sup>136</sup>

Жогоруда айтылган көргөзмөлөргө карата эми биз «Манас» эпосуна кайрылалык. Манастын өзүнүн төрт аялы, ал эми атасы Жакыптын эки аялы бар. Эпос көркөм чагылдырган көп аялдуулуктун мындан башка мүнөздүү белгилерине төмөндө токтолобуз.

Жайлоо, жаз-күз жана кыштоо мезгилдеринде, жылдын катаал шарттарында чарбанын негизги тармагы болгон - мал багуучулукту алып барууда үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар биригинин функциясын белгилөө, үй-бүлөнүн ичиндеги мамилелерди жөнгө салуу, аны башкарару талап кылынган. Ушул себептен бир атанын балдары чогуусу менен бир айыл болуп конушкан:

<sup>133</sup> Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 92-бет

<sup>134</sup> Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 98-99-беттер.

<sup>135</sup> Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 99-бет.

<sup>136</sup> Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 99-бет

«Ороздунун айлына

Кыйын мүшкүл салганы»<sup>137</sup>

Алардын негизги байлыгы болгон малы да чогуу ээликтө болгон:  
«Бул Ороздунун он уулу,  
Чаткалга жыйган малы бар»<sup>138</sup>

«Чоң үй» катары да Ороздунун, кийин анын ордун ээлеген Жакыптын үйү эсептөлөт. Чоң маанилүү окуялар да ушул «чоң үйдө» өткөрүлгөн.

«Аруукени түшүрдү

Бай Жакыптын үйүнө,  
Ыраазы болду Алмамбет  
Ушундай экен дүнүй...»<sup>139</sup>

Кыргыздарда патриархалдык үй-общинасы - «бир атанаын балдары»-деген ат менен келип чыккан жана энелик укукка негизделген үй-бүлөдөн баштап, азыркы замандын айрым жеке үй-бүлөсүнө өтүүнүн өткөөл баскычын түзгөн<sup>140</sup> патриархалдык чоң үй-бүлө болгондугун кээ бир окумуштуулар танып келишкен.<sup>141</sup> С.М.Абрамзон жогорку окумуштуулардын көз карашына каршы турup, кыргыздарда патриархалдык чоң үй-бүлөнүн болгондугун далилдейт жана балдарынын улам өзүнчө бөлүнүп чыгышы себеп болгон<sup>142</sup> дейт. Үй-бүле башчысы болгон эркектин обочолонгон ордун кыргыз үй-бүлөсүндөгү мүлкө карата болгон мамилелерден да көрөбүз.<sup>143</sup>

Үстөмдүк кылып турган патриархалдык тартипке жана андан келип чыгуучу аялдарга карата болгон мамилелерге карабастан, эпосто элдик идеалдар, аялдарды коомдун активдүү күчү катарында көрсөтүшөт. Мунун мындай болушуна ошол кездеги аялдардын коомдон алган ордуна карабастан, элдик идеал, элдик жалпы көз

<sup>137</sup> Карапаев С. «Манас» I болук, I китеп, 13-бет.

<sup>138</sup> Карапаев С. «Манас» I болук, I китеп, 13-бет.

<sup>139</sup> Карапаев С. «Манас» I болук, I китеп, 13-бет.

<sup>140</sup> Энгельс Ф. Үй бүлонун, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 94-бет.

<sup>141</sup> Погорельский Л., Батраков В. Экономика кочевого аула Киргизстана. М., 1930. Стр. 131-132.

<sup>142</sup> Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971, стр. 247-248.

<sup>143</sup> Кушнер П.Ч. Горнас Киргизия. Социологические разведки. М., 1929. Стр. 68-69

караш, аялдардын коомдогу ролун баалап, эркин, акыйкаттуу, төң укуктуу турмуш жөнүндө тилек кылышканында. Көчмөн турмуш, каардуу согуштар, кыргыздардын жаратылышынан жөнөкөйлүгү, жөнөкөй жана ачык нравасы, аялдарды салыштырмалуу түрдө эркин сездирип, аларды ардактоого жана баалоого түрткү берген.<sup>144</sup>

Көп учурларда, иш жүзүндө, аялдар эркектөр менен бир денгээлде коюлган. Мына ушул маанисинде алганда эпос чагылдырган кыргыз коому көпчүлүк учурларда гректик спартакчылардын турмушуна окшоп кетет. Аялдар аларда, «жашоонун отурукташкан образына өткөн бөлүгүндө аялдардын абалы жалаң гана бала терөө жана үй-оокаттарын жасоо функциясына чейин жеткирилген болуучу. Аялдар коомдук иштерге эч катыша алган эмес».<sup>145</sup>

«Манас» эпосу бизге кабардар кылган кыргыз коомунун өнүгүшүндө аялдардын ээлеген орду, анын образы жөнүндө аялдардын ой-тилегин чагылдырган элдик идеалдар жөнүндө көп тармактуу жана терең изилдеген илимий эмгектөр чыккан.<sup>146</sup> Ошондуктан, бул жерден майдасына чейин токтолуп отуруунун зарылчылыгы жок деп эсептейбиз. Бир гана баса көрсөтүп кетүүчү нерсе, эгер аялдардын кадыр-баркы, баалуулугу, коомдо ээлеген орду канчалык жогорку денгээлде болсо, анда ал эпос мүнөздөгөн коомдун байыркылыгын далилдейт. Эпостун жашын узартат. «XVIII кылымдагы билимдин өркүндөгөн доорунан бизге мурас болуп калган сандырак түшүнүктөрдүн бири, коомдун өнүгүшүнүн алгачкы кезинде аял эркектин күнү болгон деген пикир болуп саналат. Варварчылыктын төмөнкү, орто жана ал гана эмес жогорку баскычында турган жапайы адамдардын коомунда жана бардык эле тайпаларларда, аялдар эркүтү гана болбостон, ошону менен бирге абдан кадырлуу даражада турушкан».<sup>147</sup> Коомдун өнүгүшү канчалык

<sup>144</sup> Мусаев С. Образ Каныкей. (Из проблем народности эпоса «Манас»). Автореферат канд. дисс. Фрунзе, 1964, стр. 14

<sup>145</sup> Энгельс Ф. Үй бүлонун, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 104-бет.

<sup>146</sup> Мусаев С. Образ Каныкей. (Из проблем народности эпоса «Манас»), Фрунзе 1964.

<sup>147</sup> Энгельс Ф. Үй бүлонун, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978, 76-бет.

бизге жакындаған сайын аялдардың үкүгү үлам көбүрөөк тәпсендиде калып отурған. Аялдардың азаттықка чыгышы Улуу Октябрь Социалистик революциясының жеңишинин биринчи жыйынтықтарынан болду.

### §1. Үйлөнүү тою жана анын шаан-шөөкеттерү.

Эпостогу «Манас баатырдын Каныкейге үйлөнүшү»,<sup>148</sup> «Манастын Каныкейди алганы», «Манастын күйөөлөп барганы»<sup>149</sup> эпизоддору көп кызыгууну туудуруп, эпос сөз кылган байыркы кыргыз элинин үйлөнүү тойдогу каада-салттарынан кабардар болобуз. Ушул эпизоддордун мазмунунан этнограф үйлөнүү жана нике каадасына байланышту көп баалуу детальдарды табат<sup>150</sup>-деп көрсөткөн С.М.Абрамзон.

Каныкейге үйлөнгөнгө чейин Манастын эки аялы болгон. Биринчи аялы калмактын Кайып ханынын кызы Караберкту жоортул убагында жеңип алып, үйлөнгөн. Экинчи аялы - Акылайды Шоорук хан Манастан жеңилип калып, тартуу катарында Манаска узаткан. Бул окуялар эпос чагылдырган доорго өтө мүнөздүү көрүнүш болгон. Эпостогу идея боюнча да, Караберк менен Акылайды Манас аялым деп эсептебейт. Чоролору да Манасты «бойдок»-деп айтышат:

«Калың менен кайгыrbай,  
Баатырлык менен байкалбай,  
Эрдигиң менен ээлебей.  
Караберк менен Акылай.  
Катыным деп ойлопсуз,  
Карап турсам өзүнүз  
Кадимкидей бойдоксуз! »<sup>151</sup>- деп Алмамбет Манас баатырга кайрылат. Ушундай сөздөрдөн үлам Манас баатыр, «аял алууну ойлоп» атасы Жакыпка мындай дейт:

«Же куда түшүп той союп,

Жене жандап, кыз кууп.

Качан барып мен алдым»

Уулун шаан-шөөкет менен үйлөндүрүү атанын милдетине кире турганы төмөнкүчө мүнөздөлөт:

«Кулдук уруп дайындал,

Куда болуп кайындал.

Күтүлбадын карзымдан.

Катын алып бербейм деп.

Калбааны бөөдө көрбөгүн,

Аманат жаным өлбесөм

Ар канча чагым болсо да

Нагыз өзүм төлөймүн »<sup>152</sup>

Каныкейдин кабарын уккан Бакай аксакал кеп таштайт:

«Жыл айлантпай Букарга,

Куда болуп баралы.

Жетик тууган Канышка,

Сейкө салып кайталы.

Чатакташып чырлашпай,

Каада менен алалы».<sup>153</sup>

Ошентип, Жакып Букарды көздөй аттанат. «Жуучуга Жакып келген соң, Каныкей ишке жараган» - деп Букардын эли сүйүнет. Каракандын үйүндө Жакып сөз баштайт:

«Кудалашып калсам деп,

Кулдук уруп, мал берип,

Балаңа сейкө салсам деп,

Кайрылып келдим элиңе,

Кандай дейсин Каракан.

Жооп берчи кебиме»

Анда Каракан:

<sup>148</sup> С.Каралаевдин варианты боюнча.

<sup>149</sup> С.Орозбак уулун варианты боюнча.

<sup>150</sup> Абрамзон С.М. Этнографические сюжеты в эпосе «Манас». «Сов. этнография». 1947, №2, стр.143.

<sup>151</sup> С.Орозбак уулу «Манас», II китеп, 344-бет.

<sup>152</sup> С.Орозбак уулун «Манас», II китеп, 344-347-бет.

<sup>153</sup> Каракалев С. «Манас», I китеп, I бөлүк, 252-бет.

«Мынча келдиң бай Жакып,

Сураган кызды алгын деп.

Калың малды салдым деп,

Каалаган кызды алгын деп»<sup>154</sup>- аябай калың мады айтат. Ушунча көп мады кайдан табат деп ойлойт. Жакып барып элинен мал топтойт. «Букардын жолун чаңдатып» сансыз түмөн мал менен, бай Жакып куда түшүп калат. «Келиндин кылыгын тоюнда көр дегендей» чоң той өткөрүлөт. Ат чабыш, жамбы-атыш, эр-сайыш оюндары ойнолот. Кырк күн, кырк түн үйлөнүү салтанаты, тою жүрөт.

«Каныкейди ошондо,

Манаска нике кыйдырган

Үзүгүн кабат бүктөтүп,

Букардын каны Каракан

Аябай себин жүктөтүп»<sup>155</sup>-узатышат.

Кыздын атасыныкында өткөрүлүүчү чоң той мына ушундайча аяктайт.

Калыңдын пайда болусу жөнүндө С.М.Абрамзон мындей деп жазат: «Имеется значительное количество достоверных данных о том, что когда калым возник, он уплачивался не семье или отцу девушки, а целой родовой группе, к которой она принадлежала, и лишь позднее-более узкому кругу родственников и наконец, ее отцу».<sup>156</sup> Түздөн-түз кыргыздардагы өкүм сүргөн калың жөнүндө А.Джумагулов мындей деп белгилейт: «Приготовление и уплата калыма становились делом всей родственной группы, хотя наиболее существенные расходы нес отец жениха. Во время приготовления калыма он обходил своих близких родственников и просил у них помочь».<sup>157</sup>

Үйлөнүү мезгилинде күйөө тарабынан төлөнүүчү калым, же болбосо, аялды буюм катары малга сатып алуу эпосто калыңдын

<sup>154</sup> Каралаев С. «Манас», I китеп, I болук, 255-бет

<sup>155</sup> Каралаев С. «Манас», I китеп, I болук, 255-бет

<sup>156</sup> Каралаев С. «Манас», I китеп, I болук, 264-бет

<sup>157</sup> Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971, стр. 218.

жаңы пайда болгон мезгилиндеги маанисинде берилген.<sup>158</sup> Үйлөнүү салтанаты мезгилинде Каныкейдин шамшар менен Манастын колуна сайып жарадар кылышы ушул ислам ырым-жырымдарынын үйлөнүү жана нике мамилелерине анча терең, сүңгуп кире албагандыгынын, далили катары туулат. Анткени, эпостогу үйлөнүү аялдарды уруштурда жеңип алуу жолу менен, эч кандай калыңсыз эле, аялды «олжого» түшүрүп алуу жолу менен жүргөн.

Үйлөнүү каадасындағы айрым үрп-адаттардын көрүнүшү эпосто жалпылап, жыйынтықталып берилген:

«Бакайды эми көргөндө

Бетин басып Каныкей

Ызаат кылып жүгүнүп»<sup>159</sup>-деп келиндин келгендеги айрым, кыргыз салтындағы этикалары да жакшы сүрөттөлгөн.

Үйлөнүү жана нике мамилелерине тийиштүү болгон эпостогу кээ бир эпизоддор өзгөчө кызыгууну туудурат.

Алсак, Манас өзүнүн кырк чоросу менен Букарга күйөөлөп барганда аларды Каныкей өзүнүн кырк жолдош кыздары менен тосуп алат. Ошол жерге 40 боз үй тигилип; ар биринде бирден кыз отурат.

«Кырк кызга тиккен кырк үйү,

Кызмат кылды кырк бийи.

Астынын жашы он сегиз,

Он алты жарым аягы.

Ар кайсы бир үйгө

Кыздар кирди тептегиз».<sup>160</sup>

Эпостогу үйлөнүү салтынын шарты боюнча Манастын (куйөөнүн) кырк чоросу Каныкейдин кырк жолдош кызына үйлөнүшү керек болгон. Кимдин кимге үйлөнөөрү эч кандай жыныстык сүйүү сезимедерине ээ болгон эмес. «Тагдырдын» буйурганына үйлөнүүгө туура келген. Манас чоролоруна карай мындей дейт:

«Ай, баатырлар деп айтат.

<sup>158</sup> Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971, 48-бет.

<sup>159</sup> Каралаев С. «Манас», I китеп, I болук, 264-бет

<sup>160</sup> С.Орөзбак уулу «Манас», II китеп, 417-418-бет.

Талаага чыгып баралык  
Жарышып келип калалык,  
Таалайына кандай кыз,  
Так ошону алалык».<sup>161</sup>

Жарышка Манас өзү да катышат. Жарышып келген чоролор өздөрү кирген боз үйдөгү кыздарга үйлөнүшүп, ыраазы болушат. Бир гана Алмамбеттин «үлүшүнө» тийген Каныкейдин сиңдиси Арууке сулуу каршы чыгат. Анткени ал, Арууке, Алмамбеттин мусулман эмес, башка диндеги калмак экенин уккан экен,-дейт эпосто. Качан гана Алмамбеттин мусулман болуп, ислам динин кабыл алгандыгы жөнүндө угуп, ага ишенгенде өзүнүн макулдугун берген. Ошентип Алмамбет Каныкейдин сиңдиси Аруукеге үйлөнгөн. Келиндерди жөнөтөөрдө алардын ата-энелери көздөрүнө жаш алышкан:

Букардын баары буркурап,  
Каныкей-атка мингенде,  
Катын бала чуркурап,  
Арууке атка мингенде,  
Көздүн жашы дыркырап.<sup>162</sup>

Манастын катын алып келе жатканын уккан өзүнүн эли:

Манас баатыр келет деп,  
Адамдын баары бөлүнүп,  
Катын -бала, кары-жаш  
«А-кудайлап сүйүнүп...»<sup>163</sup> - деп берилет.

Келинди кайнатасынын үйүнө алып келгендөн кийин да чоң үйленүү үлпөтү өткөрүлгөн:  
«Жакшыга жакшы жанашып,  
Кырк күнү кызык көрүшүп,  
Келгендер кетти тарашип».<sup>164</sup>

<sup>161</sup> С.Орозбак уулу «Манас», II китеп, 421-бет.  
<sup>162</sup> Караплаев С. «Манас», I китеп, I болук, 264-бет  
<sup>163</sup> Караплаев С. «Манас», I китеп, I болук,  
<sup>164</sup> Караплаев С. «Манас», I китеп, I болук, 264-бет

Демек, Манастын жана анын кырк чоросунун Каныкейге жана анын кырк жолдош кызына үйлөнүшү никенин байыркы формаларынын бири болгон топ никеге окшол кетет. Бул этнографиянык жактан «Манасты» изилдөөдө дагы маанилүү маселенин бири деп эсептейбиз.<sup>165</sup>

«Манас» эпосу никенин эң байыркы формаларынан баштап азыркы никенин кадимки моногамияга чейинки мезгилди өзүнө камтыйт. Алмамбеттин мусулман эмес экенинек келип чыккан Арууке менен Алмамбеттин ортосундагы окуя - бул түздөн-түз ислам дининин кыргыз коомчулугунда таралуу таасиринек келип чыккан. Бул окуя эпостун үстүнкү катмарларынан болуп саналат.

## §2 Үй-бүлөнүн жана никенин байыркы формалары

Бардык Чыгыш элдериндегидей эле байыркы кыргыз элинде никенин эң байыркы формаларынын болгондугун биз «Манас» эпосунан да билебиз. Бул маселе боюнча «Манас» эпосу эң баалуу этнографиялык булак катары эсептелинет.

Никенин байыркы формаларынын бири болгон кыргыздарда узакка сакталган левираттын болгондугун биз эпостон ачык көрөбүз. Левират адаты боюнча күйөөсү өлгөн жесир калган аял өзүнүн бир тууган кайнисине (күйөөсүнүн бир тууган инисине) турмушка чыгууга аргасыз болуучу. Күйөөсү өлгөн учурда жесир калган аял өзүнүн төркүнүнө кетүү үкүгүнан ажыратылган. Анткени, биз белгилегендей эпостун маалыматтары боюнча, аялды же урушта олжо катары алышкан же аялды буюм катары көп калыңга сатып алышкан. Эки учурда тең аял өзүнүн күйөөсүнүн жана анын туугандарынын толук бүлөөсүндө болгон.

Эгерде күйөөсүнүн бир тууган инилери жок болсо, анда бир ата өтүшкөн, аталаш бир туугандарынын кичүүсүнө (өлгөн күйөөсүнөн

<sup>165</sup> Абрамзон С.М. О пережитках ранних форм брака у киргизов. В сб.: «История, археология и этнография в Средней Азии». М., 1968.; 2) Абрамзон С.М. Некоторые стороны быта киргизской молодежи. – «Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана». М., 1978, стр.106-118.

кичүү болуусу зарыл) турмушка чыкчу.<sup>166</sup> Буга мисал, Манастын атасы Жакып, аталаш агасы Чыйыр өлгөндө анын жесири Чыйырдыны (өз аты Шакан) өзүнө аялдыкка алат.<sup>167</sup> Жакыптын буга чейин эле бир аялы болгон. Мына ушундай эле левират адатын Манас баатыр өлгөндөн кийинки эпизоддордон көрөбүз. Манастын жесири Каныкейди анын аталаш инилери Абыке, Көбөштер алабыз деп жулунушат. Манас өлөөр алдында эле бул жөнүндө «Кайран катын Каныкей» жүрөгү менен сезет:

«Ага-тууган алтоонун

Чалгырты жүрөт көзүндө,

Чамасы келсө моминтип,

Чалганы жүрөт өзүмдү»,<sup>168</sup>-деп Каныкей Кошойго даттанат.

Левираг адатынын күчү боюнча жесир калган аялдын кайниси аны алууга укугу гана болбостон, ал милдеттүү дагы болгон.<sup>169</sup> Сыягы «милдеттүүлүк» левираттын алгачкы пайда болуу мезгилиnde болбосо керек. Никенин бул формасынын улам кийинки эволюциялык процессинде чыккан болуу керек. Анткени, бул кийинки мезгилде левираг аял үчүн калың төлөө менен тыгыз байланышкан. Бир жагынан төлөгөн калың турса, экинчи жагынан өлгөн бир тууган агасынын менчигин мурастоо маселеси турган. Сөздүн ушул маанисинде алганда кайниси жесир жеңесин алууга «милдеттүү» да болгон болуу керек.

Манас өлөөрдө өзүнүн жакын санаалаш чоро-туугандары менен бирдикте Каныкейге кеңеш берет:

«Атаң Темир канды көздөй качып кет,

Эри өлгөндө катынга

Төркүнү жакын болуучу.

Атаң Темирканга барганды

<sup>166</sup> Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. – «Сборник этнографических материалов». Л., 1927, №2.

<sup>167</sup> С.Орзобак уulu «Манас», I китеп, 15-бет.

<sup>168</sup> Саякбай Каралаев II к. 308-б.

<sup>169</sup> С.М.Абрамзон. О пережитках ранних форм брака у киргизов. В кн.: История археологии, и этнография Ср.Азии. М., 1968.с.284

Колундагы Семетей

Балтыр бешик чунактын

Кыркып бергин чыбыгын

Кылыш бергин ырымын».<sup>170</sup>

Бул бир жагынан эпос боюнча байыркы кыргыз турмушунда аванкулаттын чоң мааниге ээ болгондуугун көрсөтөт. Ал эненин туугандарынын эпостун баатырынын үй-бүлесүнө болгон кайрымдуулугун, жакшы көз карашын билдирет. Экинчи жагынан болсо, эпос чагылдырган кыргыздардагы нике мамилелеринин алгачкы формалары менен анын кийинки мезгилдеги өзгерген формаларынын ортосундагы карама-каршылыктарды көрөбүз.

«Береки Абыке, Көбөш - эки арам,

Чыйбыт, Кочкор-төрт арам,

Адыбай, Көлбай -алты арам

Чалгырты жүрчү көзүндө,

Каңырты жүрчү сөзүндө,

Кыябын тапса алты арам

Кылганы жүрчү өзүмө»<sup>171</sup>-дейт Манас.

Манас жана ага байланыштуу окуялар уруулук коомго тиешелүү мамилелерди көбүрөөк чагылдырса, тескерисинче эпосто «алты арам» деп аталгандар жана аларга байланыштуу окуялар улам кийинки мезгилдеги, тактап айтканда, таптык коомдун мамилелерин көбүрөөк чагылдырат. Манас менен «алты арам» жана алар менен бир көз карашта болгон адамдар Манас тириүү кезинде эле ага каршы арам ойлорун ишке ашырууну ойлоп жүрушөт, бийликтүү өз колдоруна алууну, бөлөкчө саясат жүргүзүүнү максат-кылып коюшат. Бирок алар Манастын каардуулугунан гана жазганып түрушкан. Манас менен «алты арамдын» ортосундагы карам-каршылыктар алардын үй-бүлө жана нике мамилелерине болгон көз караштарынан дагы байкалат. «Алты арамдын» Манас өлгөндөн кийин анын

<sup>170</sup> Каралаев С. «Манас» I болук, II китеп, 291-292-беттер.

<sup>171</sup> Каралаев С. «Манас», I китеп, II болук, 255-бет

катаңдарын өздөрү алганга аракеттенишет. Манастын ииниси Көбөш Ақылайды Манас өлгөндөн көп өтпөй эле катындыкка алып алат. Абыке Каныкейди алууга ниеттенет. Мунун баары ошол учурда жашап турган адат-салттардын талабына туура келген.

Манас өлөөр алдында Каныкейге анын өз төркүнүнө кетүүсүнө кеңеш берет. Бул болсо, «алты арамдын» ой-санаасын кубаттаган нике мамилелерине карши келип, Манас чагылдырган уруулук коомдогу нике мамилелери боюнча эч кандай «күнөө кылгандыкка, салтты бузгандыкка» жаткан эмес.

Демек, «Манас» эпосу байыркы кыргыздардагы никенин формалары жөнүндө эң баалуу маалыматтарды берет Ушул маселе боюнча эпосту дагы карап көрсөк, анда биз байыркы кыргыздарда уруулук экзогамиянын болгонун көрөбүз. «Кыргыздарда негизинен уруулук экзогамия болгон. Уруулук экзогамиянын кыргыздарда болушун, Изразцов, бир уруунун ичиндеги нике түкүмсүздүкка алып келет деп түшүнгөндүктөн улам келип чыккан дейт. Ал эми Алтынсарин болсо, экзогамиянын болушу бөлөк уруулар менен байланышты чыңдоо жана тынчтыкта жанаша жашоо максатында жүргүзүлгөн» - дейт.<sup>172</sup>

Кыргыздарда болгон никенин бил нормасын уруулук экзогамия менен окшоштурууга болбийт, - дейт С.М.Абрамзон. Аларда «муун» (поколение) экзогамиясы болгон. Жетинчи муундан өткөндөн кийин бир атасын түкүмдары нике мамилесинде болууга укуктуу болушкан.<sup>173</sup> Бул жерде С.М.Абрамзон айтып жаткан «муун» экзогамиясы кыргыздардагы экзогамиянын кийинки мезгилдеги бөтөнчүлүгүн көрсөтөт.

«Манас» эпосу сөз кылып жаткан кыргыздарда уруулук экзогамия-бул сөздүн толук маанисinde өкүм сүргөнүн көрөбүз. Эпосто бир да эркек өз уруусунун ичинен катын албайт, ал жөнүндө

<sup>172</sup> Н.П.Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2. Л., 1927. С.12

<sup>173</sup> С.М.Абрамзон. Формы родоплеменной организации у кочевников Ср.Азии. В кн.: Родовое Общество. ТрИЭ., т. XIV, М.-Л., 1951, с.140-141; Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи, Л., 1971 с.216.

ойлоп да койбийт. Жакып Манасты үйлөнтуү максатында кыз издел чыкканды да кызды кыргыз уруусунан издебестен, бөлөк уруулардан издел жөнөйт. Ал түгүл Жакыптын өзүнүн аялы Бақдөөлөт - манжuriaя калкынан Бейендүн уулу Чаян дегендин кызы болгон.<sup>174</sup>

Коом алга жылган сайын никенин нормалары да өзгөрүп, кыргыздардагы уруулук экзогамия «муун» экзогамиясына өтсө керек. Ал эми «муун» экзогамиясы да бара-бара начарлап, бошондоп, эми уруунун ичиндеги никелешүү аталаштардын жетинчи муунунан кийин эмес, андан жакын бешинчи, кәэде үчүнчү муундан кийин эле никелешүүгө жол берилип калган.<sup>175</sup>

Эми нике куюнун кәэ бир формаларына токтолуп өтөлүк. Кыргыздарда Октябрь Революциясынан кийинки алгачкы жылдарга чейин сакталып калган «бел-куда» «Манас» эпосунда да көзигет. «Бел-куданын» «бешик-куда» менен «кайчы-кудадан» айырмасы, бул учурда «кудалашып» жаткан ата-энелердин балдары төрөлө элек болот

Манас баатыр Оогандын (Афгандын) каны Акун менен достошот. Алардын достугу бекем жана узак болушун каалап, ага негиз катары «бел-куда» болушат. Бел куда салтынын күчү боюнча Семетей менен Айчүрөк (Акундуң кызы) акыры бирин-бири табышып, баш кошушуп, бир үй-бүлө түзүшөт.

С.М.Абрамзондун пикири боюнча бел-куда өзүнүн келип чыгышы боюнча бөлө никесине (кузенный брак) милдеттүү. Бөлө никеси никенин милдеттүү түрдөгү формасы болгон учурда гана жана бала төрөлгөндө эле өзүнүн бөлөлөрү тараптагы аялдардын белгилүү бир категориясына укук алганда гана бел-куда пайда болушу мүмкүн.<sup>176</sup>

<sup>174</sup> Абрамзон С.М. 1) Формы родоплеменно организаций у кочевников Средней Азии. В кн.: «Родовое общество». ТрИЭ, т.XIV, М-Л., 1951. С.140-141; 2) Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971, стр.216.

<sup>175</sup> С.М.Абрамзон. Формы родоплеменной организации у кочевников Средней Азии. В кн.: Родовое общество, ТрИЭ., т. XIV, М.-Л., 1951, с.140-141; Н.П.Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2. Л., 1927. С.12

<sup>176</sup> С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971. С.225; Советская этнография, 1940. IV. с.18

С.М.Абрамзон дагы бир изилдөөчү Н.И.Гродековдун төмөнкүдөй формулировкасын мисалга келтириет: «... эки бир тууган эркекке эки бир тууган кызды бербейт. Эки бир туугандын аялдары өз ара туушкандыктын үчүнчү же андан аркы муундарында туршуу керек. Эки ага-ининин балдарына бир тууган эки кызды (эжелүү-синдилиүү) берсе болот. Андан көрө эки башка жер менен байланыш түзгөн жакшы дешип, бир жерден эки кыз алууну анча жакшы көрушпейт». Эгерде чынында эле кыргыздарда эки бир тууган кызды күйөөгө беришпесе, анда Манас менен Алмамбеттин Каныкей менен Ауруукеге үйлөнүшүн кандайча түшүндүрсек болот. Бул эпосто көркөм сөздүн кооздугу эле эмес, бул турмуштун, чындыктын эпостогу көркөм чагылдырылыши болуп эсептелет. Бул жерде Каныкей менен Арууке эжелүү синдилиүү кыздар. Манс менен Алмамбет-агалуу-инилүү бир туугандар:

«Эми Жакып сөз айтат:

Эркисиз малды салдың,-деп-

Эми элиме айтып бардың,-деп-

Кондурал келем күшумду,

Кошо бергин Каракан,

Арууке кичүү кызынды.

Ага да күлдүк урайын,

Бирөөнө бирөө сүрөө,- деп-

Кичүү балам Алмамбет

Аруукеге күйөө деп,-деп-

Ажыраткан эл эмес

Эр Манастан Алмамбет

Эч бир жери кем эмес».<sup>177</sup>

Бул жерде эки бир тууганга эки бир тууган кызды берип жатат. Башкача айтканда Н.И.Гродековдун айткандарына карама-каршы келет. Н.П.Дыренкова өзүнүн изилдөөлөрүнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыкка келген: «Эки бир тууганга эки бир тууган

кызды күйөөгө беришкен, бирок, бир шарт менен, улуу агасы улуу эжесине үйлөнүшү керек, андан кийин иниси анын кичүү синдилиүн үйлөнүшү керек».<sup>178</sup> (Агалуу-инилүү) эки бир тууган кызды (эжелүү-синдилиүү) күйөөгө берүү «Манастын» мезгилиниен баштап XX кылымга чейин өмүр сүрсө, Н.И.Гродековдун жазгандары кыргыздын үй-бүлө жана нике мамилелеринин арасынан өзүнө орун таба албай калат.

Алгачкы коомдун же анын бузулуу этабындагы мамилелери менен байланыштуу болгон көрүнүштөрдүн эпостогу чагылдырылышы төмөнкү окуялар менен тыгыз байланыштуу. Бул бириңчилен, атальчествонун мүнөздөлүшү: Орто Азиядагы көп элдердин эпосторунда алардын башкы каарманы (герой) кичине кезинде бөлөк бирөөнүн колунда тарбияланат, көп учурларда койчуга малай жүрөт.<sup>179</sup> Манасты кичине кезинде Ошпурга малайлыкка берет. Ушундай эле көрүнүш бала кезинде Сары-Таз менен биргө чоңойгон Манастын баласы Семетейге да таандык. Ошпур койчу менен СарыТаз көптү көрүшкөн, терең тажрыйбалуу тарбиячылар катары чыгышыт.

Эпосто ага-ини болуу, боордошуу салты (побрятимство) да жогорку деңгээлде, көркөм сүрөттөлөт. Биз аны Алмамбет менен Көкчөнүн ортосундагы мамилелерден көрөбүз.

«Ага-ини болуп алыптыр,  
Аралашып калыптыр,  
Катылганды соо койбойт,  
Кадырлаш болуп алыптыр.»<sup>180</sup>

Көкчөнүн атасы Айдаркан уруудагы аксакалдарды чогултуул, кичине түлөө өткөрүп, уулу Көкчө менен Алмамбетти ага-ини тууган кылып койгон. Муну бутундөй казак уруусу колдоого алган болуучу. Ал эми кийинчэрээк болуп өткөн Алмамбет менен Көкчөнүн

<sup>177</sup> Н.П.Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2. Л., 1927. С.13.

<sup>178</sup> В.М.Жирмунский, Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас». Фрунзе, 1961.

<sup>179</sup> С.Орозбак уулу. «Манас», II китеп, 246-бет.

<sup>177</sup> Саякбай Карапасов. «Манас». I китеп I болук, 259-б.

ортосундагы чыр жана Алмамбеттин Көкчөдөн кетип калышы, негизинен үй-бүлөнүн жана нике мамилелеринин өнүгүүсүнүн алгачки этабы менен анын кийинки, өзгөргөн этабындагы карамакарышынтан болуп эсептелет. Эми патриархалдык коомдук мамилелердин түшүнди аялдардын тазалыгы «коргоого алынып», талап кылына баштаган. Аялынын таза эместиги анын күйөөсү үчүн өлүмгө барабар иш катары эсептелинген. Бул окуя эпос тарабынан кылдат жана көркөм сүрөттөмөгө ээ болгон.

Манастын кийинки мезгилдеги жан жолдошу, анын акылдашы болгон Алмамбеттин Манастын ата-энеси тарабынан асырап<sup>181</sup> (усыновление) алынгандыгы жөнүндө эң кооз айтылган эпизод кездешет. Манастын ата-энеси эл менен бирге Алмамбеттин келе жаткан жолунан тосуп чыгышат. Бардык туугандарынын алдында Чыйырды өзүнүн бир эмчегин Алмамбетке, экинчисин Манаска берет. Ошентип Алмамбет Жакып менен Чыйырдынын гана баласы болбостон, Манастын да эмчектеш бир тууганы иниси болуп калат. Ушул окуя эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

«Байбиченин эмчеги  
Жаш төрөгөн келиндей  
Алмамбетти көргөндө  
Ат үстүнөн ийиптир.  
Кубанып Алмаң титиреп,  
Байбиченин эмчеги  
Чийдей болуп зиркиреп,  
Тамырынын баарысы  
Ташып кетти диркиреп.  
«Балам, Манас, келгин деп,  
Бала күндө эмдин деп,  
Сен эмгенсисиң мурун да,  
Баштап ээмп бергин деп.  
Байбиче айтып салганы,

Оң эмчегин алганы,  
Оозуна Манас салганы,  
Сол эмчегин алганы,  
Алмамбет ээмп калганы.  
Эмчектин сүтү эң таттуу,  
Экөөнү бирдей жыргатты.  
Отуздагы баласы  
Зоңкоюп эмчек эмди деп  
Бай Жакып кулуп калганы».<sup>182</sup>

Эмчектеш кылуу ырым-жырымдары буткөндөн кийин, Манасбаатыр туугандарына карап мындай дейт:  
«Энеден экөө болдум деп,  
Эр Манас айтып мындай кеп  
Атадан төртөө болдум деп,  
Дайрадай ташып толдум деп,  
Арстан Манас айтып кеп,  
Кубанбаган бир жан жок».<sup>183</sup>

Манастын атасы эми Алмамбеттин да атасы болуп аткан Жакыптын жаңы келген Алмамбетке болгон мамилесин:  
«Көздөгөнү табылып,  
Айланайын ботом деп  
Атасы Жакып жалынып,  
Каралдым балам келдин деп  
Кадыр алдам бердин деп  
Бай Жакып ыйлап баркырап...».<sup>184</sup>

Ал эми Алмамбеттин атасы Жакыпка карата болгон мамилеси мындайча:  
«Алмамбет көрүп атам деп,  
Анык атам бул э肯,  
Бенделиктен өтпөсүн

<sup>181</sup> С.Ороздык уулу. «Манас», II китеп, 336-337-беттер.

<sup>182</sup> С.Ороздык уулу. «Манас», II китеп, 337-бет.

<sup>183</sup> С.Ороздык уулу. «Манас», II китеп, 336-бет.

Бекерчилик катам деп,  
Агып жашы тыйылбай,  
А деген үнү жыйылбай,  
Бакырып төшүн жыттады,  
Жакыптын жашы Алмандын,  
Сагынышкан немедей  
Жакасын жууп чыптады». <sup>185</sup>

Бул асырап алуу ырым-жырымдарына катышып отургандар Алмамбетке Жакыптын баласы, Манастын эмчектеш иниси катары мамиле жасашат:

«Атаңыз келди мына деп,  
Ажыбай айтып салыптыр.  
Атынан түшүп арыштап,  
Алмамбет жөөлөп калыптыр». <sup>186</sup>

Мына ушул жогоруда келтирилген мисалдардын бардыгы эпостогу Манас менен Алмамбеттин ортосундагы байланыштарды жөн гана бекемдөө үчүн келтирилгөн эпикалык көрүнүш эмес. Бул эпизод байыркы кыргыздарда болгон жана кийинки мезгилге чейин сакталып келген<sup>187</sup> нике жана үй-бүлө мамилелеринин бир гана көрүнүшүн, тактап айтканда, асырап алуу ырым-жырымдарын чагылдырат. Байыркы кыргыздардагы көптөгөн ырым, адат-салттардын бирөөнүн бул эпостогу сүрөттөлүшү туура экендигин бөлөк, көптөгөн мисалдар да лилдейт, - дейт С.М.Абрамзон. <sup>188</sup>

Боордошууда (побратимство) да, асырап алууда да бала кылып жаткан адам ошол үй-бүлөнүн гана мүчөлүгүнө кабыл албастан, ошол үй-бүлө таандык болгон уруунун мүчөлүгүнө да кабыл алынган. Ошондуктан, бул ырым-жырымдарга бүтүндөй ошол уруунун өкүлдөрү катышкан. Эпосто уруусу жок адамдын таянычы

<sup>185</sup> С.Орзобак уулу. «Манас», II китеп, 336-бет.

<sup>186</sup> С.Орзобак уулу. «Манас», II китеп, 335-336-беттер.

<sup>187</sup> Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2. Л., 1927. стр. 13.

<sup>188</sup> С.М.Абрамзон. Об обычаях усыновление у киргизов (по материалам эпоса «Манас»). ИЯЛИ КирФАН СССР, вып.II. Фрунзе, 1948, стр.150.

жок деп айтылат. Уруунун мүчесү кылып кабыл алуу эпос чагылдырган уруулук коомдун талаптарына жооп берет. Кыргыздардагы уруунун мүчөлүгүнө асырап алынган адамдарды кабыл алуу ирокездердеги жана рим уруусунда үстөмдүк кылып турган принциптерге толугу менен дал келет.<sup>189</sup>

Эми ушул главага жыйынтык чыгаралы. «Манас» эпосунун жашаган өмүрүнүн бала чагына туура келген кыргыз коомунда үйлөнүү учурунда эч кандай калың төлөө болгон эмес жана никенин формасы уруулук экзогамияда болгон. Кийинки мезгилдерде эпоско бир топ жаңы элементтер келип кошулган. Ислам дининин таасири астында эпос сөз кылган кыргыз турмушуна бир топ диндик салттар кошулат. Бирок, биз «Манастан» исламга чейинки байыркы көз караш жана коомдук түзүлүш менен байланышкан үрп адаттарды, санаа-салттарды көбүрөөк көрөбүз. Аларды биз жогоруда толугураак анализдөөгө аракеттендик. Булар «Манас» эпосунун эң байыркы мезгилде пайда болгонун аныктаса, экинчи жагынан анын этнография жана башка илимдер үчүн баа жеткис булак экендигине далил болот.

### Глава III. Өлүк коюу салты жана анын үрп адаттары

Баланын төрөлүшү жана адамдын өлүшү, той жана аш, кубаныч жана кайгы.... Убакыт өткөн сайын, коом өзүнүн закон ченемдери менен улам алга карай өнүгүп жылган сайын, адамдар да алмашып турат. Өздөрүнүн жашын жашап бутушкөн муундар улам кийинки муундарга жол бошотуп турушат. Бул тынымсыз процесс. Бул өнүгүүнүн биологиялык закон ченемдери. Бирок муундар алмашкан сайын, муундан-муунга өтүп, кылымдан кылымдарга өтүп, өзүнүн нукура сапатын, негизги маңызын жоготпой, эл арасында жашап келе жаткан мурастар да бар. Ошол мурастардын туу чокусу, кыргыз элинин сыймыгы - «Манас» эпосу болуп эсептелет. «Манастан»

<sup>189</sup> Маркс К. Конспект книги Л.Г.Моргана. «Древнее общество». Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, т.IX, 1941., стр. 69-167; Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1937, стр. 114-161.

көптөгөн этнографиялык фактылар менен катар эле өлгөн адамды коюу жана ага байланышкан каада-салттар жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар.<sup>190</sup>

Той бала төрөлгөндө, үйлөнгөндө, душмандын үстүнөн жецишке жетишкенде ж.б. ар кандай сүйүнүчтүү, адам кубанарлык окуя болуп өткөндө өткөрүлүүчү салт. Аш-тескерисинче, адам өлгөндө өткөрүлүүчү салт. Бирок ашта да, тойдо да көп жалпылыктар бар. Алсак төмөнкүлөр: эки учурда тең көп мал союлуп, ат чабыш, жөө күрөш, эр сайыш, жамбы атыш...ж.б. элдик оюндар өткөрүлүп, жалаң тана кыргыз уруулары чакырылбастан, бөлөк элдердин урууларын-калмак жана кытай уруулары да кошо чакырылчы.<sup>191</sup> Адам өлгөндөгү каада салттар эпостун «Көкөтөйдүн аши», «Баатырдын өлүмү» аттуу чоң эпизоддорунда берилет. Бул эпизоддор эпостун көлөмдүү бөлүгүн түзүп, кызыктуу маалыматтарга бай.

Адам өлеөр алдында артында калган туугандарына кэрээзин айтат. Эпосто бул «Көкөтөйдүн керээзи» деп берилет.

«Өттү дешти өкүнүп,  
Өбектөштү өкүрүп.  
Өтөрлүк дүйнө жалганы  
Өңкөй кыргыз уулуна  
Өкүрүк андан калганы»<sup>192</sup>

«Эки үч кара союнар  
Элүү-кырк чапан кийит кылып,  
Элтеп мени коюңар».<sup>193</sup>

«Керээз айтуу»-бул кыргыздарда кеңири тараган салт. Адам өлеөр алдында жакын туугандарына мындан ары кандайча жашоо керектиги, турмушта кезигүүчү ар кандай учурларда кандай иш жүргүзүү керектиги жөнүндө, өзгөчө өзү өлгөндөн кийин кайсы жерге

<sup>190</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас». Фрунзе. 1961. стр.112.

<sup>191</sup> Валиханов Ч. Изб. Соч. Стр. 216-221; Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. В том. С.-Петербург, 1885. Часть У. гл.IV, стр.20-174.

<sup>192</sup> Карапаев С. «Манас», I китеп, I болук, 25-бет

<sup>193</sup> С.Орозбак уулу. «Манас», ИЯЛинин кол жазмалар фондусу, инв.583, 12 том, 14-бет.

коюу, ашты кандайча өткөрүү жөнүндөгү өзүнүн акыркы эркин билдириет. Керээзи аткарбай коюуга болбойт, ал-ыйыктын ыйыгы катары эсептелинет.<sup>194</sup>

Манас баатыр өлөр алдында өзүнүн эң жакын көргөн кишиси Каныкейге төмөнкүчө керээзин айтат;  
«Айым келе бери колунду,  
Ажалым жетип мен өлсөм,  
Өзөн бойлой конбогун,  
Өрт өчкөндөй болбогун!  
Жыйган алтын чачып кет,  
Атаң Темиркан көздөй качып кет.  
Эри өлгөндө, катынга  
Төркүнү жакын болуучу.  
Атаң Темирканга барганды,  
Колундагы Семетей-  
Балтыр бешик чунактын  
Кыркып бергин чыбыгын  
Кылып бергин ырымын»<sup>195</sup>

Андан кийин Манас өзү өлгөндө кандайча, кайсы жерге көмүүсу жөнүндө айтат:  
«Кокусунан мен өлсөм,  
Белгилүү жерге сен көмсөң,  
Колум тийген кандар бар,  
Менден кордук көргөн жандар бар,  
Кутулбачуу доолор бар,  
Кан төгүшчү жоолор бар,  
Өлүктөн өчүн алчудай,  
Көрүмдү ачып албасын,  
Жол үстүндө сүйрөтүп,  
Даңгыттарга жарбасын,-

<sup>194</sup> С.Мусаев. Эпос «Манас», Фрунзе, 1979.с.142

<sup>195</sup> Карапаев С. «Манас», II китеп, I болук, 292-бет.

Бул жагына сак болгун!  
 Долум! Кетмендеп көрүм ое көр,  
 Бир адамга билгизбей,  
 Бир адамга көргөзбөй,  
 Кеңеш салып Бакайга  
 Билинбес жерге кое көр!»<sup>196</sup>

Көкөтөй да, Манас да ушундай маанидеги керээз айттуудан кийин өлүшкөн. Өлгөн адамга келген эл өкүрүп келишкен. Өкүрүп келгендөрө «өлүк ээси» кийит кийгизчү:

«Өкүрүп келген адамга  
 Туугандыгым билгизем  
 Тубардан сарпай кийгизем  
 Атакемди жоктосо  
 Айкыра түшүп токтосо  
 .....  
 Сыйлармын андай адамы.»<sup>197</sup>

Бул Көкөтөй өлгөндө асырап алган уулу Бокмурундуң айтканы.

Каныкей Манастын керээзи боюнча, ал өлүм алдында жатканда эле, анын көрүн каздырып, күмбөзүн тургузат. Бирок, бул жөнүндө жан кишиге билгизбейт. Манас өлгөндө баары ыйлашат:

«Жаш агып көздөн бурчактап,  
 Басып калды Манасты  
 Бакай шордуу кучактап»,<sup>198</sup>  
 «Баягы кайран катын Каныкей  
 Төгүлүп турган кайран чач  
 Тал-талдап кармап жулганды  
 Айнектей болгон бетине  
 Батыра тырмак салганды».<sup>199</sup>

<sup>196</sup> Карапаев С. «Манас», II китеп, I бөлүк, 292-бет.  
<sup>197</sup> С.Орозбак уулу «Манас». Инв. №583, 5-бет.  
<sup>198</sup> Карапаев С. «Манас», II китеп, I бөлүк, 305-бет.  
<sup>199</sup> Карапаев С. «Манас», II китеп, I бөлүк, 306-бет.

Эпосто «тулга олтуруу, бурак атын токутуу» сыйктуу терминдер учрайт:  
 «Айрылган соң эринен  
 Алсырабас жери жок  
 Тулум чачын жыйышы  
 Тулга олтуруп калышы»<sup>200</sup>  
 же,  
 «Кара кийип, тул калып». <sup>201</sup>

Өлгөн адамдын аялы же аялдары, кара кийинишип, чачтарын жайып отуруусу,-«тулга отуруу» деп аталган. «Тул-бул өлгөн күйөөсүнүн келбетин жасап жубайлар олтуруучу орундуукка отургузуп койгонду»<sup>202</sup> түшүндүрөт. Өлгөн адамдын келбетин жасоо, б.а. туладаты кыргыздардагы анимисттик көз караштын болгондугун билдирет.<sup>203</sup>

«Буурул айгыр, сур айгыр,  
 Бурак атын токутуп»<sup>204</sup>

Эпостогу салт боюнча жоктоо-кошок маанисинде, өлгөн адамдын жакшы жактарын айтып анын аялдары үн салышкан.

С.М.Абрамзон мындай дейт, кошок бул «в одних случаях это были причитания, короткие лирические произведения, в других же более крупные произведения типа элегий, подробно повествующие о жизни покойного. Последнего типа плачи зачастую слагались в прошлом профессиональными певцами по заказу феодальной знати. Содержанием их было прославление «заслуг» того или иного манапа, имевшее целью идеологическое воздействие на сознание трудящихся». <sup>205</sup>

<sup>200</sup> С.Орозбак уулу «Манас». Инв. №575, 233-бет.

<sup>201</sup> С.Орозбак уулу «Манас». Инв. № 535, 6-бет.

<sup>202</sup> Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1957.стр. 764.

<sup>203</sup> Абрамзон С.М. «Тул» как пережиток анимизма у киргизов. Фрунзе, 1946; Джумагулов А. Некоторые обычаи и обряды дореволюционного периода киргизской семьи. Известия АН Кирг. ССР. Серия общественный наук, т.1. вып.1 Фрунзе, 1958, с.90.

<sup>204</sup> С.Орозбак уулу «Манас». Инв. №536, 30-бет.

<sup>205</sup> Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и ситорико-культурные связи. Л., 1971, стр.342.

Т.Д.Баялиева бай адамдардын кошокко болгон мамилеси жөнүндө мындай деп жазат: «Следует отметить, что богатые люди придавали этой церемонии исключительное значение. Поэтому некоторые из них ещё при жизни заставляли слагать о себе кошоки».<sup>206</sup> Ушул мисалдардан улам кошок өлгөн кишилерге байланыштуу болуп, («кыз жөнөнткөндө да кошок айтышчу»)-өлгөн адам жөнүндө, анын кылган иши жөнүндө ыр түрүндө тизмектеп берүү гана болбостон, ал кыргыз коомчулугунда, духовный маданиятта чоң мааниге ээ болгон. «Манас» эпосунда кошок кошууга атайын орун берилиши, анын жогорку көркемдүктө айтылышы, бил кыргыз болумушунун көркөм чагылдырылышы болуп, жогоруда биз айткан ойду б.а. кошок байыркы кыргыз коомунда чоң турмуштук мааниге ээ болсо керек деген ойду толуктайт, бекемдейт. Манас баатыр өлгөндө аялы-Каныкейдин кошкон кошогу:

«...Калайык тунугу кетти кыргыздын,

Түйгүнү кетти кыргыздын!

Тозокко салбай жанымды,

Тоодоюм көк жал ала жат!...»<sup>207</sup>

Өлүктү жуудуруу, сүуга салуу эпосто төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

«Баатыр Манас сөөгүн

Алып чыгып калды эми.

Кошой, Төштүк эрлерге

Аралдан эми жуудуруп,

Сулка салып буудуруп

Табытына салды эми.

Аргымак менен бууданды

Дооронуна токутуп,

Жаназасын баатырдын

Алп Кошойго окутуп».<sup>208</sup>

<sup>206</sup> Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе, 1972, стр.72

<sup>207</sup> Карапаев С. «Манас», II китеп, I болук, 306-бет.

<sup>208</sup> Карапаев С. «Манас», II китеп, I болук, 308-309-беттер.

Бул жерде «Баатыр Манас сөөгүн» алып чыкты жана аны «Сулка салып буудуруп» «Табытына салды эми» дейт. Бул көркөм сөздүн кооздугу эмес. Манастын «өлүгүн» эмес, анын «сөөгүн» алып чыкты дегенди «этинен ажыратылган сөөк» деп түшүнүү керек. Өлүктү ушундайча көмүү зороастризм динине жатат жана байыркы доорлордо дүнүйө элдеринде кецири таралган. Көкөтөйдүн өлүгүн көмгөндө:

«Кылыч менен кырдырып,

Кымыз менен жуудуруп,-

Аяк менен башыны

Кылкын менен буудуруп»<sup>209</sup>-дейт.

Көкөтөйду көмгөндө да, Манасты көмгөндө да жогоруда көрүнүп тургандай, кепиндейп (ислам дининин салтына ылайык) көмбестөн, сөөгүн этинен ажыратып алып, табытка салып сарайга серелеп коюшат. А этин болсо көмүшет. Орто Азияны басып алган гундардын жана Енисей-Орхондогу түрктердүн табытка салып жыгачка аскандыгын В.В.Бартольд да белгилейт.<sup>210</sup> «Өлгөндү» табытка көмөт. Сырткы жана ички табытты колдонушат. Өлгөнгө алтын менен күмүштөн жасалган кымкап же аң терисинен кийим кийгизишет.<sup>211</sup> Ушул ойду В.В.Радловдун жазып алгандары да ырастайт:

«Карагайдан калың табыт чаптырды

Ички жүзүн алтындан

Тышкы жүзүн күмүштөн

Манасты табытына салды,-дейт,

Сарайга сере кылды дейт.

Алдына жердин сыйзын өткөзбөй,

Устунө күндүн көзүн тийгизбей»

Сарайга серелеп койду дейт

<sup>209</sup> С.Орзбаков, Манас, инв. 383.16-б.

<sup>210</sup> Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. Фрунзе, 1943, стр.49.

<sup>211</sup> Бичурин И. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1953, стр. 50-52.

Манастын чымындай жаны кетти дейт

Чын үйүнө кетти дейт.

Ак сарайлап койду дейт.<sup>212</sup>

Азыркы кыргыздардын арасындагы уламыштарды үгүп көрсөк өлгөн адамдын сөөгүн өзүнчө алып баштыкка салып, бир сарайдын ичине илип коюшчу экен. Ал эми этин болсо жерге көмчү, бир бөтөнчөлүгү, этин көөмп жаткан учурда бир да адамдан (катышып жаткандардан көз жаш чыгарууга тыюу салынчұ экен.<sup>213</sup>

Эпосто «өлүктү карматуу» деген да термин учурдай:

«Карматкан токсон кишиге,

Калайык айран калғыдай.

Ал замандын ишине,

Тогуз катар торкодон

Токсон сарпай кийгизди»<sup>214</sup>

Көрүнүп тургандай «өлүк кармагандарга» салт боюнча кийит кийгизилген.

Өлгөндүн этин көмгөндөгү топурак салуу азыркы мезгилдеги топурак салуудан айырмаланып турат:

Бай Көкөтай абаңдын

Кеталганы шо болду

Дубалап салган топурак

Бир дәбәдөй тоо болду<sup>215</sup>

Өлгөн адамды койгондон кийин ага күмбөз түргүзүүга чоң көңүл бурулган:

«Алты жүз эркеч бир кырып,

Кыш кайнатып бек салды

Алты кылым өткүчө

Айкелүндүн күмбөзү

Аман турсун деп салды

<sup>212</sup> В.В.Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен, V том. С.-Петербург, 1885. 144-с.

<sup>213</sup> Айтып берген Кэрбозов Өзбек, 1864-ж. түүлган. Кочкор району, Чолпон совхозу, Ак-Учук айлы.

<sup>214</sup> С.Орзбак улуу «Манас», Иш №583, 30-бет.

<sup>215</sup> С.Орзбаков «Манас» иш №583, 100-бет.

Ар жерден уста алдырды,

Ичине кыял ойдуруп,

Манастан калган аңгеме,

Чоң сүрөтүн салдырды. ж.б...»<sup>216</sup>

Мансчылардын айткандарына жана кээ бир легендаларга караганда бул күмбөздү Талас өрөөнүндөгү байыркы Талас шаарынын (Талас или Тараз, кийин Олуж-ата, азыр Джамбул) түштүк жагындағы мавзолей менен окшоштурушат». <sup>217</sup> «Бул мавзолей - Манас мавзолейи» деп аталат. Ал XVI кылымдын бирнчи жарымында куруулган: Анын дубалындағы арабча жазуулар бул мавзолейдин «Эмир Абуктун» эч кимге белгисиз кызы «Кенизек хатундун» урматына курулгандыгын айгинелейт.<sup>218</sup> Өлгөн адамга күмбөз же коргон салуу жалаң гана кыргыз ууруларына тиешелүү болбостон, түрк-монгол урууларынын арасында да кеңири тарагандыгын Волга боюнда, Саян-Алтайда, Тянь-Шаньда жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөр жана байыркы түрк жазуу булактары аныктайт., -дейт А.Н.Бернштам.<sup>219</sup>

Өлгөндү коюу каада-салтында өлгөнгө аш берүү чоң орунду ээлеген. Адам өлгөн күнү- кара ашы өткөрүлгөн. Үч күндөн кийин-үчүлүк, жети күндөн кийин-жетилик, кыркынчы күнү-кырк же кырк ашы жана бир жылдан кийин-аза өткөрүлүүчү.<sup>220</sup> Эгер өлгөн адамдын артында баласы жок болсо, мурасчы делип аталаш туугандары эсептелет:

«Артында бала жок болсо,

Калса малы талаада.

Бербесе бөлүп балага.

Мал жайында турганы,

Барын бөлүп олжо дейт

<sup>216</sup> С.Каралаев, «Манас», II китеп, 302-б.

<sup>217</sup> Жирмүнский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас». Фрунзе. 1961. 107-бет.

<sup>218</sup> Бернштам А.Н., Мазар Манаса, Фрунзе, 1946.стр.7-10.

<sup>219</sup> А.Н.Бернштам. Археологический очерк, Советской Киргизии, Фрунзе, 1941, 39-6.

<sup>220</sup> Бернштам А.Н. Археологический очерк Советской Киргизии. Фрунзе, 1941, стр.39.

Аталаш кыйыр тууганы». <sup>221</sup>

Өлүктүү кооп келген күндөн баштап баласы же жакын туугандары чоң аш берүүгө камына башташат. Мына ошондой аштын бири «Көкөтөйдүн ашы». Бул эпизод эпосто негизги, түйүндүү орунду ээлейт. Бул ашта көп мал союлуп, казак-кыргыз, кытай-калмак чогулуп, аягында кыргыз менен калмак урууларынын ортосунда чырчатақ чыгып, чыгымдар букара элдин мойнуна жүктөлгөн.

Жыйынтыктап айтсак, адамдын өлүмү жана ага байланышкан каада-салттарды окуп-үйрөнүүдө байыркы кыргыздын улуу «Манасы» эң баалуу этнографиялык булактардан болуп эсептелет жана бул эпос байыркы кыргыз жашоосундагы болумуштун көркөм сөз аркылуу оозеки формасында баяндалышы деген терең ишенимдебиз.

Өлгөн адамды коюу жана ага байланышкан каада-салттар кыргыз коомунун ар кайсы өнүгүү этаптарында ар түрдүүчө болуп, ар кандай диндик ишенимдерге түздөн-түз байланыштуу болгон жана алар чиеленишкен формасында «Манас» эпосунда чагылдырылган. Бирок, ошондой болсо да бул жалпы каада-салттардан өлүк коюу салтын бөлүп, өзүнчө алып кароого болот. Адабий мурастарды, өзгөчө оозеки эпосту булак катары колдонгондо историзм көз карашында турсак, анда чын жолдон жаңылышпайбыз.

### Корутунду

Адамзаттын агып турган тиричилиги дайыма болочокко багытталганы менен, өткөн тажрыйбасы-анын түпкү күлазыгы, таянган тоосу, келечек урпактарга энчилеген мурасы. Мунсуз коомдук жана маданий турмуштун уланышы мүмкүн эмес. Кыргыз элинин ошондой мурастарынын ана башы- «Манас» эпосу. «Манастын» кыргыздын улуттук маданиятына тийгизген таасири өлчөмсүз. «Манас» эпосунун биздин күндөрдө дагы өмүр сүрүп, эл арасында мурункудан да жайылып турганы, социалисттик маданияттын жана

искусствонун терендигин, көп тармактуулугун, эл менен тыгыз байланышкандыгын, эски традиция менен жаңынын айкалышкандыгын, улуттук менен интернационализмдин биршгелешкендигин далилдейт. Демек, бул В.И.Лениндин «Улуттук маданият интернационалдык болууга тийиш»<sup>222</sup>-деген жобосу аткарылгандыгынын күбөсү болуп эсептелет. «Биздин искусствонун бардык дээрлик тармактарында-музыкада, опера, прозада, драмада, живописте, балетте, кинодо, поэзияда Манастын түгөнгүс күчү, Манастын эмоциясы, гармониясы чыгармачылык түрткү берип, терең из калтырып келе жатат». <sup>223</sup>

Биз дипломдук ишибизде муну эске алуу менен катар, «ага бүгүнкү күндүн адабиятынын көркөм жана идеялык максаттарынын закон ченемдери менен мамиле жасоого болбайт. Ошондой болсо да эпос биздин күнгө жеткирген тарыхый чындыкты жана көркөм чындыкты бүгүнкү күндүн тили менен, түшүнүктөрү менен түшүндүрүүгө жана аныктоого толук болот». <sup>224</sup>

Кылымдардан бери кыргыз эли өзүнүн жашап келишине ылайык, улуттук маданияттын, анын ичинде оозеки чыгармачылыкты түзүүнүн ушундай бир жогорку тепкичине көтөрүлө алышкан. Кыргыздын улуу «Манас» эпосу илимдин философиялык, филологиялык, психологиялык ж.б. тармактары боюнча, айрыкча этнографиялык планда өтө терең, ар кылдуу жана башка түрк жана алтай элдеринин эпосторундагы этнографиялык фактылар менен кылдат салыштыруу иретиндеги чыныгы илимий изилдөөлөргө ылайык жана ушундай изилдөөнү талап кылат деп ойлойбuz.

Жыйынтыктап айтсак, биз бул ишибизди изилдөө процессинде улуу «Манас» эпосу этнография илими учун баа жеткиз булак экендигине көзүбүз жетти. Муну менен катар эпос этнографиялык аспекте өтө кылдат, көп үбакты талап кылган шартта терең анализ кылуу талабын койду. Бул эмгегибизде, байыркы кыргыз элинин үй-

<sup>221</sup> Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу. ПСС. т.24, стр.117.

<sup>222</sup> Айтматов Ч.Т. Ал «Манастын» миллион сабын жатка билген. «Советтик Кыргызстан», 1971, 11-май.

<sup>223</sup> Айтматов Ч. Кириш соз. «Манас». 1-китеп, 9-бет.

<sup>224</sup> Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе. 1972. стр. 90.

бүлө жана нике мамилелерин жана алардын эволюциясын эпостун негизинде карап өттүк. Ушул багытта да эпос өзүнүн баа жеткис булак, этнографиялык материалдарга өтө бай экендигине ашыкча түшүндүк. Бул дипломдук ишибизде кыргыздардын үй-бүлө жана нике катнаштарынын «Манас» эпосундагы көркөм чагылдырылышын толук кандуу жана ар кылдуу изилдөө жүргүздүк дегенден дегеле алыспыз жана биздин терең ишенимибизде, этнография илиминин ушул аспектисинде да жана дегеле этнографиялык планда канааттандырлых чечүү, өзүнчө атайын илимий эмгек түзүү зарылчылыгы турат деп дагы бир ирет эсептейбиз.

«Манас» эпосун этнографиялык булак катарында келечектебардык болгон тарыхый-этнографиялык жазма источники, башка түрк жана алтай элдеринин эпосторун салыштырма булактар катарында колдонууну, ошону менен катар ар кылдуу, акыркы илимий салыштырма методдорду колдонуп, максатка ылайык жана учурдун талабына карата талдоону талап кылат. Мына ушундай талап койгондо гана улуу «Манас» эпосу өзүнө ылайык толук кандуу, терең илимий изилдөөгө ээ болот. Бүгүнкү күндө «Манас» эпосун ар тараптуу (анын ичинде этнографиялык аспекте да) жана толук кандуу талдоо иши кыргыз улутунун маданиятынын байлыгын ачмак.

#### Колдонулган адабияттардын жана булактардын тизмеси

Марксизм-ленинизм негиздөөчүлөрүнүн чыгармалары:

Маркс К. Конспект книги Л.Г.Моргана «Древнее общество», Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, т.9.

Маркс К. Предисловие к «К критике политической экономии», К.Маркс и Ф.Энгельс, Соч., т.12.

Энгельс Ф. Үй-бүлөнүн, жеке менчикин жана мамлекеттин келип чыгышы. Фрунзе, 1978.

Марк К., Энгельс Ф. Об искусстве. М., 1965.

Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу. ППС., т.24.

Ленин В.И. Дин жөнүндө, Фрунзе, 1964.

Коммунисттик партиянын жана Совет өкмөтүнүн жетекчилеринин эмгектери жана сүйлөгөн сездерүү:

Брежнев Л.И., Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын XXVI съездинде КПСС Борбордук Комитетинин отчеттук доклады жана партиянын ички жана тышкы саясат жагынан кезектеги милдеттери. Фрунзе, 1981.

Булактар:

Каралаев С. «Манас», 2 томдук, 1-бөлүк. Проф. Б.М.Юнусалиевдин ред. астында. Фрунзе, 1958, 1959.

С.Орозбакк уулу. «Манас», 1-20-китеп, (академик Ч.Айтматовдун ред.астында). Фрунзе, 1979, 1980.

Жалпы адабияттар:

Абрамзон С.М. Об обычаях усыновление у киргизов. (по материалам эпоса «Манас»),-Труды ИЯЛИ, КирФАН СССР, вып. II, Фрунзе, 1948.

Абрамзон С.М. «Тул» как пережиток анимизма у киргизов. Фрунзе, 1948.

Абрамзон С.М. О пережитках ранних форм брака у киргизов. В кн.: «История, археология и этнография Средней Азии и Казахстана». М., 1968.

Абрамзон С.М. «Киргизский героический эпос «Манас»-как этнографический источник. -«Манас» героический эпос киргизского народа». Фрунзе, 1968.

Абрамзон С.М. Семья и быт.- «Быт колхозников селений Дархан и Чичкан». М., 1958.

Абрамзон С.М. Киргизы. «Народы Средней Азии и Казахстана», тII. М., 1963.

Абрамзон С.М. Некоторые стороны быта киргизской молодежи.- «Семья и семейной обряды у народов Средней Азии и Казахстана». М.,1978.

Айтматов Ч.Т. Кириш сез. «Манас», I китеп. Фрунзе, 1979.

- Аүзев М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». М., 1961.
- Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. Соч., т.2, часть I. М., 1968.
- Батманов И.А. Состояние и задачи киргизского языкоznания. Фрунзе, 1955.
- Баялиева Т.Д., Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе, 1972.
- Бернштам А.Н., Археологический очерк советской киргизии. Фрунзе, 1946.
- Бернштам А.Н., Мазар Манаса. Фрунзе, 1946.
- Бернштам А.Н., Эпоха возникновения великого киргизского эпоса «Манас». Фрунзе, 1946.
- Бернштам А.Н., К происхождении имени Манас.- «Манас» героический эпос киргизского народа», Фрунзе, 1968.
- Берков П.И., Сагидова Э.К., Библиографический указатель литературы о «Манасе» - «Киргизский героический эпос «Манас»». М., 1961.
- Бичурин И., Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1953.
- Богданова М.И., О народности эпоса «Манас».- «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция. Фрунзе, 1952.
- Боровков А.К., Проблема народности киргизского героического эпоса «Манас» - «Манас» эпосун изилдөөгө арналганимий конференция. Фрунзе, 1952.
- Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М., 1973.
- Валиханов Ч.Ч., Очерки Джунгарии. Собр. сочинений в 5-томах, т.2. Алма-Ата, 1962.
- Горький М., Макалалар жана памфлеттер. Фрунзе, 1951.
- Джумагулов А., Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960.
- Дыренкова Н.П., Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. – «Сборник этнографических материалов». Л., 1927, №2.
- Жирмунский В.М., Введение в изучение эпоса «Манас», «Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961.
- Жирмунский В.М., Литературные отношения Востока и Запада в свете сравнительного литературоведения.-«Тр. Юбилейной научной сессии ЛГУ», секция филологических наук. Л., 1946.
- Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961.
- Кыдырбаева Р.З., К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас», Фрунзе, 1967.
- Кыдырбаева Р.З., Генезис эпоса «Манас». Фрунзе, 1980.
- Климович Л.И., Состояние и задачи изучение эпоса «Манас». «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция. Фрунзе, 1952.
- Кушнер П.И., Горная Киргизия. Социологическая разведка. М., 1929.
- Измайлова А.Э., Очерки по истории советской школы в Киргизии за 40 лет. Фрунзе, 1957.
- «Манас» героический эпос Киргизского народа. Фрунзе, 1968.
- «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференция. Докладдардын жана кошумча докладдардын тезистери. 1952-ж. 6-10-июнь. Фрунзе, 1952.
- Мамбеталиева К.М., Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. Фрунзе, 1963.
- Мамбеталиева К.М., Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. Фрунзе, 1964.
- Мамытбеков З., Абдылдаев Э. «Мансты» изилдөөнүн кээ бир маселелери. Фрунзе, 1966.
- Мусаев С.М., Образ Каңыкей. (Из проблем народности эпоса «Манас»). Афтореферат канд. диссертации. Фрунзе, 1964.
- Мусаев С.М., Проблемы научной публикации текстов «Манаса». В. кн.: Фольклор. Издание эпоса. М., 1977.
- Мусаев С.М., Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө. «Манас». 1-китеп. Фрунзе, 1979.
- Орлов А.С., Казахский героический эпос М., 1945.

Петросян А.А., К вопросу о народности эпоса «Манас». М., 1961.

Погорельский П., Батраков В. Экономика кочевого аула Киргизстана. М., 1930.

Родлов В.В., Образцы народной литературы северных тюркских племен. - «Манас» героический эпос киргизского народа» Фрунзе, 1968.

Рахматулин К., Великий патриот, легендарный «Манас». Фрунзе, 1943.

Рахматулин К., Манасчылар. Фрунзе, 1946

Юдахин К.К., Лингвистика в киргизии-«Наука в Киргизии за 20 лет (1926-1946)». Фрунзе, 1946.

Юдахин К.К., Киргизско-русский словарь. М., 1957.

Юнусалиев Б.М. Киргизский героический эпос «Манас»-«Манас» героический эпос киргизского народа», Фрунзе, 1968.

Газета, журналдар:

Абрамзон С.М. Этнографические сюжеты в эпосе «Манас». «Сов. этнография». 1947. №2.

Абрамзон С.М. Свадебные обычаи киргизов Памира- «Памяти М.С.Андреева».-«Тр.АН. Таджикской ССР» т.ХХ. Душанбе. 1960.

Абрамзон С.М. Формы родоплеменной организации у кочевников Средней Азии.- «Родовое общество». ТИЭ, т.XIV.М.-Л., 1951.

Айтматов Ч.А., «Манастын» миллион сабын жатка билген. «Сов. Кыргызстан».1971, 11-май.

Бернштам А.Н. Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь-Шаня. «Сов. археология». 1949, №1

Бромлей В.М., Басилов В.Н. Этнографическая наука в девятой пятилетке. «Сов. этнография», 1976, №1.

Джумагулов А. Некоторые обычаи и обряды дореволюционного периода киргизской семьи. Изв. АН Кирг. ССР, серия общ. Наук, т.1. Фрунзе, 1959.

Касымбеков Т. Нарзамат сактаган казына (Маджму-ат- таварихтин табылышы жөнүндө). «Кырг. маданияты».1968, 24-январь

Керимжанова Б. Генезис народной поэмы. (Новое в исследовании эпоса «Манас»). «Сов. Киргизия».1981, 27-апрель.

Архивдик материалдар:

С.Орозбак уулу, «Манас». Кыргыз ССР Илимдер Академиясы, ИЯЛинин кол жазмалар фондусу, инв. № 575, 3-том.

С.Орозбак уулу, «Манас». ИЯЛинин кол жазмалар фондусу, инв. № 583, 12-том.

С.Орозбак уулу, «Манас». ИЯЛинин кол жазмалар фондусу, инв. № 585, 14-том.

С.Орозбак уулу, «Манас». ИЯЛинин кол жазмалар фондусу, инв. № 586, 15-том.

Кээ бир архаикалык терминдердин сөздүгү:

Агача келин - ак жүздүү, сулуу келин.

Бурак - 1) дин ишениминде-пайгамбар минүүчү ат; 2) мыкты күлүк.

Жайкама – мурзөнү ушундайча аташкан.

Жерик - боюнда бар аялдын тамакка талгак болуп көксөөсү.

Жуучу – кызга куда болуу жөнүндө сүйлөшкөнү келген адам.

Кара элечек кылуу - урушта женилген тараптын аялдарын жесир калтыруу.

Кундак - бешик төрүндө жасалган баланын төшөгү.

Кутпа - нике кыйылууда окулуючук дуба

Мартуу басуу - миф. Төрөгөн аялдарга зыян келтирүүчү дөө перилердин бир түрү. Албарсты басты-деп коюшат. Булар синонимдер.

Табыт - өлүкту (эпос боюнча-сөөгүн) салуучу шаты жыгач.

Тул - эри өлгөн аял эринин кебетесине окшоштуруп жасап, өлгөн күйөөсүнүн чапанын жаап, үстүнө анын баш кийимин коюп, көшөгө тартып бурчка отургузуп, ашын бергичекти сактоочу сөөлөкөт, каралуу аял.

Тулум - узун чач.

Чукак - баласыз киши; жетишсиз, кем-деген мааниде.

«Манас» эпосу боюнча кыргыздардын үй-бүлө жана нике катнаштары” темасындагы дипломдук ишти коргоодо сүйлөнүүчү сөздүн тезистери.

### Урматтуу ГЭКтин мүчөлөрү

1. Дипломдук иштин негизги өзөгү катары кыргыздардын үй-бүлө жана нике маселелерин «Манас» эпосунан изилдөө жолу менен фольклор менен этнографиянын ортосундагы байланыш, б.а. фольклорду анын ичинен эпосту, этнографиялык булак катары колдонуу эсептелет. Бул фольклордун өз алдынча илим экендигине эч кандай шек келтирбейт. Тескерисинче, бул фольклордун өзүнүн эң жакын «кошунасы», «бир түүгандары» болгон-этнография менен филологияга карата принципиалдуу мамилесин көргөзөт. Этнография илими үчүн фольклор –элдин турмушунун, анын маданиятынын ажырагыс бөлүгү катары баалуу.

2. Эпостогу айтылган фактылар түздөн-түз тарыхый болумуш эмес. Эпосту этнографиялык булак катары пайдаланганда андагы фактыларды бири-бири менен жана башка тарыхый булактар менен салыштыруу, б.а. тарыхый-салыштырма методу колдонуу керек. Историзм көз карашында турдуу зарыл.

3. Фольклорду тарыхый жана этнографиялык булак катарында колдонуу мындан бир канча үбакыт мурда эле башталган: Ч.Валиханов, В.Радлов, В.Л. Штенберг, С.М.Абрамзон, М.Ауэзов ж.б. Бул маселе азыркы үбакта өзгөчө мааниге ээ болууда. Ю.В.Бромлей, К.В.Чистов, В.М.Жирмунский, В.Путилова ж.б. белгилүү окумуштуулар бул маселе боюнча методологиялык багыт берип жатышат.

4. Кыргыздар тарыхый жазма булактарга өтө кедей. Бирок, дүйнөдөгү элдерге салыштырганда баатырдык чоң жана турмуштук кенже («Манаска» салыштырмалуу гана кенже) эпосторго тенденциясиз бай. «Манас» бир гана С.Каралаевдин варианты боюнча (анын 40 дан ашык варианты бар. Жазуу азыр да улантылып жатат) «Илиада» менен «Одиссеядан»-22 эсе, «Шах-намеден» 10-эсе, «Махабхаратадан»-2,5 эсе көптүк кылат. Бул көлөмү жагынан. Ал эми

камтылган этнографиялык материалдары жагынан С.Каралаев менен С.Орозбак уулунун варианттарын эле изилдеп чыгуу терең чыгармачылык талантты жана көптөгөн үбакытты аларына биэдин көзүбүз жетти. «Манас» терең, илимий этнографиялык изилдөөгө муктаж.

Кириш сөздө кыскача историографиялык баяндама бердик.

I главада ымыркайдын төрөлөр алдында анын ата-энесинин түш көрүшү байыркы мезгилдеги диндик ишенимдерге байланыштуу болп, анын негизинде симпатиялык магия жөнүндөгү ишеним жатат. Баланын күн, saat сайын тездик менен чоңошуу бардык эле чыгыш элдеринин эпосторундагы традициялар менен үндөшүп турат. «Манас» жаштарды адилеттүү, адамгерчиликтүү, сылык, чынчыл болууга чакырат жана эмгекти элди сүйүүгө тарбиялайт. Эпостогу негизги тарбиялоочу идея-чыныгы патриотизм идеясы:

II глава. Эпостун маалыматтары боюнча патриархалдык чоң үй-бүлөнүн болгондугун көрөбүз. Үйлөнүү шарттары боюнча «Манас» топ никеден баштап моногомиялык үй-бүлөгө чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Бул эпосто бир топ катмарланууну түзгөн.

Эпосто авункулаттын болгондугун көрөбүз. Бул нике боюнча аял күйөесүнүн үйүнө келет, ал эми алардын балдары эртедир кечтир таекесинин (апасынын төркүнү) үй-бүлөсүнүнө кетишет. (Семетей таекеси Темиркандин үйүндө тарбияланат). Өз кезегинде, бул үй-бүлөгө (урууга) өз жээдери келишет. Мына ушундай шартта чоң үй-бүлөдөгү бир муундагылар таеке-жээн (Ысмайыл менен Семетей) болуп калышат. Бул этнографияда бир түүгандар үй-бүлөсү деп аталац, Ф.Энгельстин сезү боюнча, энелик укукка негизделген үй-бүлөдөн жеке үй-бүлөгө өтүүдө чоң мааниге ээ болгон. «Манаста» үй-бүлөнүн ушул өткөөл кезинdegиси да чагылдырылган.

Левиарат жөнүндө: анын алгачкы формасынан кийинки формасына чейин. Көп этнограф-окумуштуулар (байыркы) кыргыздарда мүүн экзогомиясы болгондугун гана белгилеп келишкен. (7-чи же 5-чи муундан кийин бир уруунун ичинде нике жүрө берген дешкен). Биз

«Манастан» муун экзогомиясынан мүрүн орун алган уруулук экзогомиянын болгондугун да көрөбүз.

III-главада: «Худуд ал-аламда» кыргыздар отко сыйынышат, өлүктүрттешет - деп айтылат. (Материалы по истории киргизов и Киргизии. М., 1973, стр.41) «Манаста» мындай маалымат жок. Эпос боюнча кыргыздар өлүктүрттешет (этин көмүштөт, сөөгүн серептеп коюшат) жерге көмүштөт. Орто Азия элдериндеги сыйактуу эле өлгөн адамга күмбез түргузушат. «Манас» боюнча өлүктүрттешет көмүү диндик ишенимдердин эң алгачкы формаларынан (зороастризм) башталдын кийинки мезгилдегисине (исламга) чейинки доорду өз ичине алат. Эпосто көрээз жана кошокко өзгөчө маани берилген. Кошок өлгөн адамга карата гана айтылбастан, ал кыз узатканда жана кийинки мезгилдерде бай, манаптардын кызыкчылыгы үчүн (өздөрү тириүү кезинде эле) айтылган. Анткени, кошокто адамдын (тириүү, өлүкпү)-баары бир. Жалаң гана жакшы сапаттары атайын кошокчулар тарабынан ыр түрүндө көркөм даңазаланган.

Дүйнөдөгү элдердин сүйүктүү жазуучусу Ч.Айтматовдун Кыргызстан КП XVII съездинде көтөргөн «Манастын» 1000 жылдык юбилейин өткөрүү жөнүндөгү демилгеси колдоого татырлык. Муну мындайча түшүнүү керек: «Манас» эпосу-ондогон кыргыз муундарынын түшүмү, ал өз ичине миндеген жылдардан берки кыргыз тарыхын камтыйт. Ушул маанисинде Манастын 1000 жылдык юбилейин өткөрүү эң сонун көрүнүш болор эле. Бул улуу кыймылга жалаң гана фольклористтер менен филологдор катышпастан, ага тарыхчылар менен этнографтар да өздөрүнүн салмактуу үлүшүн кошушу абзел. Бул маанисинде да «Манаста» этнографиялык изилдөө зарылчылыгы тургандыгы ачык.

«Манас» эпосу боюнча кыргыздардын үй-бүле жана нике катнаштары” темасындагы дипломдук ишти коргоо учурунда ГЭКтин мүчөлөрү тарабынан берилген кошумча суроолорго дипломанттын жооптору. 10-июнь 1981-жыл

Биринчи суроо: Чукубаев А.А. профессор, ГЭКтин мүчөсү.

-«Манас» эпосу качан пайда болгон?

Жооп: «Манас» эпосу конкретно кайсы мезгилде, кайсы жылы пайда болгону белгисиз. Бул проблеманы чечүүдө чоң маанигэ ээ болуучу жазма тарыхый булактар жок. Бир гана «Маджими-ат-Таварихте» (тарыхты үйрөнүү) (XIVк.) «Манас», «кыргыз», «Талас»-деген терминдер көздешет. Бул жерде «Манас» -термини эпостун аты катары эмес, инсан катары берилет.

Азыркы мезгилде окумуштуу-кыргызоведдердин арасында «Манас» эпосунун пайда болуу мезгилине карата үч чоң гипотеза бар:

1. Енисейлик Орхон доорунда (VII-IX к.к.) проф. М.А.Ауэзов жана проф. А.Н.Бернштам.
2. Алтай доорунда (IX-XI к.к.) проф. Б.М.Юнусалиев.
3. Жунгар доорунда (XVI-XVIII) проф. А.К.Боровков жана И.Л.Климович.

«Манас» эпосу жаңы пайда болгон мезгилде азыркы көздегидей чоң көлөмгө ээ болбосо керек. Биздин оюубузча «Манас» эпосу көптөгөн кичине көлөмдөгү, санжыралардын бирикмесинен туруп, алардын (санжыралардын) эң алгачкысы IX к. кара-кытайлардын үстүнөн болгон кыргыздардын жеңишинен кийин, кыргыздардын Орто Азияда эң күчтүү мамлекеттик бирикмени түзүп турган мезгилде пайда болгон. Эпостогу окуяларга, анда көздешкен географиялык терминдерге, үруулардын аттарына ж.б. караганда кыргыз элинин андан кийинки мезгилдерде (XX к. чейин) башынан өткөргөндөрү өзүнчө санжыралар катары чыгып, анан, убакыт өткөн сайын жана кыргыздардын жашоо тиричилик өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу, бир бүтүн эпоско бириктирилип, кыргыз ууруларынын башын коштуруп

турган идеяга айланса керек. Бирок, бул айтылган ойлор далилдениши керек. Ал үчүн талыкпаган изденүү талап кылынат. Биздин терен үшенимибизде, «Манас» эпосунун жашы миң жылдарга чамалап баары шексиз.

Экинчи суроо: проф. Чукубаев А.А. Ислам дининин элементтеринин «Манас» эпосундагы алган орду же исламдын «Манас» эпосуна карай мамилеси?

Жооп: XVIII к. аягында XIX к. баш ченинде кыргыз коомуна ислам дини көбүрөөк сүңгуп кирип, кыргыз турмушунда чоң роль ойной баштаган. Ислам – бул бай-манаптардын кызыкчылыгын колдогон дин болгондуктан, элди әзүүдө, аларды ийкемдүү кызмат кылдырууда, биринчи кезекте эл арасында кеңири тарапып элдин рухий турмушунда негизги мааниге ээ болгон. «Манас» эпосуна кайрылышкан. Бай-манаптар эпосту өздөрүнүн идеологиясы катары пайдаланууга аракеттенишken. Натыйжада эпостун кээ бир варианттарында Манас баатыр мусулман элин коргоочу катары чыгып, Меккеге барып, ажы болуп келет ж.б.у.с. Бирок булардын бары «чулу темирдин үстүндөгү дат» сыйктуу болуп кала берди. Кыргыз эли өзүнүн улуу «Манасынын» нукура маңызын, баштапкы абалын биздин доорго жеткирүүгө үлгүрдү. «Манас» - кыргыздардын улуттук сыймыгы.

Үчүнчү суроо: Идинов А.И. профессор, ГЭКтин мүчесү

Сиз ушул дипломдук ишти жазып жатып «Манас» эпосу жөнүндө түш көргөн жоксузбу?

Жооп: Жок, түш көргөнүм жок. Бардык манасчылар, - «Сиз эмне себептен «Манас» айтып калдыңыз»-деген суроого «Түшүбүз аян берди»-деп жооп беришкени белгилүү. Түш көрүү «Манас» айтуунун себеби болбосо дагы, манасчылар өздөрүнүн «Манас» жөнүндө түш көрүшүнө ишенүүгө болот. Бул турмушта текшерилген кубулуш экендиги ар кимибизге белгилүү болсо керек.

Р.С. Чынында, Айып агадын бир чети тамашалуу суроосуна төмөнкүчө мен да тамашалуу жооп берейин деп ойлоп кеткен учур

болду. (коргоо учурунда). «Мен дипломдук иштин үстүнөн иштеп жаткан учурларда (ушул коргоого чейин) бир да жолу уктаган жокмун. Уктасам балким, «Манас» түшүмө кирер беле». Бирок минтип жооп бергеним жок. Анткени, Айып агай суроону чын дилинен берегендей сезилди.

СССРдин 50 жылдыгы атындагы КМУнун тарых факультетинин

V курсунун студенти А.Акуновдун «Манас» эпосу боюнча кыргыздардын үй-бүлө жана нике катнаштары» -деген темада жазылган дипломдук ишине берилген

#### сын баяндама

Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун сезү менен айтканда «Манас» эпосу байыркы кыргыз рухунун (духовный турмушунун-3.Э.) туу чокусу. Ушундай чыгармадагы инсан жана инсанаттын үй-бүлө жана нике катнаштарын изилдөө эң чоң мааниге ээ экендиги ар кимибиз үчүн талашсыз маселе. Ырас чын-чынына келгенде бул маселеле алиге дейре атайын проблема изилденүүчү предмет катарында этнографиялык, социологиялык, тарыхы ж.б. илимдерде иликтене элек. Демек, маселени ушул тараптан караганда да, эң кубанычтуулук менен белгилей кетүүчү нерсе дипломант А.Акуновдун үлгүлүү жөрөлгө баштап, изилденүүчү маселенин түп терецине сицип кирип, өз алдынча ой толгоо, божомолдоолорду жүргүзүү кээ бир учурда окумуштуу агай-эжелерине алим сабак таштап, ишти өз алдынча жүргүзүүдө ири ийгиликтерге жетише алган. Историзм принципин иштин негизги нугу катарында кармап, жүргүзүлүп жаткан илимий жаңы тыянактар үчүн эң зарыл болгон булак «Манас» эпосун мыкты билгендиги, үй-бүлө жана нике катнаштары жөнүндө жарык көргөн адабияттарды мүмкүн болушунча толугураак камтып, өз ишине этнографиялык багыт бере алгандыгын өзгөчө эскертип кетүү зарыл.

Биздин оюбузча А.Акуновдун дипломдук ишиндеги жанды кыйнаган, дипломант үчүн эң активдүү деп эскерген ири

проблемалар: Баланын төрөлүшү жана аны тарбиялоо, кыргыздардын үй-бүлө жана үй-бүлө менен байланышкан үрп-адат, салт-санаа, каада сыйктуу маселелер түрдүү аспекте терең изилдегендигин баса көрсөтүү артыкча болбос.

Белгилей кетүүчү нерсе ар бир изилденген главалар боюнча орчундуу корутунду, тыянактар чагылган. Дипломдук жумуштун аягында азыркы күндө, күндөлүк турмушубузда эң сейрек учурал, эскирип кеткен түшүнүктүрдүн сөздүгү берилген. Бул дипломдук иштин жакшы баалуу жагын арттыруучу жышаан болуп саналат. Ар кандай ийгилик өзү эле келе бербегендиги баарыбызга маалым. Анын өзүнчө ысыгы, суугу, өйдө-төмөнү болот эмеспи.

Эми сөз бул дипломдук жумушта жолуккан кээ бир мүмкүнчүлүктөр жөнүндө болсун. Биздин оюбузча иштин кириш сөз бөлүгүн бир аз кыскартып (аз болсо да, жакшы болсун), этнографиялык багытта гана жазылган адабияттарды анализдер, дипломдук иштин негизги милдеттерин жана максатын ачык көрсөтүү зарыл болчу. Дипломдук иштеги үчүнчү галава бул темага анчалык жакшы үндөшпөй тургансыйт. Балким аны бул темага кошуунун зарылдыгы деле жоктур. Эң акыркысы, Кыргызстан Коммунисттик Партиясынын XVII съездинде Чынгыз Айтматовдун сүйлөгөн сезүн, «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейин өткөрүү жана ага карата коомчулугубуздун даярдыгы жөнүндө айтылган ой-пикирин кошуп, терецирәэк ой-бөлүшүү зарыл нерсе сыйктанат. Тилекке каршы бул жок. Бирок, мындай кээ-бир майда-чүйдө мүчүлүштөр дипломдук иштин баалуу жактарын төмөндөтө албайт жана ага да кудурети жетпейт.

Жыйынтыктап айтабыз: А.Акуновдун дипломдук иши азыркы учур талап кылуучу бардык талаптарга жооп берген, илимий, саясий идеологиялык деңгээли жакшы, окуган кишини көп үмүттөндүргөн жумуш. Биздин оюбузча ал эң жогорку деген баага ээ болушуна ишенүүгө болот.

Сын баяндама берүүчү тарых илимдеринин кандидаты, доцент З.Эралиев, 8-июль, 1981-жыл.

### Отзыв

на дипломную работу студента V курса истфака КГУ Акунова А. на тему: "Семья и семейно-брачные отношения киргизов по эпосу «Манас».

Взаимодействие этнографии с фольклором, использование последнего в интересах этнографической науки, особенно в решении проблем этногенеза, этнической истории, материальной и духовной культуры, эволюции семьи и брака и т.д. и т.п. всегда была научно-актуальна. Академик Ю.В.Бромлей - крупнейший этнограф страны, в своем труда «Этнос и этнография» подчеркивает непроходящее значение этой проблемы.

Надо ли доказывать значимость фольклора, в частности, такого колосса, как эпос «Манас» в истории и культуре киргизского народа? Об этом сказано много и авторитетно (Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов, М.Ауэзов, Ч.Айтматов и др.). «Манас» нужно перечитывать, проанализировать вновь и вновь и ввести его как неоценимый и обязательный источник в изучение всех сторон культуры и истории нашего народа.

Можно долго и много говорить об актуальности изучения «Манас», в частности для исследования проблем киргизской этнографии. В этом отношении сделано крайне мало. Стоило бы выявить и изучить все 40 вариантов эпоса.

В данной работе студент попытался на основе вариантов С.Каралаева и О.Сагынбаева проанализировать вопросы семьи и брака в эпосе «Манас». Среди многих выводов, к которым пришел автор в своём исследовании - это та истина, что эпос - неисчерпаемый научный источник, который требует многолетнего и вдумчивого анализа с привлечением большого числа, но, к

сожалению, разрозненных сведений по этнографии киргизов.

Вывод, к которому пришел руководитель: у А.Акунова задаток будущего вдумчивого ученого, он отлично владеет киргизским языком, что позволит ему в будущем стать серьезным исследователем фольклора, в частности «Манас» в интересах этнографической науки киргизов. Отрадно то, что тов. Акунов серьезно заинтересовался темой и желает поступить в аспирантуру института этнографии АН СССР. Переговоры с академиком Бромлеем Ю.В. в этом направлении уже ведутся.

Думаю, что дипломная работа Акунова А. заслуживает отличной оценки.

Доцент кафедры археологии и этнографии  
К.М. Мамбеталиева



Запись о том, что в Киргизии  
были земли из Енисея, Кемеровской  
области и Красноярского края.

Нет приложений к нему  
расширяться и становиться  
соподчиненными с ними  
и предстоящими ими  
приложениями

Господине заместитель  
репоменделата иже  
предложит свои изыскания  
по зему "Панас"

Этот метод мы будем  
рассмотреть. При раскры-  
вании состояния можно

вспомнил в чисто-  
лическом, то в прошлом  
днях, над землей  
вспомнил к землемеру  
то было бы лучше'  
эту предыдущую  
было в землемерии  
наше Тимофееве. У  
пиратов имелась  
наше имение в Запад  
Греции Салониках и  
многих местах.

Карен Шнейдерманн  
рассказ о Дне и Ночи.  
С ним бесконечное  
горюче венчано бы вами  
преподать нас же счастливым.

Si non vorrei essere se Bene  
Ma l'eccellenza gheci, come  
poco.

Сейчас профессор  
Бончеслав и писалася!  
Что будет сделано  
в нашем университете.  
Ее читали старые  
школьники.

С. Симоновъ въ създѣржаніи  
външнѣхъ земельныхъ  
богатствъ и земель  
богатствъ и земель

• 6 Аспидицкий

Do zelena krajina zme.  
Telepuna mimo u  
Gusino.

Малое значение  
имеет изолирован-  
ная 10-тик. фамилия.  
Что же касается  
менее распространён-  
ных перенесших  
имена, то они  
постепенно исчезают.

10 44-57-11  
Bellancourt Rev.  
22 H. 201000 510000

June 3 1939 from  
McGraw

Merne leine für jenseit  
Königl. Hof, im Schlossgarten  
in der ersten Reihe, Nr. 1077-8  
1826

Amur, Cen. come nozgaz  
S. C. compagno di me vado  
qui a Ceylon giammai  
nei pape l'anno 1515  
Mai Cen. e Gherardus  
Uccellini  
S. P. Ceylon, in mare  
Affiora perpoco terreni  
hinc raro - raro -  
Cave a caver si debet  
Cavet. Zambesia ece -  
Ceylon uox interius  
Zambezia (zambie) mae  
et s. g. - raro gaudens  
Streppozum h. cuius  
Cen. Pte offere perpoco  
Ceylon, in mare estremo  
in Regnatur granis trop-  
icorumque et opere

Маркум Кекен Мамбеталиевының авторго жаған күттарынан (Жеке архив)

**4.«Манас» эпосунун Октябрь Революциясына чейинки изилдениши жана эпостун маалыматтары боюнча байыркы кыргыздардын саясий-экономикалык түзүлүшү<sup>225</sup>.**

Мазмуну

Киришүү.....	109
Историографиялык баяндама .....	111
I бөлүм. «Манас» эпосунун маалыматтары боюнча байыркы кыргыз элиниң саясий-экономикалык түзүлүшү .....	114
§1.Экономикалык түзүлүшү.....	114
§2. Саясий түзүлүшү .....	116
II бөлүм. «Манас» эпосуна карата Октябрь Революциясына чейинки көз караштары.....	118
§ 1.4.Ч.Валиханов жана В.В.Радлов .....	118
Тыянак .....	120
Адабияттардын тизмеси.....	123

<sup>225</sup> СССРдин 50 жылдыгы атындағы Кыргыз мамлекеттік университеті, тарых факультеті, этнография жана археология кафедрасынын күндүзгү болумүнүн III курсунун студенти Акунов Аалыбектін курстук иши. Июнь, 1979-жыл.

**Киришүү**

Орто Азияда жана Түштүк Сибирде жашаган калктарадын ичинен зээлки тарыхта кабары чыгып келе жаткан байыркы элдердин бири-кыргыздар.<sup>226</sup> Орто кылымдык окумуштуу Абу Райхан Бируни кыргыздар жөнүндө айтып, алар түрк урууларынын ичиндеги эң чоңдорунун бири деп көрсөткөн.<sup>227</sup>

Көчмөн турмуштун жана башка ар түрдүү тарыхый кырдаалдардын натыйжасында Октябрь революциясына чейинки доорлодо кыргыз эли көзге көрүнүктүү жазуу эстеликтерди тарыхта калтыргандыгы азырынча бизге маалым эмес. Бирок, эмгекчи элдин кылымдар бою башынан өткөргөн нечен түрдүү кайгысы жана кубанычтары, тынчтык турмушу менен жоокерлик күндөрү, эмгектин жыргалы жана душмандардан көргөн кордугу унтулуп калган жок. Булар жөнүндө эл кара-сөз жана ыр түрүндө толгон ооз эки адабияттык эстеликтерди түздү. Н.Г.Чернышевскийдин мындай деп көрсөткөнү бар: «... кайсы эл күчтүү жана укмуштуудай сезим менен толкунданса, кайсы элдин күчү менен улуу окуялар болуп өтсө ошол жерде гана бай поэзия пайда болот». <sup>228</sup>

Кыргыз элиниң ушундай бай мұрасы болуп «Манас» эпосу есептелет. «Манас» эпосу өзүнүн формасы жагынан да мазмуну жагынан да, көлөмү жагынан да таң калаарлық бай, түгөнгүс кенч. Бул-узак окуялуу чоң жомок, баатырлық эпос.

Бизде азыр «Манас» эпосунун он бешке жақын варианттары бар.<sup>229</sup>

«Манас» эпосунун көлөмүнүн зор болгондугу мына муну менен байланышкан: жазылган тарыхы болбой, элге кецири белгилүү жана эл сүйгөн жазма адабий чыгарма жок болгон кезде, буга ар бир доордун тарыхый фактalary гана эмес, ошондой эле идеялык мазмуну жагынан окшош болгон мурдагы өз алдынча поэмалар

<sup>226</sup> Б.М.Юнусалиев. "Манас", Кири сөз. (2 томдук) Іт. Фрунзе, 1958.1 бет.

<sup>227</sup> З.Эралиев. Абу Райхан Бируни, «Ала-Тоо»(журнал).

<sup>228</sup> Н.Г.Чернышевский, Поли. Собр. Соч. Т.11, с.295.

<sup>229</sup> К.Рахматуллин. Мансчылар, Фрунзе, 1942.

«Кекетайдын ашы», «Жолой жөнүндө аңгеме» ж.б.) жана да элдик фантазиянын, мифологиянын жана башка оозеки чыгармалардын фрагменттери кирген.

«Манас» эпосу-чыныгы достук чыгарма, мында кыргыз элинин тарыхы гана эмес, ошондой эле анын революцияга чейинки турмушунун ар турдуу жактары: анын этникалык составы, чарбасы, турмушу, адаттары, нравалары, эстетикалык сезимдери, этикалык нормалары, адамдардын сапаты жана кемчиликтери жөнүндөгү түшүнүктөрү, диний түшүнүктөрү, медициналык, географиялык жана башка билимдери кенири көрсөтүлгөн. Ошондуктан «Манас» эпосу тарыхты, оозеки искусствуу, тилди, этнографияны, философиялык көз караштарады, психологияны, рухий жана социалдык турмуштун башка да жактарын изилдөө үчүн түгөнбөс кенч болуп саналат.<sup>230</sup>

Эпосто байыркы коомдун формациянын-согуштук демократиянын кайсыл бир мүнөздүү белгилери байкалат (согушта түшкөн олжолорду бөлүштүрүүдө дружина мүчөлөрүнүн төң үкуутуулугу, аскер башчыларынын, хандардын ж.б.шайлануучулугу).

Азыркы кездеги эпопея-бул кыргыз элинин миң жылдар дәэрлик баатырдык тарыхын талантуу акын-жомокчулардын эчен муундарынын көркөм сөз менен чагылдырып, жүзегө ашыруусунун натыйжасы.

Эпостун бара-бара өнүгүшү аны циклдештириүүгө алып келди: баатырлардын ар бир мүүнүна-Манаска, анын уулу Семетейге, небереси Сейтекке сюжет жагынан өз ара бири-бири менен байланышкан поэмалар арналган.

Биринчи бөлүк бүткүл эпопеянын негизги каарманы Манаска арналган. Мунун негизинде кыргыздардын эң илгерки тарыхынын-согуштук демократия мезгилиниң тартып, патриархалдык-феодалдык коомго чейинки мезгилиниң алынган реалдуу чыныгы окуялар жатат.

Бул окуялар Енисейдин, Алтайдын, Кангайдын, Орто Азиянын территориясында өтөт<sup>231</sup>. Эпостун бул бөлүгү болжол менен XIV кылымга чейинки окуяларды мүнөздөйт.

Менин бул курстук ишимдин темасы ««Манас» эпосу боюнча байыркы кыргыз элинин саясий-экономикалык түзүлүшү» деп аталац, кириш сөздөн, кыскача историографиялык баяндамадан, эки бөлүмдөн жана библиографиядан турат.

Историографиялык баяндамада «Манас» эпосунун үстүнде иштеген окумуштуулардын эмгектерине кыскача мүнөздөмө берилди.

I бөлүмдө «Манас» эпосунун маалыматтары боюнча байыркы – Манас баатыр тиешелүү болгон-коомдогу кыргыздардын экономикалык жана саясий түзүлүштөрүн изилдөөгө аракет кылдым.

II бөлүмдө Октябрь революциясына чейинки «Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн эмгектерин ийне жибине чейин окуп үйрөнүп чыгуу-менин мындан аркы максатым болуп эсептелет.

Азыркы мезгилде элдин оозеки адабияты элибиздин күрөшүн, тилегин тыгыз коштоо менен комунизм коомун курууга өз үлүшүн кошуп жатат.

Историографиялык баяндама.<sup>232</sup> Октябрь революциясына чейин мурастарды изилдөө иши окумуштуулар тарабынан жеке кызыгуулары аркылуу ишке ашырылса, Улуу Октябрь Социалисттик революциясы жеңгендөн кийин Совет өкмөтү элдик мурастарды жотору баалап, советтик түзүлүштүн биринчи жылдарында аны жыйноо, үйрөнүү ишине зор көңүл бурулду.<sup>233</sup>

Мурас, ага сын көз караш менен кароо маселеси марксизм – ленинизм классиктеринде башкы маселелердин бири катары каралган болуучу.<sup>234</sup> «Ар бир ырды, мурасты пайдаланууда азыркы

<sup>230</sup> «Кыргыз ССР тарыхы» (2 томдук) I том. Фрунзе, 1973, 437-6.

<sup>231</sup> Бул баяндамага «Манас» эпосу боюнча кыргыздардын саясий-экономикалык түзүлүшүн изилдеген оумуштуулардын эмгектери кирди. Бул эмгектердин басымдуу кончулугу Кыргызстандан жана Москвадан басылып чыккан. Окумуштуу-изилдөөчүлөрдүн эмгектерине кыскача мүнөздөмө берилди.

<sup>232</sup> Мамыров М. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө, Фрунзе, 1964.

<sup>233</sup> Марксизм-ленинизм классиктери элдик оозеки чыгармачылык жөнүндө. Китебинде: «Кыргыз элинин очерки». Фрунзе, 1973.

күндүн суроосуна, бүгүнкү күндөгүбоштондук күрөшүнүн мүнөзүнө карай мамиле кылышыбыз керек. Чыгарманын баалуулугу да анын элдик мүнөзгө ээ болуп, элдин үмүтүн, тилегин чагылдырылышында»<sup>235</sup>-дейт Ф.Энгельс.

В.И.Ленин өз эмгектеринде К.Маркс менен Ф.Энгельсттин элдик адабияттар жөнүнүндөгү ойлорун кубаттоо менен, мындай дейт, «Ар бир улуттук маданияттан демократтык жана социалисттик элементтерин гана алабыз, аларды ар бир улуттун буржуазиялык маданиятына, буржуазиялык маданиятына, буржуазиялык улутчулукка карама-каршы кылыш гана алабыз»<sup>236</sup>. В.И.Лениндин бул эмгеги андан аркы мурасты материалисттик негизде изилдөөгө гана жардам бербестен историографиянын теориялык фундаменти болуп калдлы.

«Манас» эпосун эң биринчи изилдөөчүлөр болуп окумуштуу Ч.Ч.Валиханов жана академик В.В.Радлов эсептелет. Курсттук ишимдин I главасы айтайын ушул алгачкы изилдөөчүлөргө арналган.

Советтик мезгилдин алгачкы мезгилиниде, 1922-жылы тюрколог П.А.Фаловдин «Кара-kyргыздардын жомоктору кандай түзүлөт» деген эмгеги чыккан.<sup>237</sup> П.А.Фалов эпостогу айрым көркөмдүк көрүнүштөрдү байыркы түрк элдеринин эстеликтерине салыштырып изилдеген.

М.Ауэзов «Манас» эпосун изилдөөгө 1927-жылы кирише баштайды. «Манас» аттуу макаласын жазат.<sup>238</sup> М.Ауэзовдун «Манас» эпосуна арналган илимий эмгектери «Ар кыл жылдардагы ойлор» деген жыйнагына кирип, жарыкка чыккан.<sup>239</sup> «Манас» жомогунун чыгышын биринчи жолу байыркы мезгилге таандык экенин М.Ауэзов божомолдогон.<sup>240</sup> «Манас» эпосун биринчи айткан Манастын чоролорунан болууга тийиш деген ой жүгүрттүү да М. Ауэзовдун эмгегине таандык.<sup>241</sup> Этнограф-окумуштуу С.М.Абрамзон өзүнүн

<sup>235</sup> К.Маркс. Ф.Энгельс, Об искусстве, соч. Т.2.стр.559.

<sup>236</sup> В.И.Ленин. Чыгар. кырг.1-басылыши, т.20.9-6.

<sup>237</sup> П.А.Фалев. Как образуется сказки кара-киргизов. Журнал «Наука и просвещение», Москва:1992.

<sup>238</sup> М.Ауэзов. «Манас». «Казахстанская правда», 28 сентября. №:224.1936г.

<sup>239</sup> М.Ауэзов. Мысли разных годов. Москва:1959.

<sup>240</sup> М.Ауэзов. Мысли разных годов. Москва:1959.

<sup>241</sup> М.Ауэзов. Мысли разных годов. Москва:1959.

«Кыргыз элинин чыгармачылыгы», «Кыргыздардагы аскердик уюмдардын жана техникинын өзгөчүлүктөрү».<sup>242</sup> «Манас эпосундагы этнографиялык сюжеттер»<sup>243</sup> деген эмгектеринде кыргыз элинин үрпадатын, салтын жана жоокердик курал жарактарынын түзүлүшүн ачып көрсөтөт.

Тарыхчы А.Бернштам өзүнүн «Кыргыз элинин өткөндөгү тарыхый күндөрү», «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манастын» чыгыш мезгили»,<sup>244</sup> «Баатыр Манас улуу патриот»<sup>245</sup> деген эмгектеринде эпостун чыгыш мезгилини изилдеген, бул суроодо ал М.Ауэзовдун пикирин уланткан.

«Манас» жомогунун чыгышын проф. Жирмунский кыргыздардын калмактарга каршы күрөшү мезгилиниде (XVI-XVIIк.к.) өзүнчө эпос катары калыптанган<sup>246</sup> деген пикирди айткан.

Ал эми проф. Б.Юнусалиевдин ою боюнча «Манас» эпосу Алтай дооруна (IX-XVIIк.к.) чыккан.<sup>247</sup>

Доцент М.И.Богданова өзүнүн «Кыргыз адабияты»,<sup>248</sup> ««Манас» баатырдык эпос» деген китептерди жазган. Ал бир нече манасчылардын варианттарын салыштырып отуруп, «Манас» эпосу негизинен элдик чыгарма деген жыйынтыкка келген.

Проф. П.Н.Берковдун ««Манас» жана алтайлык эпос» деген чакан макаласы өтө кызыктуу жазылган. Бул макаласында П.Н.Берков алтайлыктардын «Алл-манаш» жомогу байыркы кыргыздырдын эстелиги «Манас» эпосунун өз алдынча калдыгы болуш керек деген ойго келген.

«Манас» эпосунун обонун изилдөөдө музыковед В.В.Виноградовдун эмгеги зор.<sup>249</sup>

<sup>242</sup> С.М.Абрамзон. Черты военной организации и техники у кыргызов. Труды инстит. языка, литературы и истории Кир.ФАН СССР. Вып. 1. 1945.

<sup>243</sup> С.М.Абрамзон. Этнографические сюжеты в эпосе «Манас». Журнал, «Советская этнография» Москва, 1947.

Nо2.

<sup>244</sup> А.Бернштам. Эпоха возникновения великого Киргизского эпоса «Манас». Кыргыстан:1946.

<sup>245</sup> А.Бернштам. Великий патриот легендарный Манас. «Советская этнография», Сб., VI-VII, 1947.

<sup>246</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». Фрунзе, изд. КирФАН. СССР. 1948.

<sup>247</sup> Б.Юнусалиев. К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас». «Советская Киргизия», 1952. 23 мая.

<sup>248</sup> М.И.Богданова. Очистить эпос «Манас» от антинародных наследий. «Советская Киргизия», 1952. 18 апреля.

<sup>249</sup> В.В.Виноградов. Киргизский народный речитатив. «Вопросы музыкоznания». Вып.II

«Манас» эпосун изилдөөдө жана аны башка тилге которууда кыргызстанда көп жылдар бою иштешкен орус окумуштуулары, профессорлор К.К.Юдахин<sup>250</sup> жана И.А.Батмановдор<sup>251</sup> да бир кыйла эмгек сициришкен. Мындан башка «Манас» эпосун изилдеген окумуштуулардын катарына А.К.Боровковду<sup>252</sup> жана А.К.Климовичти<sup>253</sup> да кошууга болот.

Жомокту орус тилине которууга тажрыйбалуу жомокчу-акындар Л.Пеньковский, С.Липкин жана М.Тарловскийлер киришип, «Чоң казат» бөлүмүн орусча которушкан.

К.Рахматуллин өзүнүн «Манас» эпосун изилдөөгө арналган эмгектеринде, «Манасты» ким баштап айткан? деген суроого жооп берет . Ал бул суроодо М.Аүэзовдун «...чоролорун бирөө айта баштаган болуу керек» деген пикирин колдойт.<sup>254</sup>

Азыркы мезгилде «Манас» эпосун изилдөөнүн үстүндө Мамытбеков З.,<sup>255</sup> С.М.Абрамзон,<sup>256</sup> Мусаев С.<sup>257</sup> жана башкалар жемиштүү эмгектенишип жатышат.

## I белүм «Манас» эпосунун маалыматтары боюнча байыркы кыргыз элиниң саясий-экономикалык түзүлүшүн изилдөө.

### § 1. Экономикалык түзүлүшү.

Байыркы кыргыз элиниң жалпы эле турмушун изилдөө үчүн албетте, археологиялык жана ар кандай жазуу эстеликтери негизги орунду эзлейт. А эпос-тарых эмес, бирок «Манас» эпосунун кыргыз элиниң тарыхына тыгыз байланыштуу экенин танууга болбайт.

<sup>250</sup> К.К.Юдахин. Некоторые особенности кара-булакского говора. Ташкент, 1927.

<sup>251</sup> И.А.Батманов. Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966.

<sup>252</sup> А.К.Боровнов. О народности киргизского эпоса «Манас». «Дружбы народов», 1952. №5.

<sup>253</sup> Л.К.Климович. Об изучении эпоса «Манас». «Дружбы народов» 1952. №5.

<sup>254</sup> К.Рахматуллин. Манасчылар. Фрунзе, 1942. Инвентарий, №867.

<sup>255</sup> М.Мамыров. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. Фрунзе, 1964.

<sup>256</sup> С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурное связи. Москва, 1971.

<sup>257</sup> С.Мусаев. «Манас» кыргыз элиниң баа жеткис маддий эстелиги. Илийский популярный жынык. 2-

чыгарылышы, Фрунзе, 1974

«Эмгекчи элдин оозеки чыгармасын билбей туруп, анын тарыхын билүүгө болбайт»<sup>258</sup>. -дейт М.Горький.

«Манас», эпосунун маалыматтары боюнча байыркы кыргыз элиниң экономикалык негизи болуп короо-короо малга жана жайлоо аянттарына болгон жеке менчик эсептелет. Мисалы: жер жайнаган кой менен жылкылар, ийри мүйүздүү малдар жана алар жайылып оттой турган жайлоо менен кыштоо жерлери бүтүндөй бир гана Жакып хандын менчиги болуп эсептелет. Бирок бул короо-коро болгон мал жана жер аянттары кандайча жол менен уруулук менчиктен жеке менчикке өткөндүгү эпосто айтылбайт.

Айыл чарбасында кой жана жылкы негизги оорунду ээлеп, алардын жунүн жана терисин-кийим катары, ал эми этин кадимки тамак катары колдонушкан. Ал эми ири мүйүздүү малдар, көчмөндөр үчүн, көчүп-конууда күч-унаа катары зор мааниге ээ болгон. Жер иштетүү байыркы кыргыздарда борбору Суяб шаарчасы болгон Карлук каганатынын мезгилинде эле жогорку деңгээлге жетишкенин биз Кыргыз тарыхынын курсунан билебиз.<sup>259</sup> Ал эми эпосто, айрыкча эпостун «Манас баатырдын атасына таарынып кетип, аштык айдаганы»<sup>260</sup> аттуу бөлүмүндө ачык көрсөтүлгөн. Бул жерде эпос жер иштетүүнүн маанисин, дыйканчылыктын маанисин жогорку деңгээлде даңазалайт.

«Манас» эпосунда кол өнөрчүлүк да жогорку деңгээлде берилет. Токуу станогу жок болсо да, жалаң колдун күчү менен үйдө иштетүүчүлүк өзүнүн өнүгүүсүнө ээ болгон. Жоокерлердин жоого кийүүчү кийимдерин сүрөттөөгө эпосто кецири орун берилген. Бул жоо кийимдери аялдар тарабынан жүндөн, териiden жана ал тургай темирден да капиталып, жогорку чеберчиликте жазалган.

Мисалга:

«Эр Манас кийген көк күрмө

<sup>258</sup> М.Горький. «1934-жылкы жазуучулар Союзунун съездинде сүйлогон сөзүнөн»

<sup>259</sup> История Киргизской ССР. Фрунзе, 1968, т.1. стр.122.

<sup>260</sup> «Манас баатырдын атасына таарынып кетип, аштык айдаганы». Китебинде: «Манас» Фрунзе:1958, т.1.

Табылга жаксаң чок өтпөйт,  
Октоң атсан, ок өтпөйт,  
Жакадан тартсаң кол өтпөйт,  
Жакасы алтын, жеңи жез,  
Кош бадана,<sup>261</sup> тогой көз,  
Келеме жака,<sup>262</sup> кең күрмө.  
Керишке кийсе ылайык,  
Көргөндүн көзү кубанып,»<sup>263</sup>  
«Чарайна төшкө тартынып,  
Каруу-жарак,, карк алтын,  
Көлкөк темир артынып,  
Белдемчи темир байланып,  
Бел булуттай айланып»,<sup>264</sup>

«Манас» эпосунда байыркы кыргыз элиниң ички жана кошуна элдер менен болгон тышкы соода байланышы кызықтуу окуялар менен байланыштырылып берилген. Соода негизинен товарларды алмашуу формасында жүргөн.

## §2. Саясий түзүлүшү.

«Манас» эпосу боюнча Таласта жаткан кыргыздарды коңшу калмак элиниң ханы Эсен-хан басып алып, элин ар кайсы тарапка сүрөт. Көпчүлүк кыргыздар Алтайга оойт. Ошентип алар чачыранды түрдө, уруу-урруу болуп жашай башташат. Бирок, бара-бара тышкы дүйнөдө басып алуучулук жоортулдар күчөп, бул чачыранды урууларды биригүүгө аргасыз кылат. Бул кыргыздарда көп кылымдарга чейин негизги орунду-согуш башкаруучусу-баатыр ээлеген. Баатырлар алгачкы башталыш (калыптаныш) мезгилинде

негизги бийлиkti алган эмес, бийлик уруунун же уруктун аксакалдарында болгон.

«Манас» эпосу боюнча кыргыздардын саясий негизи элдик чогулуш болгон. Ар кандай чоң иш болоордо бүткүл элдик чогулуш чакырылып, жол башчы дайындалчу.

Баатырлардын - согуш башкаруучулардын- ролу согуштук жүрүштөрдө, басып алуучуларга каршы болгон уруштарда чыңдала жана бекемделе берген. Тынчтык мезгилинде тен бийлик уруу аксакалдарында болгон, анткени алар уруунун ичиндеги көчүп конууну башкарып, күнөө кылгандарды жазалоо милдетин аткарышкан.

Баатыр өзүнүн өздүк сапаты, өзгөчөлүгү жана ар кандай уруштарда айла-амал табуу жөндөмдүүлүгү менен айрымаланып түрүүчү. Бирок булардын бийлиги аксакалдар совети-уруудагы кадыр-барктуу адамдар тарабынан белгилүү өлчөмдө чектелип турган.

Акыркы мезгилдерде баатырлар бүт аксакалдардан бийлиkti өзүнө тартып ала баштаган. Ушул процесстин натыйжасында кыргыз коомунун жогорку табы катары бийлер менен манаптар пайда болуп жана ушуну менен бирге феодалдык өндүрүштүк мамилелердин белгилери көрүнген.

«Манас» эпосу Баатыр-согуш башкаруучулардын алгачкы абалынан анын кыргыз коомундагы бүт бийлиkti колго алуусуна чейинки өткөөл мезгилди көрсөтөт. «Бул өткөөл мезгил согуштук демократия деп аталган коомго жакындашып кетет»<sup>265</sup> - дейт С.М.Абрамзон. Бирок бул күчтүү демократиялык түзүлүш коомдо жаңы мамиленин пайда боло башташы менен өзүнүн күчүн жогото баштаган. «Буга мисал катары Манаска каршы жети кандын карамакаршылыктар жана жашыруун зоговору эсептелет»<sup>266</sup>-деп көрсөткөн К.Рахматуллин өзүнүн «Улуу патриот» деген эмгегинде. Бул жерде

<sup>261</sup> Бадана-ок өтпөстөн.

<sup>262</sup> Келеме жака-алтын, күмүш сомдол, кептөлгөн жака.

<sup>263</sup> «Манас» Т.1. Фрунзе:1958.72-бет.

<sup>264</sup> «Манас» Т.1. Фрунзе:1958.72-бет.

<sup>265</sup> С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историческо-культурные связи, М:1977, с.213.

<sup>266</sup> К.Рахматуллин. Улуу патриот, журнал «Коммунист» Фрунзе,1946, №5.

эски демократиялык түзүлүш менен Манас башында болгон жаңы мамилелердин ортосундагы болгон карама- каршылыктар ачык көрүнүп турат.

Ошентип «Манас» эпосу саясий жагынан байыркы қыргыз тарыхынын согуштук демократия коомунан феодалдык мамилелердин пайда болуу мезгилине чейинки доордун мүнөзүн берет.

## II бөлүм. «Манас» эпосуна карата Октябрь революциясына чейинки окумуштуулардын көз караштары.<sup>267</sup>

### 1.4.Ч. Валиханов.

Революцияга чейин «Манас» эпосу изилдөөгө өз демилгеси менен киришкен окумуштуулардын бири Чокан Чингизович Валиханов. Анын улуту казак, жашынан окуп, оозеки чыгармачылыгын, уламаларын жана элдин тарыхын үйрөнүүгө өтө кызыккан.

Ал этнограф окумуштуу жана саясатчы катары орус географиялык коомунун анык мүчесү болгон.

1856-жылы Ч.Валиханов өзүнүн биринчи саякатында қыргыздардын арасында болгон. Ал Ыссык-Көл өрөөнүн топографиялык картага түшүрүүнү алдына максат кылып койгон, аскердик экспедицияга да катышкан. Ал мына ушул саякатында Ыссык-Көл өрөөнүндөгү қыргыздарда болуп, элдин үрп-адатына, салтына кызыгып, элдик оозеки көркөм чыгармачылыгынан материалдар жыйнап алган. Анан жалпы эле қыргыздардын тарыхына, этнографиясына тиешелүү жыйнаган материалдары өтө көп.

Жыйнаган материалдардын эң негизгиси «Манас» жомогунун айрым окуялары. Ал «Манастын балалык чагы», «Каныкеиге

үйлөнүү», «Көкетайдын аши» өндүү эпизоддорун манасчылардын айттырып уккан.<sup>268</sup>

«Көкетайдын ашинынын» сюжеттик мазмунун кара сөз түрүндө өзүнчө эркин жазып алган. Эпостун бул эпизоду биринчи жолу «Орус географиялык коомунун запискаларында» «Жүнгариянын очерки» деген наам менен 1861-жылы жарыкка чыгат. Ч.Валиханов дүйнөдөн кайткандан кийин очерк анын эмгектеринин тандалмалуу жыйнагына кирип, 1904-жылы орус тилинде басылып чыккан.<sup>269</sup>

Ч.Валиханов «Манас» эпосу а дегенде кара сөз түрүндө жомок сыйктуу айтылып, кийинки доорлордун ичинде поэмага айланышы мүмкүн деген пикирде болгон.<sup>270</sup>

Ч.Валиханов қыргыз элинин эпосун «... бул дастанда қыргыздардын философиясы, этнографиясы, медицинасы, эл аралык мамилеси, тарыхы жана поэзиясы көрсөтүлүү менен алардын психологиясы жана педагогикасы, байыртан берки чыгармачылык түшүнүктөрү да кенири чагылдырылган»<sup>271</sup>-деп өз учурунда туура белгилеген болуучу.<sup>272</sup>

Ч.Валихановдун жыйнаган материалдарынын, илимий ой-жүгүртүүлөрүнүн тарыхый мааниси қыргыз элинин баатырдык эпосу «Манасты» маданияттуу элге, баарыдан мурда улуу орус элине белгилүү кылгандыгында. Қыргыз элинин маданий мурастары жөнүндө орус элинин алдыңкы илиминде сөз болууга эшик ачкандыгында. Мына ушундан баштап «Манас» эпосу дүйнөлүк илимдин, аренасына чыгууга мүмкүнчүлүк алат.<sup>273</sup>

«Манас» эпосун Ч.Валихановдон кийин орус элинин көрүнүктүү окумуштуусу, белгилүү тюрколог, академик В.В.Радлов жыйган. Қыргыз тилин башка түрк тилдерине салыштырып изилдөө жүргүзүү максатында окумуштуу В.Радлов қыргыздардын арасында эки жолу

<sup>268</sup> М.Мамыров, Орус окумуштуулары «Манас» эпосужонундо Фрунзе, 1964. 5-6.

<sup>269</sup> М.Мамыров, Орус окумуштуулары «Манас» эпосужонундо Фрунзе, 1964. 5-6.

<sup>270</sup> М.Мамыров, Орус окумуштуулары «Манас» эпосужонундо Фрунзе, 1964. 6-6.

<sup>271</sup> Ч.Ч.Валиханов, Соч. СПб.1904. с.72.

<sup>272</sup> М.Мамыров, Орус окумуштуулары, «Манас» эпосу жөнүндө, фрунзе, 1964. 8-6.

<sup>273</sup> М.Мамыров, Орус окумуштуулары «Манас» эпосужонундо Фрунзе, 1964. 8-6.

<sup>267</sup> Бул белумго окумуштуу Ч.Ч. Валиханов менен академик В.В.Радловдун изилдоолору кирди. Алардын эмгектерине кысакча мүнөздөмө берилди.

болжон: 1862-жылы Текес тараптагы, 1869-жылы Ыссык-Көлдүн батышындагы, Чүй өрөөнүндөгү элдердин оозеки көркөм чыгармачылыгынан бир нече түрлөрүн жазып алган.

Кыргыздардан жыйган материадары «Түндүк түрк үрууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» деген көп томдуу эмгегинин V чи томун түзгөн. Жыйналган элдик адабияттын үлгүлөрү орус алфавитинин транскрипциясы менен кыргызча тексти жана анын немеңчө көтөмосу 1885-жылы бир учурда басылып чыккан.<sup>274</sup>

В.Радлов V чи томунда жазган баш сөзүндө кыргыз элиниң көркөм сөз өнөрүнө чеберчилигин, эпикалык чыгармага байлыгын, анын ичинде «Манас» жомогу көрүнүктүү орунда тургандыгын баса көрсөткөн. «Чындыгында кыргыздардын кандай сүйлөөрдү сонун билишкендигине таң калбай коюга болбойт, -деп сөзүн улантат, кыргыздар ар дайым эч токтоосуз мукактанбастан шакылдатып тез сүйлешөт. Өздөрүнүн оюн ачык жана так айтуу менен биргэ белгилүү деңгээлде сөздөрүн көркөмдөп, кооз сүйлөөгө тырышат. Жөн салды эле сүйлөгөн сөздөрүнө сүйлөмдөрүнүн аягы үйкашып, бир сүйлөмүнүн аягы экинчиси менен куюлушуп ыр түрүнө келе түшүп, ыр сабактары айтылып жаткандай элес калтырат »<sup>275</sup>-деген.

«Манас» эпосун айтып жана сактап келген жомокчулардын эл арасында алган ордун, алардын талантын угуучулардын баалай билгендигине байланыштуу илимий ойлорду айткан В.Радлов болгон. Эл андай таланттуу адамдарды «эл акындары» деген ардактаган наам менен атарын, аларда төkmөлүк күчтүү өнүккөндүгүн илимий эмгекте биринчи көрсөткөн.<sup>276</sup>

### Тыянак.

«Манас» эпосунун мааниси анын көркөм сөз искуствосунун жана миндеген жылдардан бери өнүүгүп келе жаткан элдик байтилдин эстелиги экендигинде гана эмес. Анын тарыхый жана маданияттык мааниси да зор.

<sup>274</sup> М.Мамыров. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. Фрунзе, 1904. 10-б.

<sup>275</sup> Б.В.Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен. СПБ. 1885. 11-б.

<sup>276</sup> М.Мамыров. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. Фрунзе, 1964. 8-б.

Мындан бир нече кылым мурун, андан да арыраак-эпос чыккан мезгилде анын сюжеттик негизи алда канча кыска, жөнөкөй болушу мүмкүн. Улам берилген сайын, ар бир доордун жомокчулары эпоско бир катар өзгөрүштөр киргизет, элдин башынана өткөн окуяларга жана идеяологиялык турмушка байланыштырып, жаңы эпизоддор дагы кошот. Бул маселеде биз кыргыз элине болжол менен XVI кылымдан кийин тараган ислам динин көрсөткөн таасирин эске албай кое албайбыз. «Кийинки кездерде, исламизмге байланыштуу эпос өзгөрүүлөргө дуушар болду» деп көрсөткөн академик В.В.Радлов.<sup>277</sup>

Россияда капитализмдин өнүгүшүнө жана революциянын жетилишине байланыштуу, асырлес XIX кылымдын аягында жана XX к. Башында түрк калктыралынын буржуазиялык элементтери баш кетерүп, дин кызматчылары жана буржуазиялык интелегенттер аркылуу пантуркисттик идеяны таратат.

Кыргыздардын арасында мусулман динин күчтүп, панисламдык идеяны таратууда Кокон хандыгы өзгөчө роль ойногондугу тарыхый адабиятта кенен көрсөтүлгөн.<sup>278</sup>

Пантуркисттик, панисламисттик идеяларды таратуу үчүн, алар оозеки чыгармачылыгын, биринчи кезекте, эл арасына кецири тараган эпосту пайдаланган. Ошонун натыйжасында таланттуу ақын-жомокчу Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы сыйктуу, Манасты дүйнөгө ислам динин таратуучу, бүт түрк элдеринин башын кошуучу каарман кылып көрсөтүүгө багытталган жана эпостун духуна эч кандай сыйышпаган мотифировкалар келип чыгат.<sup>279</sup>

«Манас» жазылып бүткөн кезде Тоголок Молдо Сагымбайга жолукуп, эпостун кандайча жазылып, кандайча бүткөндүгү жөнүндө сураганда, мындан дейт - «Ээ молдокем ай! Манас мен айтып жүргөндөй болбостон, башкача өзгөртүлүп кетти».<sup>280</sup>

<sup>277</sup> В.В.Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен. СПБ. 1885. 11-б.

<sup>278</sup> Кыргыз ССР тарыхы. 2 томдук. Фрунзе, 1973. I том. 185-200-66.

<sup>279</sup> Б.Юнусалиев. Кириш сөз. «Манаста», 2-томдук, I том. Фрунзе, 1958. XI-б.

<sup>280</sup> Т.Молдо. Республикалык китепкана, ИНВ. №1367. 641-б.

Ал тургай Т.Молдо да өзүнүн вариантында Манасты түрк жана монгол элдеринин баштарын кошуучу каарман кылып көрсөтүүгө тырышканын байкайбыз.<sup>281</sup>

XIX кылымдын орто чендеринде эле Ч.Валиханов менен В.Радловдун жазып калтырып кеткен варианттарында эч кандай пантуркисттик мотифировка жок экендигине караганда, бул реакциячыл идеологияга эпос XIX кылымдын аяк ченинен тартып чалдыга баштаганында эч кандай шек жок.

Жогоруда көрсөтүлгөн идеялык катмарлар эпостун элдик мүнөзүн буза алган жок. Алар чулу темирдин үстүн баскан дат сымалдуу нерсе бойдон гана кала берген. «Манас» эпосунун нукура элдик чыгарма экендиги аныкталган.

Бул курстук иштин I бөлүмүндө «Манас» эпосу, боюнча байыркы кыргыздардын экономикалык жана саясий түзүлүшү кыскача баяндалды.

Экономикалык жагынан байыркы кыргыздардагы жер иштетүү «Манас» эпосунун «Манас баатырдын атасына таарынып кетип, аштык айдаганы» деген эпизотунда эң соонун берилгенин көрсөтүүгө аракеттендим.

Саясий түзүлүшүндө «Манас» эпосу таандык болгон, б.а. IX к.–XIVк. мезгилдерде, кыргыздардын согуштук демократиядан баштап феодалдык мамилелердин пайда болушуна чейинки, же жогорку бийлик элдик чогулуш болгон мезгилден баштап, феодалдардын манаптардын, бийлердин пайда болушуна чейинки тарыхы бул эпосто камтылгандыгын көрсөтүүгө аракеттендим.

Бул курстук иштин II бөлүмүндө «Манас» эпосуна карата Октябрь Революциясына чейинки окумуштуулардын көз караштары баяндалды.

Ч.Валиханов менен В.Радлов «Манас» эпосунан көчмөн элдин жоокерчилик мезгилдеги саясий-экономикалык турмушу көрүнгөндүгүн, анда элдик жөө жомоктор, ар түрдүү салт ырлар, диний түшүнүктөр берилгендигин бирдей белгилешкен. Бул

окумуштуулар «Манас» жомогундагы мусулман дининин таасирин, түрдүү модернизацияларды кийинки мезгилде кирген катмарлар деп эсептешкен. Бул окумуштуулар биничи жолу легендарлуу «Манас» эпосу жөнүндөгү маалыматты кыргыз жеринен чыгарышкан.

Бирок булар эпоско комплекстүү изилдөө жүргүзүшкөн эмес. Алар өздөрүнүн кызыктырган гана окуялардан, эпизоддор, үзүндүлөр жазып алышкан.

Эпосту, бардык эле мурастарды комплекстүү, ийне жибине чейин изилдөө иши Октябрь революциясы жеңгендөн кийин гана башталган. 1958-жылы профессор Б.Юнусалиевдин редакторлугу астында «Манас» эпопеясынын 4 томдугу («Манас» (2 томдук), «Семетей», «Сейтек») Саякбай Карадаевдин варианты боюнча жарык көргөн.

Үстүбүздөгү жылы бул дастандын 3 томдугу С.Орозбаковдун варианты боюнча жарык көргөнү жатат. Кыргыз Илимдер Академиясында атайы «Манасоведение» бөлүмү иштеп жатат.

Атайын жаш манасчылардын конкурсу өткөрүлүп турат.

«Манас» эпосу кыргыз оозеки чыгармачылыгынын сыймыгы болуп эсептелет, ал байыркы кыргыз рухунун туу чокусу.

#### Адабияттардын тизмеси:

Ф.Энгельс, Немецкие народные книги, К.Марк и Ф.Энгельс Об искусстве, двух томах, М.,1957.т 2.

В.И.Ленин, «Улуттук маданият» чыгар.кырг. 1-басылышы 20-т.

«Манас» эпосу, 2 томдук. Фрунзе. 1958. 1-2-т.

«Кыргыз ССР тарыхы», 2-томдук, Фрунзе.1958 1-2-т.

«Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки», Фрунзе, 1973.

С.М.Абрамзон. «Киргизы и их этногенетические и историко-культурное связи». М.,1971.

С.М.Абрамзон. Черты военной организации и техники у кыргызов. Труды института языка, литературы и истории Кир.ФАМ СССР. Вып. 1. 1945

<sup>281</sup> Б.Юнусалиев. Кирил соз. «Манаста», 2 –томдук, I том. Фрунзе, 1958. XI-6.

М.Ауэзов. Мысли разных годов. М., 1959.

И.А.Батманов. «Источники формирования тюркских языков ведней Азии и Южной Сибири», Фрунзе, 1966.

К.Жирмунский. Введение в изучение «Манаса». Фрунзе.изд.  
рФАН. СССР. 1948

М.Мамыров, Орус окумуштуулары, «Манас» эпосу жөнүндө, үнзэ, 1964. 8-б.

С.Мусаев. «Манас», кыргыз элинин баа жеткиз маданий эстелиги, имий популярлык жыйнак. 2-чыгарылышы, Фрунзе, 1974.

К.Рахматуллин, Мансылар, Фрунзе, 1942.  
Н.Г.Чернышевский. Полн. собр. Соч. Т.11.

К.К.Юдахин. «Некоторые особенности Кара-Булакского говора»  
шкент: 1927.

шкент: 1927.

Even her general  
in Sam. Chayenne!  
No man, no woman,  
~~but~~ to you.  
Go, you will never  
return.

Wysokość gospodarki  
zakupów i eksportu  
w tym samym okresie  
wysoka była w kraju  
w tym samym okresie  
wysoka była w kraju

Всё бывшее в  
Западной Европе  
было опровергнуто  
и отвергнуто.  
И с тех пор  
появился новый  
миропорядок.  
Но это не  
западный мир.  
Это мир  
востока.

Чисто-желтые  
лии. Красивы, цветки —  
без запаха.

Маркум Кекен Мамбеталиеваның авторғо жазған каттарынан (Жеке архив)

## 5. Кыргыздардын турмушунун «Манас» эпосунда

чагылдырылыши.<sup>282</sup>

### План

Киришүү.....	127
Гл I. Социалдык экономикалык түзүлүшү.....	128
§1. Экономикалык түзүлүшү.....	128
§2. Социалдык мамилелер.....	132
Гл II. Кыргыздардын философиясынын «Манас» эпосунда чагылдырылыши .....	134
Тыянак .....	140

## Киришүү.

Башка элдер өздөрүнүн өткөндөгү маданиятын, тарыхын жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада, театр, сүрөт искуствосунда сактап келген болсо, кыргыз эли өзүнүн бүткүл аң сезимин, арнаамысын, күрөшүн, көздөгөн максатын жана бир катар учурларда реалдуу тарыхый окуяларын оозеки эпикалык жанрда чагылдырган. Ушул бөтенчүлүктүү эске алганда, кыргыздардын өткөн тарыхын дагы кененирээк окуп, үйрөнүп чыгууда эпикалык жанрдын туу чокусу болгон «Манас» эпосу чечүүчү мааниге ээ болот.

«Кыргыз элинин эпикалык көркөм ойлоо аң-сезиминин философиялык, эстетикалык, психологиялык, филологиялык-фольклордук жагынан терең жана комплекстүү изилдөө окумуштуулардын көзектеги милдети деп түшүнөм», -деп жазган академик Ч.Т.Айтматов өзүнүн «Манаска» болгон кириш сөзүндө. Ушундан улам «Манас» эпосун философиялык жана эстетикалык аспекте изилдөөнү өзүмдүн максатым деп эсептейм жана анын ишке ашышы учун бардык болгон мүмкүнчүлүктөрүмдү колдономун.

«Чынында да «Манас» эпосу өзүнүн кайталангыс көркөмдүк кубаты боюнча нечен кылымдардын кайғылуу, оор окуяларын тулку боюна сицирип, ыймандык, философиялык мазмундуу жыйынтыкоолору боюнча, элдин тагдырын ар тараптан: жашоо тиричилик, үй-бүлө шарттары, ар түрдүү салт-санаа, социалдык коомдук турмуш тарабынан көнири жана толук камтышы боюнча, дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин үлгүлөрүнө жатат». <sup>283</sup>

«Манас» эпосунун мазмунун түзгөн бардык окуяларды мүнөзүнө карай төмөнкү эки группага бөлсө болот:

1- Согуш жана согушка байланыштуу ар түрдүү окуялар.

2- Тынчтык мезгилиндеги жашоо турмушунун картинасы.

Тынчтык мезгилиндеги жашоо турмушунун «Манастагы» чагылдырылыши, элдин өткөндөгү жашоо-тиричилиги, ишеним, көз-

<sup>282</sup> СССРдин 50 жылдыгы атындағы Кыргыз мамлекеттик университети,тарых факультети,этнография жана археология кафедрасынын күндүзгү белгүмүнүн IV курсунун студенти Акунов Аалыбектин курстук иши. Июнь, 1979-жыл.

<sup>283</sup> Айтматов Ч.Т. «Манас», Кирин сөз, Фрунзе, 1979. 8 бет.

караптары, жашоо булактары жөнүндө эң баалуу, эң бай, эч нерсе менен салыштыргыз мaaалыматтарды берет. «Из картин мирной жизни в эпосе можно почерпнуть широкие сведения о мировоззрении, обычаях, традициях, условиях жизни тех народов, о которых идет речь в произведении, в первую очередь, конечно, киргизов».<sup>284</sup>

Бул курстук ишти жазууда негизинен «Манас» эпосунун өзүнөн пайдаландым. Анан дагы Б.Аманалиевдин «Из истории философской мысли киргизского народа» деген монографиясын<sup>285</sup> пайдаландым. Б.Аманалиевдин ушул әмгегиндеги «Манасты» философиялык аспекте изилдөө жөнүндөгү бир аз ой-толгоосун кошпогондо, «Манасты» фиолософиялык булак катары изилдеген бир дагы әмгек ушул мезгилге чейин жарыкка чыга элек.

Курстук иштин көлөмүнө сыйбаганына байланыштуу, «Семетей» жана «Сейтек» эпосторундагы окуялардын жүрүшүнө изилдөө жана анализ берилген жок. Ушунун өзүн дипломдук иштин предмети деп эсептейм.

## Глава I. Социалдык-экономикалык түзүлүшү

### §1. Экономикалык түзүлүшү.

«Манас» эпосундагы кыргыздардын негизги өндүрүш каражаттары болуп ЖЕР жана МАЛ эсептелген. Бул экөөнү бири биринен бөлүп кароого болбайт. Кыргыздар көчмөн малчылар болушуп, негизинен мал чарбасы менен кызмат кылышканы менен бул таза түрүндө болгон эмес. Алар, көчмөн-малчылар, эң эле жөнөкөй формаларында болсо дагы дыйканчылык, мергенчилик менен тааныш болушуп, ушулар аркылуу белгилүү бир деңгээлде ЖЕР менен байланышта болушкан. Жаңы жерлерди жана жайлоорду мезгилинде басып алуу эпосто биринчи орунга коюлбаса дагы, булар дайыма көңүлдүн борборунда болуп, буга чоң маани беришкен. Кыргыздардын Ала-

Тоону калмактардан бошотуу мезгилиндеги согушта Манас өзү калмактардын малын, байлыгын тартып алууга катуу тыюу салган. Мындай тыйуу салуунун өзү талап-тоноонун болгондугун айгинелейт. Манас баатыр Конурбайды ат үстүнөн түшүрө сайып, анын атактуу күлүк Алагара атын тизгиндер жетелеп туруп:

- Бирөөнүн тон тон болбайт,

Бирөөнүн аты ат болбайт,- деп ээсине кайра берип коюшу да элдин кызыкчылыгын көздөгөн, эл сүйгөн баатырдын касиеттеринин бири. Бул идея менен эпос элди талап-тоноодон баш тартууга чакырган.

Кыргыздар үчүн жеңилүү менен аяктаган согуштарда кандай салык-олжо тартып, айдалганы айдалып, туткунга айланса, ал эми жеңиштуү аяктаган согуштарда байлыкка тунуп, өздөрү максатка жеттик деп эсептешкен. Согуш - бул эпос чагылдырган кыргыздардын турмушунда чечүүчү мааниге ээ болуп, кандайдыр бир деңгээлде жашоо булагы катары жүргүзүлгөн.

Эпос боюнча байыркы кыргыз коомунун экономикалык негизин короо-короо койлор, үйүр-үйүр жылкылар жана алар жайылчу жайлоолор менен кыштоолор бүтүндөй бир гана Жакып хандын менчиги катары сүрөттөөлөр да кезигет. Бул жайнаган мал менен жер аянттарынын уруулук менчиктен Жакып хандын менчигине өтүү эволюциясы эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт.

Калмактын ханы Эсенкандын кысымынын натыйжасында кыргыздар Ала-Тоодон сүрүлүп, колдорунда эч мыдыры жок, Алтайга келишет Окуяныны ушул башталыш мезгилинде кыргыз уруусу баары жакыр, баары мусапыр. Бөлөк эл, бөтөн жерге келишип, баары бир кишидей ынтымакта болушуп, оокат кылууну башташат. Эл ақылманы Акбалтанын демилгесин колдоп, мурунтан бери уруу баашчысы (аксакалы) деп эсептелген Жакып элге кайрылып мындай дейт:

Азып келген кыргыздар,

Акбалта тилин алалы,

<sup>284</sup> С.Мусаев. Эпос «Манас». Фрунзе, 1979. С.145.

<sup>285</sup> Б.Аманалиев. Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе, 1963.

Ағызып терди маңдайдан,  
Аштыкты кенен салалы.  
Кайғынын баарын коелу,  
Кара жерди биз быйыл,  
Кетмендеп жатып оёлу  
Ақбалта тилин алалы,  
Быйыл арбыта малды табалы...ж.б.<sup>286</sup>

Бул демилгени бүт кыргыз журту колдоп кайраттанып, бел байлашып ишке киришет. Ошентип алар көп оокат жыйнашат; жер жайнаган мал топтошуп, сандыктары толо алтын казып алышат. Эпос мына ушул бүт, табигый эл жараткан байлыктардын баарын эч кандай «кыйынчылыктарсыз» эле, көнүмүш нерсе катары Жакыптын менчигине өткөрүп койгон:

«Ал Алтайда турганда,  
Абаң Жакып көк жалдын  
Алтыны жетип тап болду,  
Адырда жылкы алты сан  
Аябай эми шай болду»...-дейт.

Эпосто жеке менчик жөнүндө сөз болбайт, көп учурларда бардык эл жараткан байлыкты жалгыз гана Жакыптын менчиги катары сүрөттөлгөнүн кезиктиребиз. Мындан биз кыргыз коомундагы байлык жагынан болгон айрымачылык өнүккөн деңгээлинде болбондугун көрөбүз.

Эпосто негизинен кыргыздар мал чарбачылыгы менен кызмат кылышса, анын ичинен жылкы өстүрүү, аны багууга чоң маани берилген. Андан кийин кой-әчки, или мүйүздүү малдар, төө, а кээ бир учурларда унаа иретинде эшектер пайдаланылганын көрөбүз. Ит - мергенчилик убагында негизги ролду ойноп, чоң, кадыр-баркка ээ болгон. Манастын Кумайыгына, аны мүнөздөөгө эпосто чоң орун берилип, аягында аны өлүмгө кыйышпай, кайып кылып жиберет.

Көчмөн кыргыздар өздөрүрүнүн жашоо турмушунда жылкыны көндири пайдаланышкан. Кандай гана аш же той болбосун жылкы союлбай калат деген болгон эмес. Жылкы жалаң гана «Манаста» эмес, бул бардык кыргыз эпосторунда даңазаланат, ал түгүл аттарга тил киргизип да коюшкан. («Манас», «Эр Төштүк»). Мунун мындаи болушу кыргыз эпостору көчмөндүү жашоо турмуш мезгилиnde пайда болуп жана ушул эле чейрөдө андан ары өнүккөндүгүнө тыгыз байланыштуу болсо керек. Жылкы согуш мезгилиnde да, тынчтык мезгилиnde да күч унаа катары колдонулса, жашоо-тиричилигинде аны эт, сүт, тери, кыл ж.б. берүүчү жандык катары пайдаланышкан. Эпосто жакшы ат бул баатырдын эң жакын жолдошу, досу. «Манас» эпосунун башынан аягына чейин бузулбай сакталып келген бир нерсе бул: эч бир баатыр душманынын атына найза сунуп, же кылыш чаппайт, атты мээлеп мылтык да атпайт (женилип бараткан учурда да).

Эпостогу маанилүү окуялар негизинен жылкы тийүүдөн башталат. Жайлоодогу жайнаган душмандын жылкыларын айдап келишет. Бирок, бул жылкыларга орун даярдоо, кышкы тоот камдоо деген эпосто эч кезикпейт. Бул көрүнүш кыргыздардагы малчылык көчмөндүү, экстенсивдүү мүнөздө болгондугун билдирет.

Малчылык кыргыз чарбачылыгынын негизги тармагын түзсө, эпос мергенчиликти да ушул эле деңгээлге коет Эпос боюнча мергенчилик кылуунун уч түрү, же болбосо, үч максаты болгон:

- 1- Бир нерсеге таарынса, же көңүлү чөккөндө Манас өзүнүн чоролору менен мергенчиликке чыкчу.
- 2- Мергенчилик жалаң гана эс алуу, көңүл ачуу максатында өткөн;
- 3- Эт, тери керек болгон учурда да мергенчиликке чыкчу.

Жапайы жаныбарлардын мүйүзүн, сөөктөрүн, терилерин кайра иштетүүдө аялдар кызмат кылышкан. Алардын өздөрүнүн үйүндө станокчолору болуп, терини ийлөөдө, анын жүнүн алууда, андан кийимдерди тигүүдө атайдын уздардын жетекчилиги менен ар кандай майда куралдар пайдаланылган.

<sup>286</sup> «Манас», Фрунзе, 1958. Т.1. 15-16 б.

Албетте, эпос токуу станогунун болгонун айтпайт, бирок биз жалаң колдун күчү менен үйдө иштетүүчүлүктүн өнүккөндүгүн көрөбүз.

Дыйканчылык, эпосто экинчи орунга коюлат. Ал бөлөк элдин кесиби катары берилет. Эпостун бир эпизодунда эл өзүнүн сүйген баатыры Манасты «Аштыкчы дыйкан» катары сүрөттөйт. Өзү өстүргөн аштыкка акыры, Ак-Куланы айырбаштап алат. Биз ушул эпизоддон кыргыздар дыйканчылык менен кесип кылышпаса дагы, анын маанисин, жакшы жактарын, артыкчылыгын так, ачык сүрөттөгөнүне күбө болобүз.

## §2. Социалдык мамилелер.

Кыргыз эли кандай гана шарттарда болбосун, кандай гана каардуу душмандардын кол алдында кармалбасын, кайда гана айдалбасын өздөрүнүн этникалык бириимдиги жөнүндө унугушкан эмес.

«Манас» боюнча Ала-Тоодон сүрүлгөн кыргыздар туш тарапка кетишет. Бирок, ушуга карабастан анын негизги бөлүгү Алтай тарапка оойт да, өздөрүнчө бир уруулардын бирикмесин түзүшөт. Ошол мезгилдеги сырткы көрүнүштөрдүн тынымсыз кол салып турғандыгына байланыштуу, буга каршы, бири-бирине келип чыгышы жагынан тууган келишкен, тилдик тобу боюнча да бир тилдердин үй-бүлөлүк тобуна кирген бул жердеги кыргыз уурулары биригип келишип кошуунду же колду түзүшкөн. Ар бир уруунун өзүнчө желеги болуп, ошол желекке карап тизилишкен. Бул уруулар чогулуп келишип Манаска баш иишикен. Бирок Манастын кырк чоросу ушу майда уруулардын башчылары болуп, көп учурларда алар өз кызыкчылыктарын толугу менен сактап калышкан.

Ушул бир нече уруулардан турган кыргыз коомунун башкаруу уюмдары эпос боюнча төмөнкүдөй болгон.

Бийликтин туруктуу органы Кеңеш. Кеңеш көрүнүктүү уруу аксакалдарынан жана уруу ақылмандарынан турган. Бул уруу

башчыларынын Кеңеши абдан майда иштерди чечкен. Ал эми аткарылышына бүт элдин жардамы керек болгон, көбүрөөк маанилүү иштерди чечүү үчүн элдик чогулуш чакырылган.

Элдик чогулуш (жыйын) ачык асман алдында өтүп, бардык уруу мүчөлөрү катышууга үкүктуу болгон. Эпостун эч жеринде адамдардын тигил же бул тобу элдик чогулушка катышууга үкүксүз болчу деген билдириүү кезиклейт.

Ушундай элдик чогулушта:

-Башчысы болбой маарыбайт,

Баш аламан жарыбайт, - дешип жалпы журт Манасты хандыкка шайлашкан болуучу. Чоң Казат болор алдында да элдик чогулуш болуп, аскер башчысы катары Алмамбет шайланган.

Аскер башчылары тегине карабастан жалаң жөндөмдүүлүгүнө карап шайлануучу. Бул Алмамбеттин аскер башчы болуп шайлануусунан көрүнүп турат. Кыргыздардын «Манас» мезгилиндеги аскер башчысынын Тацит мезгилиндеги германдыктардын аскер башчысынан болгон айырмасы, анын көбүрөөк бийликтөө ээ болушунда эле.

Баатырлар өздөрүнүн сапаты, эрдиги, тапкычтыгы, согуш иштерин кыйын билгендиктери менен айырмаланып турушчу. Бирок булардын бийлиги чектелген бийлик болгон, ал уруу башчыларынын кеңеши менен чектелип турулган. «Манас» бизге акырындык менен феодализмге агып келүүчү элементтөр менен уруу коомунун каада-салттарынын ортосундагы күрөштүн картинасын берет. Буга жогорку эки көрүнүштүн өкүлдөрү катары Манаска каршы уюштурулган Көзкамандардын зоговору далил болот.

Манастын аскер башчылык бийлигин кийинки мезгилдердеги манаптардын бийлиги менен окшоштурууга болбайт. «Манас» өзүнүн мазмунунда согуштук демократия мезгилин чатылдырып турат. Муну биз төмөнкүлөрдүн болушу менен түшүндүре алабыз: Манастын жеңеке бийлиги, уруу башчыларынын кеңеши жана элдик чогулуштун болуп турушу. Бул үбакыттагы бийликтин айырмаланып турган

белгиси - анын согуштук жетекчилигинде болгон. «Манстагы» кыргыздардын турмушунун негизин согуш, согушка даярдануу же болбосо басып алуудан коргонуу ж.б.согуш ишине байланыштуу окуялар түзгөн. Бул болсо уруу түзүлүшүнүн тушунда түзүлүүгө мүмкүн болгон башкаруу уюмуна толук дал келет, же болбосо бир кыйла өнүккөн түрүн берет.

Биз эпостон эң сонун тартылган аялдардын образын көрөбүз...

## Глава II. Кыргыздардын философиясынын «Манас» эпосунда чагылдырылыши.

Кыргыздын «Манасын» айткан манасчылар-булар атайын философтор болушкан эмес, алар философтор болушпаса анда «Манаста» кайдан философия болсун деген ой пайда болот. «Манаста», өзүнүн эң жөнөкөй формасында (системалуу түрдө) болсо да, философиялык көз караштардын болуу себеби: бул жалпы кыргыз уруусунун турмуштук тажрыйбасынын (эмпирия) топтолуу деңгээли; кыргыз коомуунун ичиндеги адамдардын бири-бири менен болгон жалпы эле кыргыз уруусунун бөлөк, өзүнө кошуна жашаган уруулар менен болгон мамилесинин жана кыргыз элинин табият кубулуштарына болгон мамилелеринин өнүгүү деңгээли менен мүнөздөлөт.

Бардык ушул мамилелер «Манаста» чагылдырылып, коом алга карай өнүккөн сайын бул түшүнүктөр да улам жаңы толуктоолорго учурал турган. Демек, ар бир манасчы өзү таандык болгон коомдук түзүлүштүн өкүлү катары өзүнүн «Манасында» ошол коомдун мүнөзүнө жараша, талабына жараша философиялык баяндамаларды (же түшүнүктөрдү) берген. Ар бир манасчынын өзгөчүлүктөрүн, таланттынын күчтүүлүгүн, акылышын, ойунун терендигин, ж.б. баалабай коюуга болбойт. Мунун өзүн «Манстын» ар бир манасчыда өзүнчө айтылып, өзүнчө бир вариантты түзбөсө дагы, бир топ жеринен айырмаланып турушу ырастайт.

«Манасты» «Манас» кылган - бул эпостогу элдин көз каранды эместик, эркиндик жөнүндөгү идеялары. Бул эпостун кан тамыры, өзөгү. Эпос негизинен көптөгөн согуштарды баяндоо, сүрттөө менен чектелсе, бул согуштардын бардыгы кыргыз уруусу тарабынан көз каранды эместик, эркиндик үчүн жүргүзүлгөн. Эпостогу Манастын образы - бул өз уруусун жана кыргыз элин коргоонун образын берет. Манас дайыма, мейли өз элиндеби, мейли душманындаы эмгекчи элди колдойт. Алардын кызыкчылыгын колдойт, ал элдик киши. Калмактарды Ала-Тоодон кайра сүрүү мезгилиnde Манас өзүнүн жоокерлерине карапайым калмак элин талап-тоноосуна, аларды кыйноого катуу тыюу салат. Бардык күнөө алардын хандарында, «баатырларында» деп ойлогон. Эпос өзүнүн каармандарына мүнөздөмө (образ) берүүдө ар бир баатыр каармандын элге болгон мамилесине таянган.

Егер ал баатыр элдин кызыкчылыгын колдоп, элдин айтканын кылса, анда эпос ага оң образ берген. Егер ал баатыр элдин таламына көнбөсө, эл айтканды кылбаса эпос аны эч аяган эмес. Мына ушундай окуя Манстын өлүмү менен аяктаган. Манас өзүнүн акыркы жоортуулuna чыгаарда эл каршы болот. Каныкей да алдынан чыгып «Жортуулду токтолусун талап кылат». Бирок Манас ага көнбейт. Ошондуктан эпос өзүүнүн сүйүктүү баш каарманын да эч аябайт. Бул согушта Манас алгач бардык чоролорунан айылат, анан акыры ошол согушта алган жараатынан өзү да каза табат. Эпостогу акыйкаттык идеясы мына ушундай. Мындай финалды, акыйкат финалын чыгаруу «Манаска» окшогон улуу чыгарманын гана колунан келе жана мындай финалдар улуу чыгармага гана жарашат.

Эпос баатырларды, хандарды эле жактап ырдабайт. Эпос эл сүйгөн акылман адамдарды анын байлыгына, тегине карабастан баатыр хандардан, ал түгүл Манстын өзүнөн дагы жогору коюп даңазалайт. Бул идея «Манстын» даана элдик эпос экендигинин дагы бир далили. Алмамбет - калмак элинен келген баатыр. Ал баатырлыгы, күчү боюнча дагы Манстын чоролорунан эч калышпайт.

Ал эми элге болгон мамилеси боюнча, айлакерлиги боюнча, билими, акылы боюнча ага эч ким тең келе албайт. Ошондуктан эпос аны тегине карабастан бүткүл кыргыз элинин кол башчысы кылып көрсөтөт. Бул жерден биз кыргыз коомундагы адамдардын укуктарынын канчалык деңгээлде экендин, же болбосо, эпос адамдарда кандай укук болуш керектигин даңазалап ырдаганын көрөбүз. Мындай көрүнүш, мындай тең укук тапсыз коомдо гана болушу мүмкүн. Таптуу коомдо, ал коомду башкарып турган адамды эч качан жалпы эл сүйгөн эмес, же болбосо эл сүйгөн адам таптык түзүлүш мезгилинде мамлекет башына келе алган эмес, алар эл үчүн болгон күрөштө каза тапчы.

«Манас» эпосундагы жаш муундарды тарбиялоочу идеялардын эң негиздүүлөрүнүн бири - патриотизм, туулган жерин, тууган элин сүйүү болгон. Мындай патриотизм, мындай мекенди сүйүү идеялары эң бир сонун, кызыктуу окуялар менен байланышта берилген. Эсенкандын (калмак ханы) жортуулунун натыйжасында тентип, айдалып, өз жеринен сүрүлүп кеткен кыргыз эли Алтайда жүрүп, Манас баатырдын кол башчылыгынын алдында өз мекенин- Ала-Тоону бошотушат. Бул жerde Манас-улуу патриот, өз жерин бошотууга, өз элинин эркиндиги үчүн күрөшүүчү, улуу таяныч, күч, идея болуп эсептелет.

Дагы бир мисал. Деги «Манаста» өзүнүн көркөмдүк күчүнө жараша өзүнүн океандай көлөмүнө жана деңиздей терең мазмунуна жараша эң бир сонун, адамдын оюна келбеген идеяларды берет. Жанагы эле Алмамбетти алалы. Ал кыйла убакыт кыргыздарда жүрсө да, Манас менен эмчектеш бир туулган болуп, үйлөнүп оокат курса да, ал түгүл өзүнүн эли болгон калмактарга каршы согуш жүргүзсө да өзү туулган, ойногон, чоңойгон жерин, өз элин (калмак элин) эч качан унутпайт, кайра сагынат, сүйөт. Сыргак менен Алмамбет чалғынга калмак жерине барганды, өзү жүргөн жерлерди көргөнде Алмамбеттин эки көзүнөн жаш кетип, зәэни кейип, арманын айтат. Бұға оқшогон эпизодду эч качан майда чыгармалар бере албайт.

Бирок, Алмамбет чыккынчылык кылбайт, ал кыргыз элине, кыргыз жерине өзүн түбөлүккө арнаган баатыр.

«Семетей» эпосунда Семетейдин эң жакын жолдошу катары Алмамбеттин баласы Күлчоронун болшу да кокустук эмес. Бу да болсо кыргыз элинин досчул традицияларынын бир мисалы. Патриотизм «Семетей», «Сейтек» эпосторунда да негизги идеялардан болуп эсептелет.

Б.Аманалиев өзүнүн эмгегинде<sup>287</sup> байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон көз караштары эки жактуу, эки багытта өнүккөн дейт. Бириңиден, диндик түшүндүрүүлөр аркылуу, динге ишенүү жолу менен. Экинчиден, эмпириялык билимдердин жыйындысы катары, турмуштук тажрыйбасына таянуу жолу менен түшүндүрушкөн.

Табияттын кубулуштарына болгон мындай эки жактуу мамиле «Манаста» да толук үстөмдүк кылат. Ар кандай табият кубулуштарга болгон адамдардын мамилелери, ал мамиле эмпириялык билимине таянса да, диндик көз карашта берилген. Анткени, эпос кабардар кылган кыргыз коомунда өндүргүч күчтөр өзүнүн эң примитивный формасында болуучу. Мына ушунун өзү магиянын-адамдардын өзүн курчап табиятка сыйкырдуу нерселердин (бүлө таш, ж.б.) жардамы аркасында таасирин тийгизүүгө жөндөмдүү экендини жөнүндөгү ишеним пайда болот. Табияттын кубулуштарын субъектин эркине баш ийдирүүгө болгон аракет – магиянын андан ары таркалышына алып келген.

Мисалга алсак, кыргыз менен калмактардын ортосундагы катуу согушта калмактар элинин саны боюнча кыргыздардан бир нече эсे көптүк кылып, урушта үстөмдүк кыла баштайт. Ошондо Алмамбет өзүнүн сыйкырдуу «бүлө ташын» дубалап сууга салып, жайдын күнү душмандар жайгашкан жерге киши бою кар түшүрүп, андан кийин женишке әэ болушат. Мындай «сыйкырдуу ташты» «дубалаган» бардык эле адамдардын колунан келе берчү иш эмес. Ал үчүн ары билимдүү, ары ақылдуу адам керек. Мына ошондой адам Алмамбет

<sup>287</sup> Б.Аманалиев. Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе, 1963.

болгон. Бул жерден магия өзүнүн диндик маанисинде болсо да, элдерде табият кубулуштарын өзгөртүүгө адамдардын жөндөмдүү экедиги жөнүндөгү ишенимди пайда кылган. Коом алга карай өнүккөн сайын кыргыздардын диндик көз караштары да өзгөрө берген.

Манас өзү динчилдерге: эшен, калпа, дубана ж.б. эч ишенген эмес, ал тургай кээ учурларда душманы катары эсептеген. (Мисалы, Манастин Олюя чалды өлтүргөнү) «Бог для Манаса, в основном, понятие не столь религиозное, сколь морально-этическое; это лишь условный символ могущества, героизма»<sup>288</sup> Демек, биз мындан «Манас» эпосунда ислам дининин элементтеринин жок экендигин көрүп турабыз. Ислам дини кээ бир тарыхый булактарга таянганда XVIII к. экинчи жарымынан баштап кыргыздарда тарай баштаган деп жазган Абрамзон С.М. менен Джамгырчинов Б.

Манас чалгынга чыкканда дайыма жанына төлгөчү, эсепчи, дальчы дегендерди ээрчите жүрчү. Булардын ичинен эсепчи эмпириялык билимге таянуу менен алдын ала боло турган аба ырайы же түшүмдүүлүк жөнүндө айтчу. Эсепчи көбүнчө күнгө, күндүн чыгышына жана батышына, асмандағы планеталардын, жылдыздардын жайгашышына карата, айдын жаңырышына карата, жаныбарлардын сезүүсүнө жана кээ бир өсүмдүктөрдүн өсүү өзгөчөлүктөрүнө карата болгон өзүнүн байкоолоруна таянып, анан алдын ала жыл мезгилдеринин алмашуу убактысын ж.б. айта алчу.

Бирок бул эсепчилер табият кубулуштарынын кандайча өзгөрүүлөрүн алдын ала айтышканы менен анын өзгөрүү себептерин түшүндүре алышкан эмес. Кыргыздардын жандуу табият жөнүндөгү эмпириялык билимдери алардын дүйнөгө болгон каз карашынын негизги бөлүгүн түзүп, көптөгөн чөп өсүмдүктөрүнүн пайдалуу касиеттерин билишкен. Манас жарадар болуп келгенде миң дары чөптүн башы кошулган дары менен айыктырышат. Же болбосо «Семетейдеги» Құлчоронун дальсынына керчил салганда Аяш ата

Момунжандын колдонгон дары-дармектерин мисал катары айтсак болот.

Кыргыздардын астрономиялык билимдеринин өнүгүшү алардын көчмөн турмушу менен тыгыз байланышкан. Көчмөндүү турмуш шарттарында күтулүүчү аба-ырайын, жыл мезгилдеринин алмашуу мезгилини билүү зарыл түрдө керек болгон. Мына ушул кыргыз элинин көчмөндүү турмуш талабы «Манас» эпосунда чагылбай койгон эмес. Гомер чагылдырып ырдаган грекиядагыдай адамкудайлар, «Манастагы» баатырлар, каармандар диндик «укмуштарга» ээ эмес. «Манаста» бардык адамдар бирдей укукка ээ. Акылы күчү ж.б. менен гана адамдар айырмаланышкан. Ошондуктан киши кудайлар «Манаста» кездешпейт. «Манас» чагылдырган кыргыздар табият кубулуштарына ишенишип, ошолорду ыйык тутушкан. Бул мамиле кандайдыр бир деңгээлде наивный-материалисттик көз карашта болгон. Мисалга алсак, Манас дайыма жортуулга чыгаарда өзүнүн «чен таш» («боз үйдөй болгон таш эле» дейт) деген ташын көтөрүп көрчү экен. Эгер жецил көтерсө, жецишке ээ болорун алдын ала анын жолдоштору да сезип, ишенишчү. «Семетейде» да Каныкей Семетейге ошол ташты көтөртүп жүрчү. Өзүнүн акыркы жортуулуна чыгаарда Семетей ал ташты көтөрмөк тургай, ордунан жылдыра да албай коет. Буга карабастан ал жоого аттанып, ошондон кайтпай кайып болот.

Бул жерде эч кандай диндик ишенүүлөр жок. Эгер ташты көтерсө, демек анын каруу-күчү толук, жоону жеңет. Же болбосо, тескерисинче. Бул жерде материалдык негизи бар. «Манаста» «теңир урсун», «көк урсун», «арбагы колдосун», «арбагы ыраазы болсун» ж.б.у.с. түшүнүктөр кездешет. Бул жерде «теңир көк» дегендер уруулук коомго туура келүүчү түшүнүктөр. Ал эми эпосто «арбак» деген терминдин пайда болушу - бул уруулук түзүлүштүн бузула баштоо процессине туура келет. Анткени «арбак» образынын берилиши ар бир жеке үй-бүлөнүн коомдук бирдикке айланышы менен, жеке үй-бүлөнүн уруу ичинен бөлүнүп чыгышы менен

<sup>288</sup> Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе, 1963. с.47.

байланыштуу. Эми үй-бүлө жалпы уруу сыйынган «Теңирге» сыйынбастан, өзүнүн ата-бабаларынын арбагына сыйынып, ошол арбактын урматына мал союп турған болуп калышат.

Манастын жана анын чоролорунун арбактары Тайторуну ат чабышта сүрөөнгө алышып, бириңчи алып чыгышы, же болбосо, Семетейди суга агып бара жаткан жеринен ошол арбактардын колтуктап чыгарышы кокусунан эпоско кошулган эпизоддор эмес. Бул байыркы кыргыздардагы диндик ишенүүлөрдүн өнүгүү закон ченемдүүлүгүнүн эпостогу чагылдырылышы болуп эсептелет.

### Тыянак.

Ошентип, океандай болгон «Манас» эпосуна «жел кайык» менен сапарга чыктым. Бул мезгилге чейин канча аракет кылсам да жээктен чыга албай жүргөн элем. Азыр болсо, канча жол басканымды билбейм, бирок жээктен алыстай баштаганымды сезип турмам. Мындан ары сапарым толук бойдон менин өзүмдөн жана күчтүүлүгү «аба-ырайынан» толук түрдө көз каранды деп ойлойм.

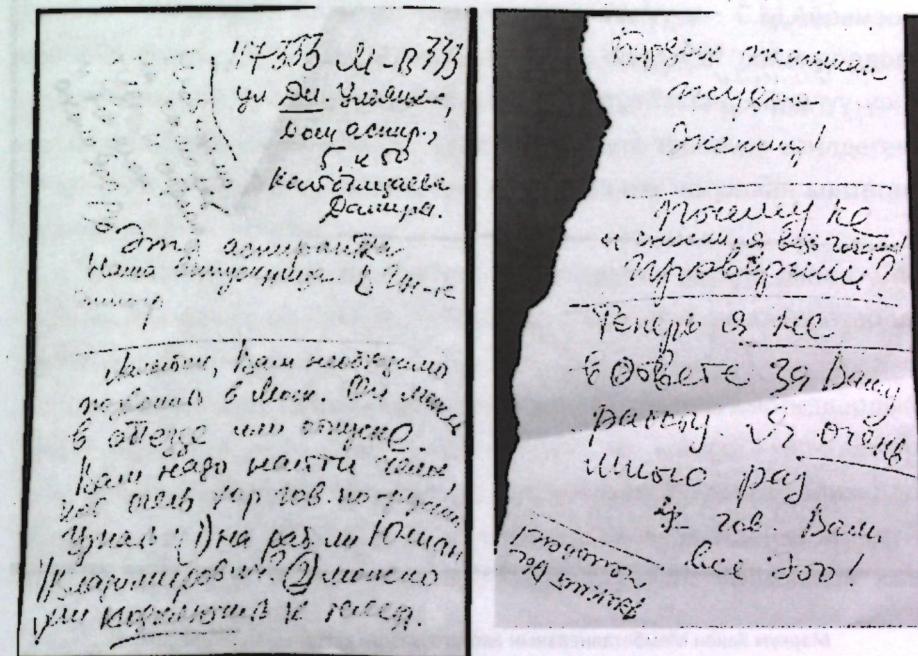
Ушул курстук ишти жыйынтыктап келип, төмөнкүнү айта алабыз: «Манас» эпосундагы көчмөн эл болгон кыргыздардын экономикалык түзүлүшү анын көчмөндүү турмушуна негизделгени эч талашсыз нерсе.

Ал эми социалдык жагынан жыйынтыктаганда «что в содержании «Манаса» отражена в основном высшая стадия родового строя времен военной демократии» [С.Мусаев, эпос «Манас】]. Жалпысынан жыйынтыктап келгенде «Манас» эпосу кыргыз элинин уруулук жана патриархалдык-феодалдык коомдук түзүлүштөрүнө мүнөздүү болгон социалдык-экономикалык мамилелерин чагылдырат.

«Көркөм адабияттын философиялык, иймандык (нравалык) маңызынын барган сайын терендеши адамдын жарык келечекке, прогресске умтуулусун сүрөттөө эң маанилүү, эң зарыл борбордук маселеге айланышы-бул биздин күндөрдүн талашсыз белгиси»-деп

көрсөтөт Ч.Айтматов<sup>289</sup>. Ушундан улам бизге учурдун талабына жооп берүүгө, б.а. «Манасты» философиялык, эстетикалык аспекте терең жана көп кырдуу изилдөөгө тура келет. Бул жагынан «Манас» эң сонун, түгөнгүс булак боло ала турганы талашсыз.

«Манастагы» кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашынын, азырынча, наивный-материалисттик мүнөздө болгондугун айта алабыз. Ушуну менен бирге эле диндик көз караштар да өнүгүп келген, бирок «Манаста» ал анча мааниге ээ эмес.



<sup>289</sup> Айтматов Ч.Т. «Манас», Кирил соз, Фрунзе, 1979. 7-6.

Сын Борис Жакаров  
Жакаров Акылай  
Борис Борис  
Акылай Борис  
Мурзакан  
Борис Борис  
Акылай Борис  
Мурзакан  
Борис Борис  
Акылай Борис

Аның асасын жүргүзүш.  
Гашаңыз үзүпшіш!  
Аның асасын жүргүзүш  
Гашаңыз үзүпшіш!

1. Аның сарбей?  
2. Сириада шахматист  
Сириада шахматист  
3. Шашын шахматист?  
4. Аның шахматист?

Акылай, Акылай  
Шахматист шахматист  
Эмб. Акылай шахматист  
шашын шахматист  
Шахматист шахматист  
шашын шахматист  
шашын шахматист

Жергизеке-жемчиг  
сарбейдеги көлөмбөз;  
Бүрүн бүрүн сарбей,  
шашын шашын шахматист  
шахматист  
Бүрүн жемчиг  
жемчиг, шашын шахматист  
шахматист; Оңтүстүү жемчиг  
шахматист

1. Көзүзбакталып, ордуң  
шешүүн салыпты. Яңа  
шолбону болуп шешүү  
түшүн салып сарбейде  
и жаңылоо үзүнчи.  
Салып түшүн, түшүн салып  
шашын шахматист  
шахматист.

Маркум Кажен Мамбеталиеванның авторго жазган каттарынан (Жеке архив)

## 6. Үйлөнүү жана ага байланышкан каада-салттар (үрп-адаттар)<sup>290</sup>

Кыргыз элинин Улүү Октябрь социалисттик революциясына чейинки үйлөнүү салтын, үрп-адатын көз алдыга келтирерлик маалыматтар аз гана. Булардын көпчүлүгү түздөн-түз үйлөнүү үрп-адаттар проблемасына арналып жазылбаган.<sup>291</sup>

Ушуға байланыштуу С.М.Абрамзондун «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» деген эмгеги жарыкка чыкканга чейин системага келтирилген, үйлөнүү үрп-адаттар боюнча образдуу картина жокко эсе болуучу. С.М.Абрамзон кыргыздардагы үйлөнүү үрп-адаттарынын ар-кайсы райондордогу (аймактардагы) өзгөчөлүктөрүнө токтолуп отурбастан, үйлөнүү үрп-адатынын эмнеден башталып, эмне менен бүтө турганын изилдеген, жалпы бир схемага келтирген. Бүл учурда ал өзү чогулткан көптөгөн материалдарга таянган.

Байыркы кыргыздардын үйлөнүү үрп-адатын өзүндө сактап, аны көркөм чагылдырып келген «Манас» эпосу көп маалыматтарды берээри айкын болуучу.<sup>292</sup>

Саякбай Карадаевдин варианты боюнча байыркы кыргыздардын үйлөнүү салты жана ага байланыштуу ар кандай үрп-адаттар ««Манас» баатырдын Каныкеиге үйлөнүшү»<sup>293</sup> деген эпизоддо берилген. Ал Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча мындай үрп-адаттар төмөнкү эпизоддордо чагылдырылат: «Манастын кыз

<sup>290</sup> Кол жазма. Автор. Фрунзе, 1980.

<sup>291</sup> Ч.Ч.Валиханов. Собр. соч., Т1.с.372; Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. «Сб. этногр. материалов», №2, Л., 1927, с 12,18,22; Абрамзон С.М. Семья и семейный быт. В кн.: Быть колхозником селений Дархан и Чичкан. «ТРИЭ», т.ХХХVII.М., 1958; Абрамзон С.М. Свадебные обычаи киргизов Памира. В кн.: Памяти Андреева М.С. «Труды АН Таджик ССР», т.СХ, Душанбе, 1960; Абрамзон С.М. Киргизы в. В кн.: «Народы Средней Азии и Казахстана», т.И. М.,1963 с.273. 274-275; А.Джумагулов Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960. С.34-42; К.Мамбеталиева. Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. Фрунзе, 1963, стр. 72, 91-95; Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические историко-культурные связи. Л. 1971.с.230-237; Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: «Киргизский героический эпос «Манас» М., 1961, с.102-105; Кыдыраева Р.З. Генезис эпоса «Манас». Фрунзе, 1980.с.36; Мусаев С. Эпос «Манас». Фрунзе, 1979. С.103.и.др.

<sup>292</sup> В.М.Жирмунский. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961. с.102

<sup>293</sup> Саякбай Карадаев. «Манас». I китеп, 245-267

Сайкал менен беттешкени»,<sup>294</sup> «Манас баатыр өзү катылган Шоорук канды жеңип, Ақылай деген кызын тартууга алганы»<sup>295</sup>, «Манастын Каныкейди алганы» жана «Манастын күйөөлөп барганы»<sup>296</sup>.

Бул жерде көрүнүп тургандай байыркы кыргыз элиниң үйлөнүү үрп адаттары Сагымбай Орозбак уулуунун вариантында өтө кенири берилген.

Эпостогу Жакыптын тажик ханы Атемирдин (Шатемир, же Каракан) кызы Санирабига (Кан Никайи же Каныкей-кандын никеси) куда түшүшү «куда түшүүнүн эпикалык айтуудагы өнүгүү тибине жатат». <sup>297</sup>

Жакып жанына киши алып, табылып калса берерине жамбы алыш, уулу Манаска алыш берүү үчүн кыз издеп чыгат. Самарканды бүтүн тинтет, Жизактан сураштырат, Ташкенден караштырат. Көп үбакыт өтөт, бирок көңүлгө толоор, Манаска тең жар болор кыз табылбайт. Акыры Жакып Кыйба шаарына келип, сураштырып көрсө, атагы көпкө кеткен, сулуулугу эл арасында сөз болуп кеткен, жашы он алты жарымга жеткен Кыйбанын каны Атемирдин Санирабига деген кызы бар экен. Карт Жакып чал акырын жашынып барып, кыздарды оюн куруп жаткан жеринен көрүп, баарысын кылка сынга алат. Булардын арасынан Санирабига өтөт, жагып калат. Жакып чал өзүнүн аярлыгы менен кыздын бир гана кемчилдигин сезет: «Санирабига көп жылга чейин бала көре албайт» дейт.

Жакып Атемирге (кыздын атасы) жолугуп, өзүнүн жуучу болуп келгенин, теги Алтайдан келген «Тумшугу жок» кыргыз экенин, катын алыш берер жалгыз баласынын аты Манас экенин айтат. Манастын атын далайдан угушкан Атемирдин ордосу кызды бербейбиз деп ачык айткандан коркушуп, Жакыпты качыруу амалында «көчмөн кыргыздардын» колунан келбес көп өлчөмдөгү калың талап кылышат. Бирок, Жакып, Манастын бай экендигин билдириүү үчүн,

<sup>294</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 49-70-б

<sup>295</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 199-223-б.

<sup>296</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 345-440-б.

<sup>297</sup> В.М.Жирмунский. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961, с.102.

Атемир айткандан бир нече көп калым (калың) алыш барат. Ушул калың менен кошо Манас дагы күйөөлөп барат. Акыры Санирабигага үйлөнөт, кырк күн той болот. Кан никесинде болду деп, Санирабига аты өчүп, Каныкей атка конот.

Ошентип, Каныкей Манастын жары болуп калат. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча бул эпизод кыскача ушундай баяндалат. Атасы Жакыптын Каныкейге куда түшөөрүнөн мурун эле улуу Манастын эки катыны бар экендиги айтылат. Бирөө калмактын Кайып ханынын кызы Карабөрк, аны Манас урушта жеңип алган, экинчиси өзү келип катылып, урушта жеңилген афган ханы Шооруктун кызы Ақылай-муну олжого алган. Эпостогу идея боюнча Карабөрк менен Ақылайды Манас катыным деп эсептебейт. Жолдоштору да Манасты «бойдок»-деп айтышат. Мисалга карал көрөлү;

«Калың менен кайгыrbай,  
Баатырлык менен байкалбай,  
Эрдигин менен ээлебей.

Карабөрк менен Ақылай.

Катыным деп ойлопсуз,

Карал турсам өзүнүз

Кадимкидей бойдоксуз! »<sup>298</sup>- деп Алмамбет Манас баатырга кайрылат. Ушундай сөздөрдөн үлам Манас катын алуунун ойлоп атасы Жакыпка мындай дейт:

«Катын алыш бермегиң  
Карыздар ата мойнуңа,  
Кайып кандын Карабөрк  
Колума түштү башында,  
Алигиче жүрөмүн кыябымга толбостон,  
Кыз алгандай болбостон  
Шооруктун кызы Ақылай  
Карматып алдым камоодон,

<sup>298</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 344-б

Кызын тартуу кылган соң  
Кутулган эле талоондон.  
Кулдук уруп дайындап,  
Куда болуп кайындап  
Кутулбадың карзымдан.  
Катын алып бербейм деп  
Калбааны бөөдө көрбөгүн,  
Аманат жаным өлбесөм  
Ар канча чагым болсо да

Нагыз өзүм төләймүн,<sup>299</sup> -салтка ылайык үйлөндуруусун талап кылат.

Бул жерде мусулман дининин талаптарына туура келүүчү салттар жөнүндө сөз болуп жаткандыгы ачык. Манас мурунку эки катынды согушта олжо кылып алдым дейт. Эми ал «закондуу» катын алууну алдына коюп, атасынан калың төлөп, жуучу жиберип, куда түшүп, салтка ылайык үйлөнүүсүн талап кылат. Манастин Каныкейге үйлөнүүсү ушул салтка ылайык жүрөт.

Бирок Ч.Ч.Валихановдун еткен кылымдын орто чениндеги жазып алгандарына караганда Манас Каныкейди дагы күч менен тартып алгандыгы айтылат.<sup>300</sup> Ушундан улам Манас менен Каныкейди үйлөнүүдөгү «закондуу», «салтка ылайык» үрп-адаттар ислам дининин таасири астында келип кошулган эпостогу үстүнкү катмарлардан болууга тишиш. Бирок, бул үйлөнүүдөгү үрп-адаттар да баштан «аяк салт боюнча» болгон жок. Күйөөлөп келген Манасти Каныкей шамшар (бычак) менен колун жарадар кылат. Бул жерде да Каныкей, Карабөрк сыйктуу эле, баатыр кыз сыйктуу сүрөттөлүп, аны алууда Манас калыңга сатып алуу менен гана чектелбестен, күч колдонууга да аргасыз болот. Нике учурундагы ушундай кармашууларда кыз күйөөгө жецилип, андан ары өзүнүн баатырдык сапаттарын жоюп, жөнөкөй, ишкер, акылдуу катынга айланган.

Үйлөнүү үрп-адатынын кульминациялык пункту болуп, кыздын атасы еткөрүүчү чоң той эсептелген. Бул той күйөө тарабынан бардык калың төлөнүп бүткөндөн кийин гана болгон. Эпосто Манастин күйөөлөп келиши эң сонун сүрөттөлөт. Бул жерде кызыктуу окуялар көп. Бир нерсеге токтолуп кетүүгө аргасыз болосун; Манастин жана анын 40chorosunun Каныкейге жана аны жандап жүргөн 40 кызга карата болгон никелешүү процесси. Баарыдан мурда 40 choronun 40 кызга болгон мамилеси. Ким кимге үйлөнөөрү белгисиз. Ошол жерге 40 боз үй тигилип, ар биринде бирден кыз отурат:

Кырк кызга тиккен кырк үйү,

Кызмат кылды кырк бийи.

Астынын жашы он сегиз,

Он алты жарым аягы.

Ар кайсы бир үйгө

Кыздар кирди тептегиз<sup>301</sup>

Тандоону койду эркекке,

Эркектер калды эмгекке

Кырк баатырдын баарысы,

Кыргыл Бакай карысы

Кысталышып турушту,<sup>302</sup>

Кимиси кайсы үйгө кирерин, кайсы кызды аларын билбей турган чоролорго кайрылып, Манас баатыр мындай дейт:

«Ай баатырлар, деп айтат.

Талаага чыгып баралык,

Жарышып келип калалык,

Таалайына кандай кыз,

Так ошону алалык».<sup>303</sup>

Ошентип алар жарышып келишип, биринчи келген Алмамбет биринчи боз үйгө, экинчиси экинчи үйгө... киришип, кырк кырк

<sup>299</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 346-347-б

<sup>300</sup> Ч.Валиханов. Очерки Жунгарии. В кн.: «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе. 1968 с.40

<sup>301</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 417-418-б

<sup>302</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 421-б

<sup>303</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 421-б

үйдү ээлешет. Кызык жери, өзү күйөөлөп келген Манас да жарышка катышып, эң артында калат. Аны Каныкей өзү тосуп чыгат.

Бардык чоролор өздөрү кирген үйдөгү кыздарга ыраазы болушат. Бир гана Алмамбет кирген үйдөгү кыз, күйөөнү жактыrbайт. Ал кыздын аты Арууке болот.

Ушундан улам, кыздардын ичинде «мен тигиге барат элем» деген арман калбасын деп, чоролорду катар тизип кооп, көздөрү байланган кыздардан тандап алуусун талап кылат. Андан кийин чоролордун көзүн таңып кыздарды тандатат. Бул эки учурда тең баягы аты чыгып келгендеги жуптар бузулбайт.

Ал эми Арууке менен Алмамбеттин ортосундагы дал келбөөчүлүк болсо, Алмамбеттин бөлөк динде экендингина байланыштуу болгон. Алмамбетти «Кытайдан келген, анын дини бузук» деп уккан Арууке ага күйөөгө чыккысы келбайт. Бирок, акыры Алмамбеттин мусулман динин кабыл алганына көзү жеткендөн кийин Арууке өзүнүн макулдугун берет. Аруукени Алмамбетке көндүрүп жатып Каныкей мындаи дейт: «Сен Арууке Алмамбет жакпаса, анда Манаска тий, мен Алмамбетке тиейин». Бул жерде ким кимди алып, ким кимге тийүү дегендин эч мааниси жок. Эң башкысы өз дининде болсо болгону.

Биз бул жерден никенин ар кайсы формасы кийинки ислам дини тараган үбакыттагы никенин формаларынын бир бүтүн болуп сүрөттөлүшүн көрүп турабыз. Бул жерде үйлөнүүгө катышып жаткан кыз менен чоролордун ортосунда эч кандай жыныстык сүйүү жок жана ал жөнүндө сөз дагы болушу мүмкүн эмес эле.

Никенин кийинки формасы катары «Манаска» салыштырмалуу кийинки мезгилде келип кошулган катмарлар болуп Алмамбет менен Аруукенин ортосундагы «бирин-бири жактырбоочулук» эсептелет. Бул ислам дининин тийгизген таасири. Алмамбет мусулмандыкты кабыл алыштыр дегенди угуп Арууке ага турмушка чыгууга макулдугун берет.

Ал эми кырк чоронун кырк кызга «баш аламандык» менен, «ким ким туш келди» үйлөнүп, өздөрүнчө үй-бүлө түзүшү бул

алгачкы коомдук түзүлүштөгү топ никенин эпикалык чагылдырылышы деп түшүнсөк болот.

Ошентип 41 чоро менен 41 кыз үйлөнүшүп 40 күн тойлошот. Тойдун каада салты бардык жеңиш учурунда, же башка бир жакшылык учурунда берилүүчү тойлордун каада-салттарына окшош етөт.

Ушуну менен үйлөнүү үрп-адатындагы эң башкы окуя болгон, кыздын атасындагы той бүтөт. Сагымбай Орозбак уулунун вариантында кызды күйөөсү менен бирге кайнатасынын үйүнө жөнөтүү салты ачык, кецири айттылып, эпосто бул эпизодго кецири орун берилген.

Мурунтан камданып жүргөн Каныкей:

«...Казынага баргын деп  
Төрт жүз катын жиберди,  
Буулум канча бутаны.  
Жыйнаган экен бу дагы,  
Атилес менен шайыны,  
Айтканда чыгар дайыны.  
Жууркан менен көрпөсү  
Жүрттун баары көргөнү»<sup>304</sup>  
Кырк бир үйдүн баарына  
Он жуурканы оруну.  
Ар отоого (үйгө) тогуздан  
Кыз көрбөгөн сонунду  
Кырк бир үйгө чыгарды» -дей<sup>305</sup>

Бул өзүнүн жолдош кыздарына Каныкейдин өз атасынын казынасынан бөлүп бергени. Мындан тышкары дагы ар бир кыздын өз ата-энелери да күйөө балдарынын үлүшүнө белек алып келишет. «Эне-атасы кыздардын камданышып калышкан, Ал-алынча чыгарып,

<sup>304</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 436-437-6

<sup>305</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 458-6

## Жууркан-төшөк беришкен

Отоонун (үйдүн) ичи толуптур,  
Озгон асыл соонундан,  
Отуздан жууркан болуптур».<sup>306</sup>

Кыздын же келиндин ата-энесинин ушундай кымбат баалуу, кооз-кооз белектер менен жөнөтүшү эпосто гана сүреттөлүп, эпикалык гана ыргакка айланбастан, мындай үрп-адатта Октябрь социалисттик революциясы жөнгөнден кийин дагы Кыргызстандын бир топ райондорунда сакталып калган.<sup>307</sup> Эпосто кыздын ата-энелери өздөрүнүн кыздарын эле берип тим болушпастан, кызды (же келинди) алып кетүү үчүн келишкен күйөө баланын урук-туугандарын да кымбат баалуу белектер менен сыйлашат.

Ушуну менен кызды алып кетишет да Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча «Манастын» экинчи китеби аяктайт. Ал эми Саякбай Карапаевдин вариантынын ушул эпизодунун аягы башкача бүтөт. Каныкей, Арууке ж.б. кыздарын жөнөтүп жаткан эл төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Букардын баары буркурап,  
Каныкей атка мингенде,  
Катын бала чуркурап,  
Арууке атка мингенде<sup>308</sup>,  
Көздүн жашы дыркырап  
же болбосо:  
Чайырды келет ошондо  
Боз жоргосун жылжытып,  
Сүйүнчүнө чыдабай,  
Көздөн жашын кылгыртып-дейт.

Кыз берип, келин алуу-бул эпос таандык болгон кыргыз элиниң турмушунда эң кубанычтуу, эң ардактуу орунду ээлеген. Манастын

катын алып келе жатканын уккан өзүнүн элин эпос мындайча сүрөттөйт:

Манас баатыр келет деп,  
Адамдын баары бөлүнүп,  
Катын -бала, кары-жаш  
«А-күдайлап сүйүнүп...».<sup>309</sup>

Келинди кайнатасынын үйүнө алып келгенден кийин да чоң той өткөрөт. Бул эпостогу жөн гана кооздук үчүн киргизилген ыр саптары эмес, бул элде жашап турган үрп-адаттын, каада-салттын эпостогу көркөм чагылдырылышы болуп эсептелет. Кыздын атасында өткөрүлгөн 40 күндүк той, оюн-шок, шаан шөкөттерү менен күйөө баланын атасының индеги өткөрүлгөн:

Жакшыга жакшы жанашип,  
Кырк күнү кызык көрүшүп,  
Келгендөр кетти тарашип.

Кыргыздарда ислам дининин тараши менен бирге пайда болгон «бир балалуу болгончо жаңы келген келин күйөөсүнүн бардык эреккөн түүгандарынан «качууга милдеттүүлүгү» жөнүндө, «отко киргизүү адаты жөнүндө ж.б.» эпос эч нерсе айтпайт. Сыягы буга окшогон ислам дининин ырым жырымдары өзүнүн, кыргыздардын арасында өтө кеч тарагандыгына байланыштуу, кыргыз рухунун туу чокусу «Манаска» сүңгүп кире албаса керек.

Азыркы кыргыздарда көздешүүчү «ажырашуу» деген термин, өзүнүн толук мааниси менен, эпосто көздешпейт. Башкача айтканда эпостогу башкы эреккөн каармандар дегеле аял кетиришпейт. Ал жөнүндө атайды сез деле болбайт. Анткени эпос бизге билдирип жаткан кыргыз элиндеги эреккөн кыздарды катындыкка алганда же туткунга түшүрүү жолу менен (бул өтө илгерки убактан калган никенин формасы), же болбосо калыңга сатып алуу жолу менен (бул никенин формасы өзүнүн негизи катары ислам динин эсептейт) алышкан. Ошондуктан, ал эреккө толук кожоюн болуп эсептелинип,

<sup>306</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». II китеп, 458-6

<sup>307</sup> С.М.Абрамсон. Киргиз и их этногенетические историко-культурные связи. Л.,1971 с. 217-223; 231-232

<sup>308</sup> Саякбай Карапаев, Манас, I китеп, 264-6.

<sup>309</sup> Саякбай Карапаев, Манас, I китеп, 264-6

(өзгөчө бириңчи үчүрүнда), катынды төркүнүнө кетирүү зарылчылыгы жок болгон. Ал эми «катындар күйөсүн чанып кете алышкан эмес, анткени бардык төлөнгөн калыңды кайта кайтарып берүү милдети турган, а бул бардык эле катындардын колунан келе берген эмес».<sup>310</sup>

Кыргыздарда чоң патриархалдык үй-бүлөнүн болгондугун кээ бир окумуштуулар танып келишкен,<sup>311</sup> а бир топ окумуштуулар ал жөнүндө «күнчукпоо» методун колдонушкан. С.М.Абрамзон жогорку окумуштуулардын көз карашына каршы туруп<sup>312</sup> кыргыздарда чоң патриархалдык үй-бүлөнүн болгонун далилдеп, анын бузулушуна жеке менчиктин андан ары өсүшү жана балдарынын өзүнчө бөлүнүп чыгышы негиз болгон дейт.

«Манас» эпосунда да Манас үйлөнгөндөн кийин өзүнчө бөлүнүп жашады деген идея жок. Эпостогу окуялардын жүрүшүн, андагы идеялардын өнүгүшүн кылдат карап көрсөк чоң патриархалдык үй-бүлөнүн скелети тургансыйт. Мында «чоң үй катары» да «чоң казан» катары Жакыптын үйү менен казаны эсептелет. Манас Алмамбеттер кудалашып бардык «законго» тууралап катын алып келишкендегисин эпос мындай сүрөттөйт:

Аруукени түшүрдү

Бай Жакыптын үйүнө,

Ыраазы болду Алмамбет

Ушундай экен дүнүйө...<sup>313</sup>

Эпостогу үй-бүлөнүн түзүлүшү чоң патриархалдыкка оқшош келип, «чоң патриархалдык үй-бүлөлөр, жеке менчиктин топтолушу менен кийин бузулуп кеткен» деген С.М.Абрамзондун оюн бөлүшөт. Эпос ушул чоң патриархалдык үй-бүлөнүн өнүгүүсүндөгү акыркы этабын чагылдырат.

Көлтөгөн башка элдердеги сыйктуу эле, байыркы кыргыздарда да полигамиянын болгондугун жана анын пайда болуу себептерин эпос

бизге кабарлайт. Эпостун эң башкы каармандары болгон Манаска да, атасы Жакыпка да көп катын алуучулук мүнөздүү.

Эпос боюнча көп катын алуучулуктун (полигамия) негизги себептери болуп, бириңиден байлык. Көп катын алган адам ал катындардын калыңын төлөй ала турган болуш керек, эбегейсиз көп калыңдан коркпой турган болуш керек: экинчиден бириңчи алган катыны көп мезгилге чейин төрөбөй калган учурда, эркек экинчи катын алууга мажбур болгон. Өзүнүн жыйнап алган менчик оокаттарын мурастоо салты, жалаң гана эркек балдардын укугу болгон.

Полигинянын пайда болушунун дагы бир себеби мурунку үбакта кыргыздарда өкүм сүргөн левиrat салтына байланыштуу болгон. Манас баатырдын атасы Жакыптын эки катын алышынын себеби да ушундан. Эпосто бул төмөнкүчө баяндалат:

«Мурункудан калган сөз: Каракан, Угуз хандан кийин Аланга хан уругунан Байгур, Уйгур дегендер «болгон» э肯. Байгур балдары Бабыр хандан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, андан Ногой, Шыгай, Чыйыр деген үч уул болгон. Ногойdon Орозду, Үсөн, Бай, Жакып деген төрт уул болгон. Кытай мамлекети буларды бөлүп кеткен. Ошондо Жакыптын Чыйырды деген агасы өлгөн. Андан кийин Жакып Чыйырдын Шакан атту катынын алган жана да мажурия калкынан Бейөндөн уулу Чаян дегендин Бақдөөлөт аттуу кызын алган»

Кийинчөрөз Шакан аты өчүп Чыйырды атасын кеткен дейт. Бул жерде Чыйыр Жакыптын бир тууган агасы катары эмес, Жакыптын атасынын бир тууган иниси катары берилет. Кыргыздардын түшкандык системасы боюнча Чыйыр Жакыптын өз агасы катары эсептелет, ошондуктан, Чыйыр өлгөндөн кийин анын катыны Шаканды Жакып катындыкка алган. Анткени Шакан үчүн Чыйыр калың төлөгөн болууга тийиш, мындай болгондон кийин Шакандын теркүнүнө кетүүгө үкүгү жок болгон. Ушундан улам левиrat салты адаты боюнча Шакан өзүнүн кайниси Жакыпка тийген.

<sup>310</sup> С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические историко-культурные связи. Л., 1971, с.237

<sup>311</sup> Погорельский П. Батранов В. Экономика качеговоаула Киргизстана. М.,1930, с.131-132

<sup>312</sup> С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические историко-культурные связи. Л., 1971, с.247-248

<sup>313</sup> Саякбай Карадаев. «Манас». Г.китеп, 264-6.

Эпос боюнча байыркы кыргыздардагы полигамиянын пайда болуу себептери ушулар. Үй-бүлөдөгү мүлкө болгон мамиле жөнүндө да эпос баалуу маалыматтарды берет. Кыргыздардагы мүлктүк мамиле жөнүндө П.И.Күшнердин макаласынан бир аз көрөбүз.<sup>314</sup>

Эпос боюнча үй бүлөнүн башчысы болгон эрекек кыргыз үй-бүлөсүндөгү мүлктүн ээси болгон. Үй-бүлө мүлкү анын мүчөлөрүнүн жалпы менчиги катары эсептелгени менен, аны бөлүү же ысырап кылуу ж.б. иштер жалаң гана үй-бүлө ээсинин, башкача айтканда үй-ээси болуп эсептелген эркектин үкүгү болгон. Мисалы: тойдо канча мал союш керек, дегеле той берүү керекпи же жокпу ж.б. ушу сыйктуу суроолор эркексиз чечилген эмес. Чыйырды, Бақдөөлөт жана Жакып үчөө бирдей түш көрушкөн түндүн эртеси, биринчи экөө Жакыптан көп мал союш кылып той берүүсү жөнүндө суранышат. Бирок, бул жерден Жакып катындарынын тилин алгандыктан эмес, тескерисинче, өзү дагы ушундай кылыш керек деп ойлогондугу үчүн той берет. Эпосто ар дайын эле катындын тилин албоо керек деп айтылат.

Эпосто катындардын образдарынын кемсингип берилген эпизоддору учураса, анда аларды эпоско улам кийинки мезгилдерге келип кошулган катмарлар деп эсептөө керек. Эпостун өзүнүн, аялдар жөнүндөгү нукура чындык мааниси андагы Каныкей, кыз Сайкал сыйктуу монументалдуу образдардан көрүнүп турат. Булар көп учурда үй турмушундагы оокаттар менен гана чектелип калbastan, патриархалдык үй-бүлө кезде жалаң гана эркектердин иши деп эсептелген коомдук иштерге да активдүү, жандуу түрдө катышышат. Бул эпостогу аялдар адресине айтылган жөн гана кооз сездер эмес, булар энелик укуктан мурастап калган, биздин эпостун жашын андан ары узарткан, эпостун негизги мазмундарынын бири болуп саналат. Бир мисал келтирип көрөлү:

«Каныкей, балам кара сурдун сулуусу,

Ургачынын нурдуусу,  
Балам, сени катын деген онбосун,  
Сени ургаачы дегендин  
Эгерде иши эки болбосун»-дейт<sup>315</sup> Кошой -аба Каныкейге карап.

Никенин байыркы формаларынын бири болгон левираттын сакталып калышын биз эпостон ачык көрөбүз. Жесир калган аял бул адат боюнча өзүнүн бир тууган кайнисине тийүүге мажбур болуучу, анткени жесирдин ата-энесине мурун калың төлөнгөн болуучу. Ошондуктан күйөөсү өлгөн учурда да ал өз төркүнүө кетүү укугунан ажыратылган. Эгерде күйөөсүнүн бир тууган инилери жок болсо, анда бир ата өтүшкөн (же аталаш) бир туугандарынын кичүүсүнө (күйөөсүнүн кичүү болушу зарыл) күйөөгө чыкчу.<sup>316</sup>

Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча «Жакып Чыйырдын Шакан атту катынын алган....» деп айтылат. Чыйыр болсо Жакыптын<sup>317</sup> атасы Ногайдун бир тууган иниси болгон. Чыйыр калмактардын колунан өлтүрүлгөндөн кийин анын катыны болгон Шаканды (Чыйырды-күйөөсүнүн атынан улам, эл арасына ушундай деп тараф кеткен) Жакып ата-бабаларынын левират адаты боюнча өзүнө катындыкка алат. Бирок бул учурда Жакып өзүнүн үйлөнүү укугун пайдаланган эмес. Ал «закондуу» түрдө экинчи катын алат. Ал эми биринчи алган катыны бул жөнекөй гана «адат» боюнча жазалган иш катары эсептелинет, бирок Чыйырды эпосто байбиче катары айтылат.

Мына ушундай эле левират адатын биз эпостон Манас баатыр өлгөндөн кийинки эпизоддордон көрөбүз. Жесир калган Каныкейди кичүү катындын балдары Абыке, Көбөш алабыз деп жуулунушат. Бул жөнүндө Манас өлөөр алдында жатканда эле «кайран катын Каныкей жүргөгү менен сезет».

«Ага-тууган алтоонун

<sup>315</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп, 309-6.

<sup>316</sup> Н.П.Дыренкова. Брак, термины родства и психологические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2 Л., 1927. С. 3.

<sup>317</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». 1 китеп, 15-6

Чалгырты жүрөт көзүндө,

Чамасы келсе моминтип,

Чалганы жүрөт өзүмдү,»<sup>318</sup>-деп Каныкей Манастын алты-арам тууганы жөнүндө Кошойго даттанат. Левиарат адатынын күчү боюнча жесир калган аялдын кайниси аны алууга укугу гана болбостон, ал милдеттүү дагы болгон.<sup>319</sup> Бул милдеттүүлүк никенин бул формасынын улам кийинки эволюциялык процессинде чыккан болуу керек. Анткени кийинки мезгилде левиарат аял үчүн калың төлөө менен тыгыз байланышкан. Бир жагынан төлөгөн калым турса, экинчи жагынан өлгөн бир тууган агасынын менчигин мурастоо маселеси турган. Сөздүн үшүл маанисинде алганда кайниси жесир жеңесин алууга «милдеттүү» да болгон болуу керек.

Бирок, «Манас» эпосу левираттын алгачкы гана формаларын чагылдырат. Эпосто Жакып Чыйырды аларда мурастоо маселеси биринчи орунга коюлганы айтылбайт. Бул жерде левиарат уруунун ичиндеги нике маселелерин жөнгө салуучу гана адат (норма) катары көрсөтүлөт. Ал эми Манас баатыр өлгөндөн кийин каралуу Каныкейди Манастын иниси Абыкеге алып беребиз дегени-бул левираттын Шакандын Жакыпка алып бергендегисинен бөлөкчө мааниге ээ. Бул жерде Каныкей үчүн төлөнгөн калым жана Манастан калган оокатты мурастоо маселеси, уруунун ичиндеги никелешүү маселесин жөнгө салуу маселесинен жогору коюлуп, левиарат өзүнүн таптык коомдогу мүнөзүнө ээ болот.

Эпос чагылдырган үй-булө бул патриархалдык үй-булө (көп аял алуучулук менен бирге) деп жогоруда белгилеп кеткенбиз. Патриархалдык үй-булө өкүм сүрүп турган мезгилде жесир калган катындар эч качан өз төркүнүнө кетчу эмес. Анткени ал үчүн эбегейсиз көп калым төлөнгөн, б.а. сатылып алынган, ал ошол күндөн баштап эрине жана эринин уруусуна таандык болот (анткени калым төлөөде эринин урук туугандары да өз үлүштерүн кошушкан). Эгер

катын төркүнүнө кетсе, анда бүтүндөй калымды кайра кайтарып бериши керек. Бирок мындай учурлар чанда гана болсо керек, күйөөсү өлгөн соң, жесирлер ошол жерде эле калышып кайнилерине, же өлгөн күйөөсүнүн жакын туугандарына күйөөгө чыгышчу.

Ал эми эпосто болсо Манас баш болуп анын жакын санаалаш дос-туугандары Каныкейди (Манас өлөөрдө) өз төркүнүнө кетүүгө кеңеш беришет:

«Атаң Темирканды көздөй качып кет,

Эри өлгөндө катынга

Төркүн жакын болуучу.

Атаң Темирканга баргандা

Колундагы Семетей

Балтыр бешик чунактын

Кыркып бергин чыбыгын

Кылып бергин ырымын.

Кылычтын мизин аттатып

Түүгандың ысмайылга бере көр,

Мойнана тумар тага көр.

Ата жайын билгизбай

Эне жайын туйгүзбай

Чунагым Семетейди бага көр.

Жашы он экиге келгенде

Ичинен ок өтпөс тонду кийгизгин

Ошондо ата-энэ жайын билгизгин». <sup>320</sup>

Бул мисал, бир жагынан, авункулаттын чоң мааниге ээ болгон-дугун, эненин туугандарынын эпостун баатырынын үй-булесүнө болгон кайрымдуулугун, көз карашын көрсөтөт. Ал эми экинчи жагынан, эпос чагылдырган кыргыздардагы нике мамилелеринин алгачкы формалары менен анын кийинки формаларынын ортосундагы карама-каршылыктарды көрсөтөт.

«Менин көзүм өткөндө

<sup>318</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп, 308-б.

<sup>319</sup> С.М.Абрамзон. О пережитках ранних форм брака у киргизов. В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. с.284.

<sup>320</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп, I бөлүк, 291-292-б.

Бу, Талас сага жер болбайт,  
Менин ага-иним сени жөн койбайт,  
Береки Абыке, Көбөш - эки арам,  
Чыйбыт, Кочкор-төрт арам,  
Адыбай, Көлбай -алты арам  
Чалгырты жүрчү көзүндө,  
Кыңырты жүрчү сезүндө,  
Кыябын тапса алты арам  
Кылганы жүрчү өзүмө»<sup>321</sup>-дейт Манас өлөөр алдында.

Бул жерде Манас жана ага байланыштуу окуялар уруулук коомго тиешелүү мамилелерди көбүрөөк чагылдырса, тескерисинче эпосто «алты арам» деп аталгандар жана аларга байланыштуу окуялар улам кийинки мезгилдеги, тактап айтканда, таптык коомдун мамилелерин көбүрөөк чагылдырат. «Алты арам» жана алар менен бир көз карашта болгон адамдар Манас тирүү кезинде эле ага каршы арам ойлорун ишке ашырууну ойлоп жүрүшөт, бийлиktи өз колдоруна алууну, бөлөкчө саясат жүргүзүүнү максат кылып коюшат. Бирок алар Манастын каардуулугунан гана жазганып турушкан. Манас менен «алты арамдын» ортосундагы карам-каршылыктар алардын үй-бүлө жана нике мамилелерине болгон көз караштарынан дагы байкалат. «Алты арамдын» Манас өлгөндөн кийин анын катындарын өздөрү алганга аракеттенишет. Манастын иниси Көбөш Акылайды Манас өлгөндөн көп өтпөй эле катындыкка алып алат. Абыке Каныкейди алууга ниеттенет. Мунун баары ошол учурда жашап турган адат-салттардын талабына туура келген.

А, бирок, Манас өлөөр алдында Каныкейге анын өз төркүнүнө кетүүсүнө кенеш берет. Бул болсо, «алты арамдын» ой-санаасын кубаттаган нике мамилелерине каршы келип, Манас чагылдырган уруулук коомдогу нике мамилелери боюнча эч кандай «күнөө кылгандыкка, салтты бузгандыкка» жаткан эмес.

Ошентип Шакан менен Жакып да, Каныкейди алууга ниеттенген Абыкенин аракети да левиrat салты (адаты) боюнча жүргөн, бирок мааниси боюнча, биринчи окуя левираттын алгачкы формасын жана мүнөзүн, ал эми экинчи мисал левираттын соңку таптык, жеке менчикке, мурастоого негизделген мүнөзүн көрсөтөт.

Эпос сөз кылган кыргыздарда левиrat менен катары сорораттын, башкача айтканда катыны өлсө анын кичүү синдилеринен (өзүнө балдыз болот) улуусун катындыкка алуу салты болгондугу айтылбайт. Бирок болушу ажеп эмес. Анткени, коомдо патриархалдык үй-бүлөлүк мамилелер үстемдүк кылып турган учурда, тактап айтканда, ата-энеси жана анын үйлөнгөн улуу балдары калган ини, карындаштары менен бир чоң үйдө жашап турган абалда, левиrat менен сорораттын болушуна жакшы шарттар түзүлөт. А бу болсо ошол эпос чагылдырган коомдогу үй-бүлө мамилелери менен үндөшүп турат.

Эпос боюнча никенин формаларын карап көрсөк, анда уруулук эзогамиянын болгонун көрөбүз. «Кыргыздарда негизинен уруулук эзогамия болгон.... Уруулук эзогамиянын кыргыздарда болушун, Изразцов бир уруунун ичиндеги нике тукумсуздукка алып келет деп түшүнгөндүктөн улам келип чыккан дейт. Ал эми Алтынсарин болсо, эзогамиянын болушу бөлөк уруулар менен байланышты чындоо жана тынчтыкта жанаша жашоо максатында жүргүзүлгөн дейт».<sup>322</sup>

«Кыргыздарда болгон никенин бул формасын уруулук эзогамия менен окошоттурууга болбайт. Аларда «муун» (поколение) эзогамиясы болгон. Жетинчи муундан өткөндөн кийин бир атанын тукумдары нике мамилесинде болууга үкүктуу болушкан».<sup>323</sup>

Бул жерде С.М.Абрамзон айттып жаткан «муун» эзогамиясы, кыргыздардагы эзогамиянын кийинки мезгилдеги бөтөнчүлүгүн көрсөтөт. «Манас» эпосу сөз кылып жаткан кыргыздарда уруулук

<sup>322</sup> Н.П.Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2 Л., 1927. С.12.

<sup>323</sup> С.М.Абрамзон. Формы родоплеменной организации у кочевников Средней Азии. В кн.: Родовое общество. Триз., XIV, М\_Л., 1951, с.140-141; С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи, Л., 1971 с.216.

экзогамия-бул сөздүн толук маанисінде өкүм сүргөнүн көрөбүз. Эпосто бир да бир әркек өз уруусунун ичинен катын албайт, ал жөнүндө ойлоп да койбайт. Манас баатыр атасы Жакыпка «мени үйлөнт» деп сураганда, Жакып Манаска алып берүү үчүн кыз издең жөнөйт. Жакып кызды кыргыз уруусунун арасынан издөөнү ойлоп да койбайт. Ал кызды Самарканд, Жизак, Букар тараптан издең жөнөйт.

Жакыптын өзүнүн катындары да бөлөк уруулардан: Чыйырды – кай уруудан экендиги ачык айтылбайт; Бақдөөлөт-манжурия калкынан Бөйөндүн уулу Чаян дегендин кызы болгон.<sup>324</sup>

Коом алга жылган сайын никенин нормалары да өзгерүп, кыргыздардагы уруулук экзогамия «муун» экзогамиясына өтсө керек. Ал эми «муун» экзогамиясы да бара-бара начарлап, бошондоп, эми уруунун ичиндеги никелеши аталаштардын жетинчи мүүнүнан кийин эмес андан жакын бешинчи, кәэде үчүнчү мүүндан кийин эле никелешүүгө жол берилип калган.<sup>325</sup>

Эми нике күюнүн кәэ бир формаларына токтолуп өтөлүк. Кыргыздарда Октябрь Революциясынан кийинки алгач жылдарга чейин сакталып калган «бел-куда» «Манас» эпосунда да кезигет. «Бел-куданын», «бешик-куда» менен «кайчы-кудадан» айрымасы, бул учурда «кудалашып» жаткан ата-энелердин төрөлө турган, али төрөлө элек балдары үчүн «бел-кудалашуу» - бул «жакшылыктын жышааны» деп эсептелүүчү. Бирок «бел-куда» дайым эле ишке аша берген эмес. Себеби, кудалашып жаткандардын кәэде бала болбой калган, кәэде никелеше турган балдардын жаш жагынан айрымасы чоң болуп калган учурлары көп болгон.

Манас баатыр Оогандын (Афгандын) каны Акун менен достошот. Алардын достуғу бекем жана узак болушун каалап, ага негиз катары «бел-куда» болушат. Бул мезгилде Манас Каныкейге жаңы гана үйлөнгөн үбак болчу. Ал эми Семетейдин төрөлүшүнө көп бар эле.

<sup>324</sup> С.Ороздбак уулу. «Манас». I китеп, 15-б.

<sup>325</sup> С.М.Абрамзон. Формы родоплеменной организации у кочевников Средней Азии. В кн.: Родовое общество. Три. т. XIV, М.Л., 1951, с.140-141; Н.П.Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2. Л., 1927. С.12

Бел куда салтынын күчү боюнча Семетей менен Айчүрөк (Акундун кызы) акыры бирин-бири табышып, баш кошушуп, бир үй-бүлө түзүшөт.

Бел куда өзүнүн келип чыгышы боюнча бөлө никесине (кузенный брак) милдеттүү. Бөлө никеси никенин милдеттүү түрдөгү формасы болгон учурда гана, жана бала төрөлгөндө эле өзүнүн белөлөрү тараптагы аялдардын белгилүү бир категориясына үкүк алганда гана бел куда пайда болушу мүмкүн.<sup>326</sup>

С.М.Абрамзон өзүнүн эмгегинде Н.И.Гродековдун төмөнкүдөй формулировкасын мисалга келтирең: «Эки бир тууган әркекке эки бир тууган кызды бербайт. Эки бир туугандын аялдары өз ара түшкандыктын үчүнчү же андан аркы мүүндарында туршуу керек. Эки ага-ининин балдарына бир тууган эки кызды (әжелүү-синдилиүү) берсе болот. Андан көрө эки башка жер менен байланыш түзгөн жакшы дешип, бир жерден эки кыз алууну анча жакшы көрүшпөйт». Эгерде чынында эле кыргыздарда эки бир тууган кызды күйөөгө беришпесе, анда Манас менен Алмамбеттин Каныкей менен Аруукеге үйлөнүшүн кандайча түшүндүрсөк болот. Бул жерде Каныкей менен Аруuke әжелүү синдилиүү кыздар;

Эми Жакып сөз айтат:

«Эркисиз малды салдың,-деп  
Эми элиңе айтып баргын,-деп  
Кондура келем күшумду,  
Кошо бергин Каракан,  
Арууке кичүү кызынды.  
Ага да күлдүк урайын,  
Бирөөнө бирөө сүрөө,- деп  
Мококту кайра күрчүктан  
Болоттон соккон егөө,-деп,-  
Ажыраткан эл эмес,

<sup>326</sup> С.М.Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.,1971. С.225; Советская этнография. 1940. IV. с.18

Эр Манастан Алмамбет

Эч бир жери кем эмес». <sup>327</sup>

Алмамбет Манастын кичүү ииниси. Бул жерде эки бир тууганга эки бир тууган кызды берип жатат. Башкача айтканда Н.И.Гроденковдун айткандарына карама-каршы келет. Н.П.Дыренкова өзүнүн изилдөөлөрүнүн натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыкка келген: «Эки бир тууганга эки бир тууган кызды күйөөгө беришken, бирок бир шарт менен, улуу агасы улуу эжесине үйлөнүшү керек, андан кийин ииниси анын кичүү синдисине үйлөнүшү керек». <sup>328</sup> Эгер XX кылымдын жыйырманчы жылдарында никенин ушундай нормасы болсо, Манастын мезгилиниң баштап XX кылымга чейин өмүр сүрсө, Н.И.Гроденовдун жазгандары кыргыздын үй-бүлө жана нике мамилелеринин арасынан өзүнө орун таба албай калат.

Бир экспертип кетүүчү нерсе, Каныкей менен Аруукенин бир тууган эже-синдилиүү экендиги Саякбай Карапаевдин вариантында айтылат, <sup>329</sup> бирок Сагымбай Орозбак уулунда ал жөнүндө айтылбайт. Экинчи вариант боюнча алганда Н.И.Гроденовдун айткандары туура болушу мүмкүн жана ал байыркы мезгилге таандык болот.

Алгачкы коомдук мамилелер менен же анын бузулуу этабындагы мамилелер менен же анын бузулуу этабындагы мамилелер менен байланыштуу болгон көрүнүштөрдүн эпостогу чагылдырылыши төмөнкү окуялар менен тыгыз байланыштуу. Атальчествонун мүнөздөлүшү. Орто азиядагы көп элдердин эпосторунда, алардын башкы геройу кичине кезинде бөлөк бирөөнүн колунда тарбияланат, көп учурларда койчуга малай жүрөт. <sup>330</sup>

Манасты кичине кезинде Жакып бай өзүнүн койчусу Ошпурга малайлыкка берет. Ушундай эле көрүнүш бала кезинде Сары-таз менен бирге чоңойгон Манастын баласы Семетейге да таандык.

<sup>327</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». I китеп, 16. 259-6.

<sup>328</sup> Н.П.Дыренкова. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2 Л., 1927. С.13.

<sup>329</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». I китеп, 291-292-6.

<sup>330</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: «Киргизский героический эпос «Манас»» М., 1961.

Эпосто побратимство да жакшы сүрөттөлөт. Биз аны Алмамбет менен Көкчөнүн ортосундагы мамилелерден көрөбүз. Алар жөнүндө эпос мындай дейт:

«Ага-ини болуп алыптыр,  
Аралашып калыптыр,  
Катылганды соо койбайт,  
Кадырлаш болуп алыптыр.»<sup>331</sup>

Көкчөнүн атасы Айдаркан уруудагы аксакалдарды чогултуп, кичине түлөө өткөрүп, уулу Көкчө менен Алмамбетти ага-ини тууган кылып койгон. Муну бүтүндөй казак уруусу колдоого алган болуучу.

Ал эми кийинчэрээк болуп өткөн Алмамбет менен Көкчөнүн ортосундагы чыр негизинен үй-бүлөнүн жана никенин алгачкы формалаары менен анын кийинки формаларынын ортосундагы карама-каршылыктан келип чыккан. Көкчөнү бузукулук ишке үндөшкөн анын туугандары патриархалдык коомдук мамилелердеги нике жана үй-бүлөдөгү талаптарына жооп берет. Аялдын тазалыгын талап кылышат. Мурунку топ нике кезиндеги сакталып калган жана анын сакталышына шарт түзүп турган чоң патриархалдык үй-бүлө кезинде боло берүүчү жеңеси менен кайнисинин (бул жерде Акеркеч менен Алмамбет) ж.б. ортосундагы жыныстык катнаштар эми таптакыр коомдун талаптарына каршы нерсе катары, барып турган жаман нерсе катары, баарыдан мурда аялдын күйөөсү үчүн өлүмгө барабар иш катары эсептелинген. Бул окуяны эң сонун сүрөттөп берет.

Саякбай Карапаевдин вариантында да, Сагымбай Орозбак уулунун вариантында да Манастын кийинки мезгилдеги жан жолдошу, анын ақылдашы болгон Алмамбеттин Манастын ата-энеси тарабынан асырап (усыновление) алынгандыгы жөнүндө эң кооз айтылган эпизод кездешет. Манастын ата-энеси эл менен бирге Алмамбеттин келе жаткан жолунан тосуп чыгышат. Бардык туугандарынын алдында Чыйырды өзүнүн бир эмчегин Алмамбетке,

<sup>331</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». 2 китеп, 15-6.

экинчисин Манаска берет. Ошентип Алмамбет Жакып менен Чыйырдынын гана баласы болбостон, Манастын да эмчектеш бир тууганы болуп калат.

Ушул окуя эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

«Байбиченин эмчеги

Жаш төрөгөн келиндей

Алмамбетти көргөндө

Ат үстүнөн ийиптир

Кубанып Алмаң титиреп,

Байбиченин эмчеги

Чийдэй болуп зиркиреп,

Тамырынын баарысы

Ташып кетти диркиреп.

Балам, Манас, келгин деп,

Бала күндө эмдин деп,

Сен эмгесиң мурун да,

Баштап ээмп бергин деп.

Байбиче айтып салганы,

Оң эмчегин алганы,

Оозуна Манас салганы,

Сол эмчегин алганы

Алмамбет ээмп калганы.

Эмчектин сүтү эң таттуу,

Экөөнү бирдей жыргатты.

Отуздагы баласы

Зоңкооп эмчек эмди деп

Бай Жакып кулуп калганы.<sup>332</sup>

Манас менен Алмамбетти эмчектеш бир тууган кылуу ырымжырымдары бүткөндөн кийин, Манас туугандарына карап мындай дейт:

«Энеден экөө болдум деп,

Эр Манас айтып мындай кеп

Атадан тертөө болдум деп,

Дайрадай ташып толдум деп,

Арстан Манас айтып кеп,

Кубанбаган бир жан жок»<sup>333</sup>

Манастын атасы эми Алмамбеттин да атасы болуп жаткан Жакыптын жаңы келген Алмамбетке болгон мамилесин эпос төмөнкүчө ырдайт:

«Көздөгөнү табылып,

Айланайын ботом деп

Атасы Жакып жалынып,

Караптый балам келдиң деп

Кадыр алдам бердиң деп

Бай Жакып ыйлап баркырап...»<sup>334</sup>

Ал эми Алмамбеттин атасы Жакыпка карата болгон мамилеси мындай:

«Алмамбет көрүп атам деп,

Анык атам бул экен,

Бенделиктен өтпесүн

Бекерчилик катам деп,

Ағып жашы тыылбай,

А деген үнү жыйылбай,

Бакырып төшүн жыттады,

Жакыптын жашы Алманын,

Сагынышкан немедей

Жакасын жууп чыктады». <sup>335</sup>

Мына ушул жогоруда келтирилген мисалдардын бардыгы эпостогу Манас менен Алмамбеттин ортосундагы байланыштарды жөн гана бекемдөө үчүн келтирилген эпикалык көрүнүш эмес. Бул

<sup>332</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». 2 китеп, 336-6.

<sup>333</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». 2 китеп, 336-6.

<sup>334</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». 2 китеп, 335-336-6.

эпизод байыркы кыргыздарда болгон жана ушул үбакка чейин<sup>336</sup> сакталып келе жаткан нике жана үй-бүлө мамилелеринин бир гана көрүнүшүн, тактап айтканда, «бала кылып алуу», адат-салтын, ырымын чагылдырат. «Байыркы кыргыздардагы көптөгөн ырым, адат-салттардын бирөөнүн бул эпостогу сүрөттөлүшү туура экендигин бөлөк көптөгөн мисалдар далилдейт». <sup>337</sup>

Побратимство да «бала кылып алууда» да бала кылып жаткан адам ошол үй-бүлөнүн гана мүчөлүгүнө кабыл албастан, ошол үй-бүлө таандык болгон уруунун мүчөлүгүнө да кабыл алынган. Ошондуктан бала кылып алуу ырымдарына бутундөй ошол уруунун өкүлдөрү катышкан. Эпосто уруусу жок адамдын таянычы жок деп айтылат. Ошондуктан уруунун мүчөлүгүнө багып алынган адамдарды кабыл алуу ирокездердеги жана рим уруусунда үстөмдүк кылып турган принциптерге толугу менен дал келет.<sup>338</sup>

Ушуну менен Манас эпосу чагылдырган байыркы кыргыздардагы үйлөнүү жана ага байланышкан үрп-адаттар менен ырымдар жөнүндөгү кыскача изилдөөбүзү токтотобуз. Мындан аркы биздин милдет сүрөттөгөн, байыркы кыргыздардын социалдык жана маданий тарыхын дагы терең сүңгуп изилдөө болуп саналат. Азыр биз ушул II главага жыйынтык чыгаралы. Байыркы кыргыздардын үйлөнүү жана ага байланышкан үрп-адаттарын изилдөөгө негизинен ушул мезгилге чейин салкын мамиле жазалып келе жатат. Ушундай болгондон кийин бул проблеманы изилдөөдө «Манасты» канчалык деңгээлде этнографиялык булак катары колдонгондугу жөнүндө сез да болушу мүмкүн эмес.

«Манас» эпосунун өмүрүнүн бала чагына дал келген кыргыздар үйлөнгөндө эч кандай калың төлөшкөн эмес жана никенин формасы уруулук экзогамия болгон. Эпостун өмүрүнүн кийинки мезгилдери ар

<sup>336</sup> Н.П.Дыренкова Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. В кн.: Сборник этнографических материалов. №2 Л., 1927, С.13.

<sup>337</sup> С.М.Абрамзон. Об обычаях усыновление у киргизов (по материалам эпоса «Манас» Труды ин-та языка, литературы и истории Кир ФАН СССР.1948, вып.2.

<sup>338</sup> К.Маркс. Конспект книги Л.Г.Моргана «Древнее общество». Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, т.IX, 1941, с.69, 167; К.Маркс. Конспект книги Л.Г.Моргана «Древнее общество». Архив К.Маркса и Ф.Энгельса, М., 1937, с.114,161

кандай түзүлүштөгү коомдук мамилелерге дуушар болуп, алардын кээ бир элементтерин өзүнө кошуп алган. Ошондой кийинки катмарлардын бири болуп исламдын эпоско тийгизген таасири эсептөлөт. Ушунун натыйжасында Манас Каныкейди алганда калың төлейт, Алмамбетти мусулман динине кийрет ж.б. Эпос чагылдырган кыргыздарда чоң патриархалдык үй-бүлөнүн болгондугун, полигамиянын бар экенин жана анын пайда болуу себептерин көрсөттүк. Патриархалдык үй-бүлө болгондуктан анда эркектер толук үстөмдүк кылышкан. Эпос боюнча аялдардын коомдогу ээлеген ордун да карап еттүк. Никенин байыркы нормаларынын бири болгон левираттын алгачкы формасынан анын таптык коом учурундагы формасына чейинки эволюциясын көрдүк. Никелешүүнүн байыркы формаларынын бири болгон бел куда болуу салты эпосто көркөм чагылдырылган. Атальчество, побратимство жана асыроо, бала кылып алуу ырымдарына, адат-салттарына эпосто кецири орун берилген.

Дегелे эпостор, анын ичинде «Манас» эпосунун кандай баалуу этнографиялык булак катары кызмат кылары жөнүндө көптөгөн сөздөр айтылган. Аларды цитаталап көрсөтүүнүн бул жерде зарылчылыгы жок. «Манас» океанынын жээгинде гана жургенүн ар бир этнограф өзү түшүнөт. Бул океандын тереңине сүңгуп кирүү, аны изилдөө ар бир этнографтын-манасоведдин ыйык милдети.

Баланын төрөлүшү жана адамдын өлүшү, той жана аш, кубаныч жана кайгы.... Убакыт өткөн сайын, коом улам алга өнүгүп жылган сайын, адамдар да алмашып турат. Өзүнүн жашын жашап бүткөн мүүндар жашоолорун токтотушат, алардын ордуна улам кийинки мүүндар келишет. Бул тынымсыз процесс. Бул коомдун өнүгүшүндөгү биологиялык жашоо ченемдер. Эч нерсе түбөлүктүү эмес. Бардык нерсе өсүп өнүгүп, алмашып, өзүнүн мурунку сапатын жоготуп, улам жаңы касиеттерге ээ болуп турат. Биз сез кылып отурган үй-бүлө да ошондой. Үй-бүлө бул активдүү нерсе. Коомдун өнүгүшүнө карай үй-бүлө да өнүгөт, өзүнүн алгачкы формасынан улам кийинки, жаңы формага етүп турат. Ушул көз карашта алып караганда үй-бүлө үзак

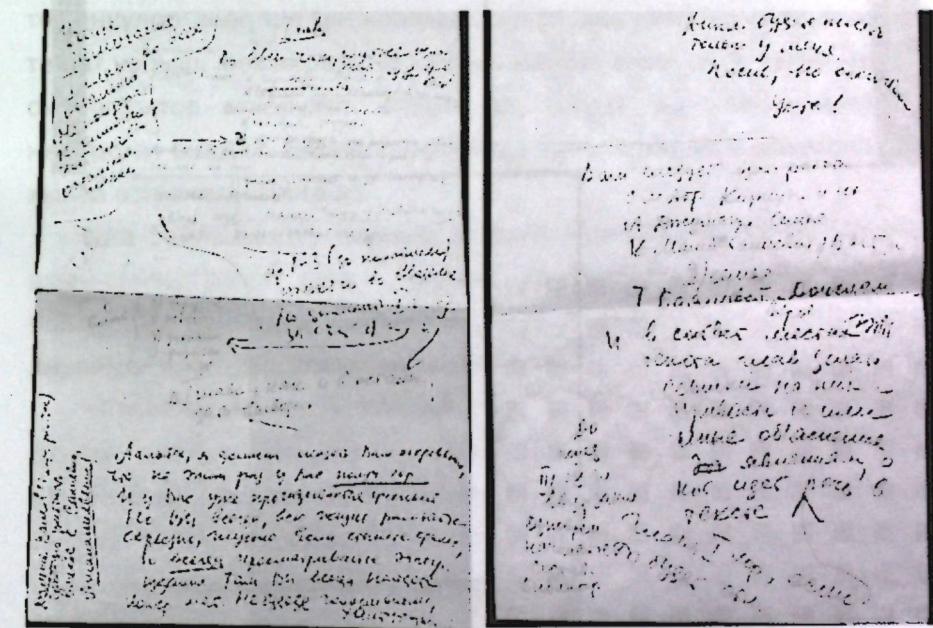
жана татаал жолду басып өткөн. Үй-бүлө сыйктуу эле никенин формаларынын басып өткөн жолу жөнүндө Ф.Энгельс мындай деп жазат: «Мына ошентип, биз бүтүндөй жана жана жалпысынан алганда, адам баласынын өнүгүшүнүн башкы уч стадиясына туура келген никелешүүнүн башкы уч формасы бар экендигин көрүп отурабыз. Жапайычылыкка-группалык никелешүү, варварчылыкка-жуп никелешүү, цивилизацияга - эрди-катындардын актыгынын бузулушу жана сойкулук, проституция сыйктуу кошумчалары болгон моногомия туура келет. Варварчылыктын жогорку баскычында, жуп никелешүү менен моногомиянын ортосундагы доордо эркектердин күндөргө үстөмдүк кылышы менен көп аял алуучулук пайда болот». <sup>339</sup>

Эртедир кечтир өндөргүч күчтөрдүн өнүгүшүнүн деңгээлине жараша, бардык элдер никенин жогорку айтылган формаларын баштарынан өткөрүшкөн. Никенин формалары сыйктуу эле үй-бүлөнүн да формалары бар. Бир гана өзгөчөлүк, нике үй-бүлөгө караганда бир кыйла үбакыт мурда пайда болгон.<sup>340</sup> Ошондон улам, нике үй-бүлө жок кезде да жашаган. Варварчылыктын алгачкы баскычында жуп нике болгон, бирок жуп үй-бүлө бир кыйла үбакыт кеч пайда болгон. Жалпысынан алганда варварчылык мезгилдеги жуп никеге - жуп үй-бүлө туура келет. Бирок Ф.Энгельс «Варварчылыктын жогорку баскычында жуп никелешүү менен моногомиянын ортосундагы доордо эркектердин күндөргө үстөмдөк кылышы менен көп аял алуучулук пайда болот»<sup>341</sup>-дейт. Бул үй-бүлөнү, этнография илиминде - патриархалдык үй-бүлө деп аташат.

«Манас» эпосу чагылдырган кыргыздардын нике жана үй-бүлө мамилелерине анализ жүргүзүп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик; «Никенин формасы бара-бара моногомияга жакындал келе жаткан жуп нике болгон. Бул али катуу моногомиялык нике болгон эмес.

Анткени ак-сөөк адамдарга көп аял алганга жол берилген болучу». <sup>342</sup> Ушундан улам «Манас» кезиндеги кыргызар адам баласынын өнүгүшүнүн варварчылык баскычынын жогорку баскычында, цивилизацияга кириү алдында турган деп түшүнөбүз.

Ф.Энгельс «... гомердик эпос жана бүткүл мифология - гректердин варварчылыктан цивилизацияга алып келген башкы мурасы мына ушуулар»<sup>343</sup>-деп жазган сыйктуу, «Манас» эпосу – кыргыздардын варварчылыктан азыркы күнгө алып калган, бирден-бир башкы мурасы болуп саналат - деп толук түрдө айта алабыз.



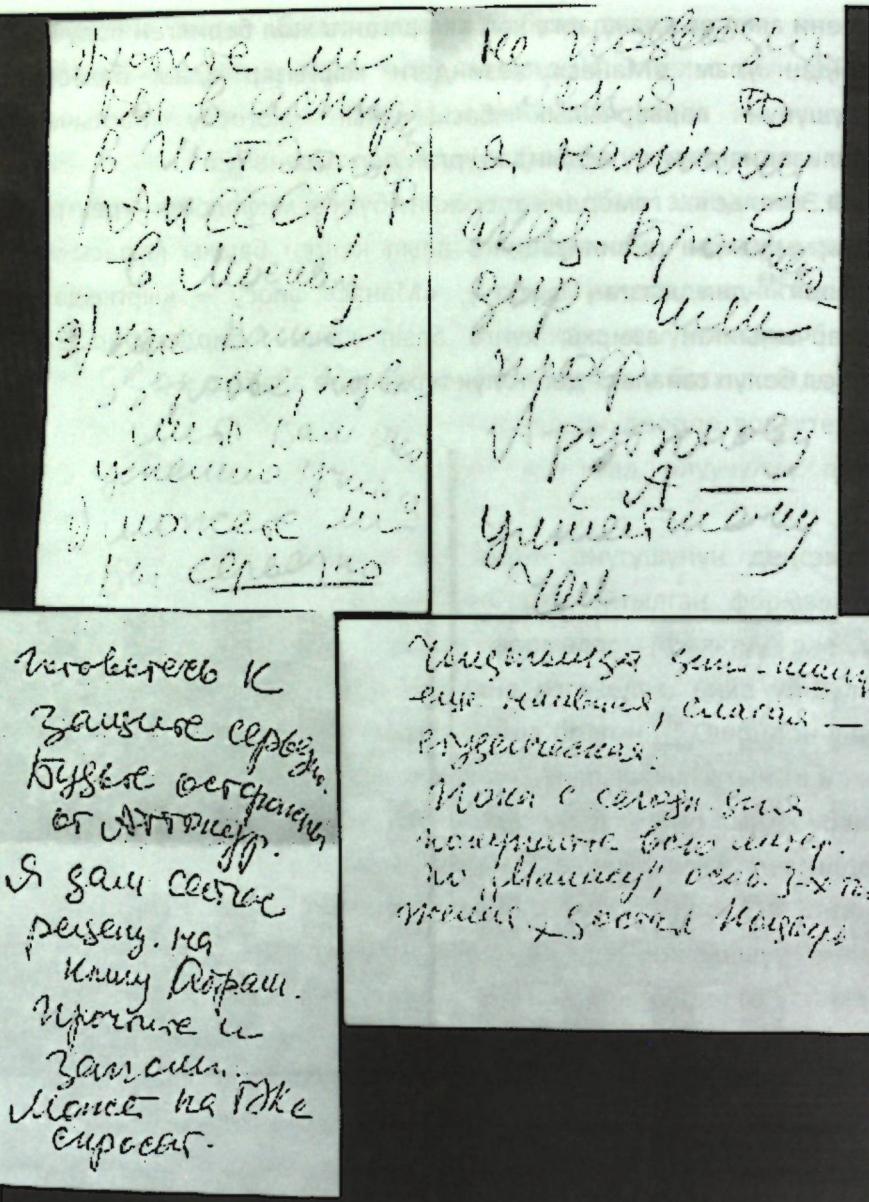
<sup>339</sup> Ф.Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, М, 1980.с.84

<sup>340</sup> Ю.И.Семенов. Происхождение брака и семьи. М., 1974. с.230

<sup>341</sup> Ф.Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, М, 1980.с.84

<sup>342</sup> Ф.Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, М, 1980.с.160

<sup>343</sup> Психология, М., 198. с.30



Маркум Какен Мамбеталиевынын авторго жазган каттарынан (Жеке архив)

## 7. Өлгөн адамды коюу жана ага байланышкан каада-салттар<sup>344</sup>

Эми биз, «Манас» эпосу маалымат берген варварчылыктын жогорку баскычындагы кыргыздардын адам өлгөндө жана ага байланышкан башка дагы толуп жаткан ырым-жырымдарын, үрп-адаттарынын кээ биреөлөрүнө токтолуп кетелик.

Той жана аш. Той бала төрөлгөндө, же ар кандай сүйүнүчтүү, адам кубанаарлык окуя болуп өткөндө өткөрүлүүчү адатка айланган ырым же адат. Аш болсо, тескерисинче, адам өлгөндө өткөрүлүүчү адат. Бирок ашта да, тойдо да көп жалпылыктар бар. Алсақ алар төмөнкүлөр: экөөндө тең көп мал союлуп, көп эл чакырылат, өкөөндө тең ат чабыш, жөө күрөш, эр сайыш, жамбы атыш... ж.б. толуп жаткан оюн-шооктор өткөрүлөт. Аштын да, тойдун да шаан-шөөкеттерүү негизинен бирдей. Бирок, ошентсе да адам өлгөндөгү ырымдар бир кыйла өзгөөчөлүктөргө ээ.

Буга байланыштуу окуялар эпостун «Кекетейдүн аши», «Аштын шаан-шөөкеттерүү» деген чоң-чоң эпизоддорунда жана «Манас баатырдын дүйнөдөн кайтыши» аттуу эпизоддо кенен, ачык, көз, көркөм эпикалык сүрөттөмөгө ээ болгон.

«Кекетейдүн аши» эпизоду же бөлүмү көпкө белгилүү бай, Манас сыйлап урматтаган, калмактар менен болгон уруштарда Манаска көп жардамын көргөзгөн Кекетейдүн оорусунан башталат. Оорусу катуулап, өлөр алдында ал өзүнүн жакын туугандарына керәэзин айтат:

«Эки-уч кара союзар  
Элүү, кырк чапан кийит кылып,  
Эптеп мени коюзар».<sup>345</sup>

«Керәэз бул кыргыздарда кенири тараган салт. Адам өлөр алдында көзү тириү кезинде ишенген, жакшы көргөн, жакын

<sup>344</sup> Кол жазма. Автор, Фрунзе, 1980.

<sup>345</sup> С.Орбозбек уулу, «Манас», Изв.583,14-б.

туугандарына: аялына же күйөөсүнө, балдарына, кыздарына, бир туугандарына ж.б. керээзин айтат.

Жакып өлөөр алдында туугандарына мындан ары кандайча жашоо керектиги, турмушта кезигүүчү ар кандай учурларда кандай иш жүргүзүү керектиги жөнүндө, өзгөчө өзү өлгөндөн кийин кандай коюу, ашты кандайча өткөрүү жөнүндөгү өзүнүн акыркы эркин билдирет. Керээзи аткарбай коюуга болбайт, ал-ыйыктын ыйыгы катары эсептелинет»<sup>346</sup>

Манас баатыр да өлерүндө Каныкейге керээзин айтат:

«Айым келе бери колунду,  
Ажалым жетип мен өлсөм,  
Өзөн бойлой конбогун,  
Өрт өчкөндөй болбогун!  
Жыйган алтын чачып кет,  
Атаң Темиркан көздөй качып кет.

Эри өлгөндө, катынга  
Теркүнү жакын болуучу.

Атаң Темирканга барганды,  
Колундагы Семетей-  
Балтыр бешик чунактын  
Кыркып бергин чыбыгын  
Кылып бергин ырымын»...<sup>347</sup>

Манас өзүнүн кэрээзинде Каныкейдин кийин кандай жашай турганы жөнүндө айтып келип, акырында өзү жөнүндө мындай дейт:  
«Кокусунан мен өлсөм,  
Белгилүү жерге сен көмсөң,  
Колум тийген кандар бар,  
Менден кордук көргөн жандар бар,  
Кутулбачуу доолор бар,  
Кан төгүшчү жоолор бар,

Өлүктөн өчүн алчудай,  
Көрүмдү ачып албасын,  
Жол үстүндө сүйрөтүп,  
Даңгыттарга жарбасын,-  
Бул жагына сак болгун!  
Долум!  
Кетмендеп көрүм ое көр,  
Бир адамга билгизбей,  
Бир адамга көргөзбөй,  
Кеңеш салып Бакайга  
Билинбес жерге кое көр!»...<sup>348</sup>

Өзүнүн кэрээзин айтып анан адам өлөт, эпостогу кабыл алынган тартып ушундай. Көкөттай да, Манаста да ушинтип, керээзин айтып, анан өлүшкөн.

Өлүктү көмүү үчүн аябай көп эл чогулган. «Аттын буту жеткен жердин» баарына кабар берилген, чакырган. Муну кыргыздар кара аш деп аташат. Өлгөнүнө кырк күн болгондо кемеге аш өткөрчү. Атасынын керээзи боюча Бокмурун үч жыл даярданып, атасына чоң аш өткөрет...

Саякбай Карапаевдин варианты боюнча Каныкей Манастын керээзи боюнча, Манас өлүм алдында жатканда эле анын көрүн кездүрүп, күмбөзүн тургузат. Бирок, бул жөнүндө жан кишиге билгизбейт. Манас өлгөндө баары ыйлашат:

«Жаш агып көздөн бурчактап,  
Басып калды Манасты  
Бакай шордуу кучактап».<sup>349</sup>  
«Баягы кайран катын Каныкей  
Төгүлүп турган кайран чач  
Тал-талдап кармап жулганда  
Айнектей болгон бетине

<sup>346</sup> С.Мусаев. Эпос «Манас», Фрунзе, 1979.с.142

<sup>347</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп.

<sup>348</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп, 292-6.

<sup>349</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп, 305-6.

Батыра тырмак салганда,  
Бетинен аккан кара кан  
Тушардан кызыл таш болду.  
Көзүнөн аккан кандуу жаш  
Дайра кара суу болду»...<sup>350</sup>

Эпостогу салт боюнча Каныкей өлгөн Манасты жоктоп, кошок кошот:  
«Калайык тунугу кетти жылдыздын,  
Түйгүнү кетти кыргыздын!  
Тозокко салбай жанымды,  
Тоодойум көк жал, ала жат!»...<sup>351</sup>

Баары ыйлап, жоктоп, кошок айтып, эл чогулуп буткөн соң, сөөктүү коюу ырымы башталат. Бириңчи кезекте сөөктүү жуудурчу. Сөөктүү жууганга өлгөндүн туугандары киришчү. Андан кийин табытка салат деп айтылат:

Баатыр манас сөөгүн  
Алып чыгып калды эми.  
Кошой, Төштүк эрлерге  
Адалдап эми жуудуруп,  
Супка салып буудуруп  
Табытына салды эми.  
Аргымак менен бууданды  
Дооронуна токутуп,  
Жананзасын баатырдын  
Алл Кошойго окутуп...<sup>352</sup>

Ушул учур Сагымбай Орозбак уулунун вариантында мындайча айтылат:  
«Сай төрөгө карматып  
Арбан менен буудуруп  
Замазам менен жуудуруп»

Карматкан токсон кишиге  
Калайык айран калгыдай.  
Ал замандын ишине,  
Тогуз катар торкодон  
Токсон Сарпай кийгизди...<sup>353</sup>

Өлүктүү кармаган же сууга алган мындай адамдарга кийит кийгизүү салты көрүнүп турат. Андан соң дооранын окуп, көргө алып барып жайына алчу. Бул жердеги чогулган эл бир уучтан топурак салчу. Эпосто топурак көрдүн ичине салынбайт, ал жөнүндө маалымат кездешпейт. Тескерисинче, эл көп чогулганды мындай топурактын көлөмү көп болуп кетүүчү делет эпосто:

«Бай Кекетай абаңдын  
Кете алганы шо болду  
Дубалап салган топурак  
Бир дебәдөй тоо болду»...<sup>354</sup>

Биз жогоруда айтылгандардан өлгөн адамды ошол эле бойдон кийизге же килемге ороп туруп жерге көмө тургандыгын көрүп турабыз. Бирок орто кылымдагы Худуд ал-ааламдын чыгармаларында кыргыздар отко сыйынышат, өлгөндөрүн өрттөшөт<sup>355</sup> деген адат кездешет. Ал эми «Манаста» тескерисинче, өлүктүү жерге көмүшөт. Бир гана В.В.Радловдун жазып алгандары өлгөндүн сөөгүн серелеп илип койгондугу жөнүндө айтылат:

«Карагайдан калың табыт чаптырды  
Ички жүзүн алтындан  
Тышкы жүзүн күмүштөн  
Манасты табытына салды,-дейт,  
Сарайга сере кылды дейт.  
Алдына жердин сыйын өткөзбей,  
Үстүнө күндүн көзүн тийгизбей»  
Сарайга серелеп койду дейт

<sup>350</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп, 306-6.  
<sup>351</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». II китеп, 306-6.  
<sup>352</sup> Саякбай Карапаев. «Манас». I китеп, 308-309-6.

<sup>353</sup> С.Орозбак уulu. «Манас». Ишв. 583. 30-6.  
<sup>354</sup> С.Орозбак уulu. «Манас». Ишв. 583.100 -б.  
<sup>355</sup> Материалы по истории киргизов и Киргизии. М., 1973, с.41

Манастын чымындай жаны кетти дейт

Чын үйүнө жетти дейт.

Ак сарайлап койду дейт...<sup>356</sup>

Чынында эле, азыркы кыргыздардын арасындағы легендаларды угуп көрсөк өлгөн адамдын сөөгүн өзүнчө алып баштыкка салып, илип коюшчу экен, бир сарайдын ичине. Ал эми этин болсо жерге көмчү экен, бир бөтөнчөлүгү, этин көөмп жатканда эч кимге көзүнөн жаш чыгарып ыйлоого тыюу салынчы.<sup>357</sup>

Бирок, Саякбай Карадаев менен Сагымбай Орозбак уулунун вариантындағы өлгөн адамды жерге көмүү жөнүндөгү ырымдарды (салттарды) кубаттай турган көз караштар да бар. И.Бичурин өзүнүн чогулткан материалдарына таянып мындей дейт: - «Биздин эрадан үч кылым мурда жашаган гундар өлгөндөрдү табытка көмөт. Сырткы жана ички табытты колдонушат. Өлүктү алтын менен кийгизиштө.<sup>358</sup>

Ушундан улам мындей деген жыйынтыкка келсе болот: «Манас» эпосу алгач мезгилде, б.а. качан эпос болуп калыптанғандан баштап ислам дининин таасирине кабылганга чейинки мезгилде, сыйыгы өлгөн адамдын сөөгүн этинен ажыратып өзүнчө баштыкка илип кооп, ал эми этин болсо өрттөп же жерге көмчү окшойт. Ал эми ислам дининин талаптары боюнча өлгөн адамды жерге көмө баштоо жана анын ар кандай ырым, үрп-адаттары эпоско өз таасирин тийгизбей койбосо керек. Ушундан улам, сыйыгы эпосто өлгөндүн сөөгүн сарайга илдирип да, аны жерге көмдүрүп да койсо керек. Башкача айтканда кийинки мезгилдеги өзгөчөлүктөрү аралашып кетсе керек деген ой.

Өлгөн адамдын туугандары аны коуп келгенден баштап чоң ашка даярдана башташат. Биз жогоруда сөз кылып айтып өткөн ошондой аштардын бири Көкөтөйдүн аши. Бул ашка эл көп чогулуп, мал көп соолат. Той-аштардагы кыргыздын шаан-шөөкөттөрү толугу

<sup>356</sup> В.В.Радлов. Образы народной литературы северных тюркских племен. М., С. 144.

<sup>357</sup> 1980-жылы май айы, айтып берген Карбозов Өзбек, 1894-жылы туулган, 87 жашта, пенсионер, Кочкор району, Чолпон совхозу, Ак-Учук айылы.

<sup>358</sup> И.Бичурин. Собрание сведений в народах обитавших Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1953, 50-52с.

менен болот. Бул оюндардын ар биринин эпостогу көркемдөлүп айтылышы өзүнчө көптөгөн этнографиялык материалдарды берет. Ошондуктан алар өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Бул Көкөтөйдүн ашына калмактар да, кыргыздар да ж.б. көптөгөн уурулар менен элдер чогулушат. Шаан-шөөкөттүн жүрүшүндө калмактар менен кыргыздардын ортосунда чыр-чатақ улам-улам күчөй берип, акыр аягы Чоң казатка айланат. Ошон үчүн дээрлик бардык манасчылар «Көкөтөйдүн аши, көп чырдын башы» деп айтышат...

Өлгөн адамга күмбөз жө коргон тургузуу кыргыздардын салты экендигин биз эпостон көрөбүз. Өлгөн кишиге коргон же күмбөз салуу түрк-монгол урууларынын арасында кецири тарагандыгын Волга боюнда, Саян-Алтайда, Тянь-Шаньда жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөр жана байыркы түрк жазуулары аныктайт.<sup>359</sup>

Өлгөн баатырга күмбөз салуу жеке гана «Көкөтөйдүн ашында» сүрөттөлбөстөн, Манасты коюу жөнүндөгү эпизоддордо да кездешет. Манас өлөр алдында анын керәэзи боюнча Каныкей Манаска күмбөз салдырат. Күмбөздүн ичи-тышына оймо-түшүрөт. Көп калмакты качырып бараткан, Манас башында болгон кырк чоронун сүрөтүн түшүрөт:

«Алты жүз эркеч бир кырып,  
Кыш кайнатып бек салды  
Алты кылым өткүчө  
Айкөлүндүн күмбөзу  
Аман турсун деп салды  
Ар жерден уста алдырды,  
Ичине кыял ойдуруп,  
Манастан калган аңгеме,  
Чоң сүрөтүн салдырды...»<sup>360</sup>

Каныкей салдырган Манастын ушул күмбөзүн дээрлик бардык манасчылар айтышкандай, ошондой эле эл арасында айтышып

<sup>359</sup> А.Н.Бернштам. Археологический очерк Советской Киргизии. Фрунзе, 1941, 39-6.

<sup>360</sup> Саякбай Карадаев. «Манас». II китеп, 302-6.

жүргөн легендаларга караганда, Талас өрөөнүндөгү байыркы Талас шаарынын (Талас же Тараз, кийин Олуя-Ата, азыр Жамбыл) түштүк жагындағы мавзолей менен окшоштурушат<sup>361</sup>. Ал мавзолей - Манас мавзолей XIV қылымдын бирнчи жарымында курулган: анын дубалындағы арабча жазуулар, бул мавзолейдин «Эмир Абуктун» эч кимге белгисиз кызы «Кенизек хатундун» урматына курулғандығын айгинелейт.<sup>362</sup>

Биз ошентип, «Манас» эпосу боюнча кыргыздардагы өлүк коюудагы жана ага байланышкан ырым-жырым, үрп-адаттарын карап еттүк. Баланың терөлүшү кыргыз үй-бүлөсү, ошол үй-бүлө таандык болгон уруу учун канчалық сүйгүнчүктүү, кубанычтуу окуя болуп, анын урматына чоң той өткөрсө, адамдын өлүшү да үй бүлө эле үчүн эмес, бүтүндөй уруу үчүн да ошончолук кайғылуу, аянычтуу окуя болгон. Бул кайғы, аза-күтүү бир эле үй-бүлөнүн ичиндеги окуя болбостон, ошол үй-бүлө таандык болгон уруунун масштабындағы кайғылуу окуя болгон. Манастын жана анын чоролорунуну көпчөлүгүнүн урушта курман болушу бир кыргыз уруусунун эмес, ошол кыргыз уруусуна кошуна жашашкан, жакшы мамиледе болгон уруулардын, ал түгүл бүтүндөй кытай калмакка каршы турган уруулардын аймагындағы кайғы, муң болгон. Анткени Манас жана анын чоролору бардык ушул уруулардын башын бириктирип, аларды бөлөк басып алуучулардан коргоп турган бирден бир күч, ишеним болуучу.

Өндүргүч күчтөрдүн өнүгүү деңгээлинин төмөн болушу, ошол кездеги адамдардын жаратылыштын күчтөрүнүн алдында караңылыгы, күчсүздүгү, жаратылыштын жана коомдун өнүгүү закон ченемдерин түшүнбестүктөрүнүн натыйжасында алардын кубулуштарынын алдында сыйынуу келип чыккан. Адамдар өлгөндө аны коюуга байланышкан ар кандай үрп-адаттар, ырымдардын пайда болушу да жогрку «алсыздык» менен тыгыз байланышкан.

<sup>361</sup> Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». В кн.: «Киргизский героический эпос «Манас»» М., 1961, с. 107.  
<sup>362</sup> А.Н.Бернштам. Мазар Манаса. Фрунзе, 1946.с.7-10

«Манас» эпосундагы өлгөн адамды көмүү адаты, анын байыркы формаларынан, б.а. мисалга алсак, зорастризм дининен баштап Кекетей өлгөндө анын этин сөөктөн кылыш менен ажыратып, кымызга жууп:

Кылыш менен кырдырып,

Кымыз менен жуудуруп,-

Аяк менен башыны

Кылкын менен буудуруп...<sup>363</sup> көмдүрөт.

Бул көрүнүш кийинки мезгилдеги ислам дининин таасири астында пайда болгон ырым, үрп-адаттарына чейинки мезгилди кучагына алат.

Өлгөн адамга өбөктөп өкүрүү кыргыздардан калган байыркы салт:

«Өкүрүп келген адамга

Түүгандыгым билгизем

Тубардан сарпай кийгизем

Атакемди жоктосо

Айкыра түшүп токтосо

Сыйлармын андай адамды...»<sup>364</sup> Бул Кекетей өлгөндө уулу Бокмурундуң айтканы.

Буга таянып өлгөн адамга өкүрүп келген кишиге кийит кийгизүү байыркылардын салты болсо керек деген пикирде каласың. Бул пикирди ишенээрлик түрдө бекемдеген төмөнкү Кекетейдүн кереезиндеги бир үзүндү:

«Эки үчтөн кара союнар

Элүү, кырк чапан кылып

Эттеп мени коюнар...»<sup>365</sup>

Менимче бул саптар көркөм сөздүн кошулмасы эмес, чындыгында байыркынын салты болуу керек.

<sup>361</sup> Сагымбай Орозбаков. «Манас». инв. 383:16-6.

<sup>362</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№583, 59-бет

<sup>363</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№583, 14-бет

Эпосто «тулга олтуруу», “бурак атын токутуу” сыйктуу терминдер учурдай:

Айрылган соң эринен

Алсырабас жери жок

Тулум чачын жайышы

Тулга олтуруп калышы<sup>366</sup>

Кара кийип, тул калып...<sup>367</sup>

Өлгөн адамдын аялы же аялдары кара кийинишип, чачтарын жайып олтуруусу,-“тулга олтуруу” деп аталган.

Буурул айгыр, сүр айгыр

Бурак атын токутуп...<sup>368</sup>

Жогоркудагыдай эле өлгөн адамдын атын жабуулап байлап коюу да өзүнчө салт болгон.

«Эртели кечти үн салып,

Калкындагы катындар

Какшабасын күнүнө

Келин-кызын жоктошуп

Падыша атам кетти деп

Мактап айтып жоктошуп»...<sup>369</sup>

Жоктоо, кошок кошуу маанисинде өлгөн адамдын жакшы жактарын айтып үн салышкан. Өлүктү жуудуруу, сууга алуу төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

«Сай төрөгө карматып

Сарбан менен буудуруп

Зам-зам менен жуудуруп»...<sup>370</sup>

Ушул эле жерде «өлүктү карматуу» деген термин да учурдай:

«Карматкан токсон кишиге

Калайык айран калгандай

Ал замандын ишине

<sup>366</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№575, 233-бет

<sup>367</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№536, 6-бет

<sup>368</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№536, 30-бет

<sup>369</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№583 27-бет, 233-бет

<sup>370</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№583 27-бет, 30-бет

Тогуз катар торкодон

Токсон сарпай кийгизди...»<sup>371</sup>

Демек өлүктү карматуу да байыркынын салтындай байкалат. Ал эми кийинки саптар, кийим менен казына, курал жарагы менен өлүктү коюу диний түшүнүктөргө байланыштуу болгон. Аларага кийинки главада кеңири токтолобуз.

Өлгөнгө топурак салуу да бүгүнкү биз билген топурак салуудан айрымаланып турат.

Бай Көкөтاي абаңдын

Кете алганы шо болду

Дубалап салган топурак

Бир дөбөдөй тоо болду<sup>372</sup>

а) койгондо (кара аш)

б) кыркында (кемеге аш)

в) чоң аш.

Бул үчөөндө төң ат чабылып, байге сайылат. Бул бардык эле кыргыз жүртчүлүгүн тиешелүү атайын салт болбосо керек.

Советтик этнографтардын изилдөөсүнде өткөндөгү патриархалдык үй-бүлөө обшинасы, тигил же бул түрдө Орто Азиянын дайыкканчылык, көчмөн, жарым көчмөн болсун, бардык элдеринде өкүм сүрүп келгендиги аныкталат.

Ф.Энгельс «патриархалдык чоң үй-бүлөө обшинасы бардык уруу түзүлүшүндөгү элдерге таандык экендигин көрсөткөн».<sup>373</sup>

Археологиялык жана этнографиялык материалдар кыргыздардагы патриархалдык чоң үй-бүлөө обшинасы үй-бүлө чарбачылык мамилесинин жаңы тиби болуп Жети-Суудагы жана Тянь-Шяньдагы сак урууларынын союзунун дооруна, ошондой эле кийинчөрөк усун мезгилине туура келгендигин айкын белгилешет.<sup>374</sup>

Эпос чагылдырган негизги доор патриархалдык түзүлүшүнө түура келгендигин белгилейбиз. Адатта патриархалдык коом аялдардын

<sup>371</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№583, 30-бет

<sup>372</sup> С.Орозбаков «Манас» инв.№583, 100-бет.

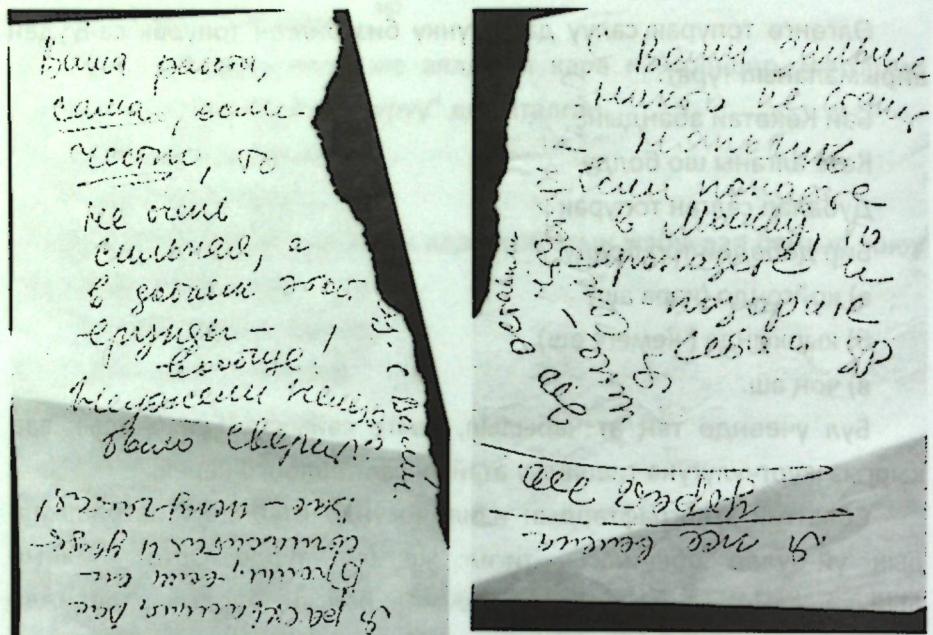
<sup>373</sup> Ф.Энгельс. Жеке менчинкин, үй булонун жана мамлекеттин келип чыгышы. Фрунзе, 1970. 32-бет.

<sup>374</sup> А.Н.Бернштам. Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь-Шаня. Советская археология. №1, 1949.

тең укуксуз болгондукун далилдейт. «Манас» эпосунда бул көрүнүш көрсөтүлбей койбайт.

Мисалы аялдардын көпчүлүгү үй-оокат, казан аяк менен алышып...

(уландысы бар)



Маркум Какен Мамбеталиеванын авторго жазган каттарынан (Жеке архив)

## 8. А.Ж.Тойнби аныктаган өсүүнүн кетүү-жана-кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосунда чагылдырылыши<sup>375</sup>.

“Манас” эпосу мин жылдан ашык мурда пайда болуп, муундуун-муунга өтүп, жалаң гана кыргыздардын арасында оозеки түрдө айтылып келгени менен анын өзөгүн түзгөн окуялардын сүрөттөлүшу, жер-суулар менен этностук түзүмдөрдүн атальштары жана өз ара алакалары, каармандардын образын түзүү ыкмалары дүйнөлүк тарыхтын фактылары менен реалдуу айкалышып жана дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыктын пайда болуу жана өнүгүү мыйзам ченемдеринин нугунда жүргөн.

Мына ушул айтылган ойду тастыктоо үчүн англиялык үлүү ойчул-философ-тарыхчы Арнольд Тойнби (1889-1975) аныктаган чыгаан инсандын биографиясындагы же баатыр элдин тарыхындагы өсүүнүн Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосунда чагылдырылышин изилдөөгө алдым. Изилдөө ишин А.Тойнбинин 12 томдук эмгеги орус тилине которулуп, “Постижение истории” деген атальшта бир чоң жыйнак болуп 1991-жылы Москвадан жарык көрүп, ошол эле жылы биздин колубузга тийгенден башталган. Ар кандай илимий жыйындарда докладдар менен чыгып жүрүп, алгачкы илимий макалам 1993-жылы жарыяланган (А.Акунов, “Манас” эпосундагы өсүүнүн кээ бир ыкмалары. //Научная конференция профессорско-преподавательского состава, посвященная 60-летию образования Кыргыз университета. Тезисы докладов. Часть I, Бишкек, 1993.-С.114.).

Кыргыздын алгачкы этнограф-кызы, чыгаан окумуштуу Какен Мамбеталиеванын 80 жылдыгына арналган жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйынга мен сунуштаган “А.Ж.Тойнби аныктаган өсүүнүн Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосунда чагылдырылыши” деп аталган илимий макалада “Манас” эпосунун

<sup>375</sup> “Ала-Тоодогу заманбап этнография койгойлору”: Кыргыздын түнгүч этнограф айымы, тарых илимдеринин кандидаты Какен Мамбеталиеванын 80 жылдыгына арналган жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жооптуу редакторлор Г.С.Мамбеталиева менен Т.К.Чоротегин-Бишкек: Макс-принт басмасы, 2016.-178 б., сүрөт. 40-43-беттер.

дээрлик бардык варианттарында (Ж.Мамайдын “Манасында” да) кездешken төмөнкү эпизоддор иликтөөгө алынды:

1.Тышкы душмандардын эзүүсүнө чыдабай Алтайга качкан, азган-тозгон кыргыздар менен Ала-Тоого кайра кайтып келген бирдиктүү, баатыр жана күчтүү кыргыз элиниң ортосундагы айырмачылыктар эмнелерден улам болду?

2.Чоң-Жинди атка конгон боз баланын Манас -баатыр болуп чыга келишине анын Ошпур-койчуга жиберилип, андан төрт жыл аралыгында көргөн тарбиясынын орду жана ролу жөнүндө?

3.А.Тойнбинин өсүүнүн Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасынын “Манас” эпосундагы эпизоддордо туруктуу орун алыши “Манастын” дүйнөлүк эпикалык чыгармачылык менен тыгыз байланышта болуп, аны менен алакалаш жана мазмундаш экендигинин бир көрүнүшү катары кароо маселеси?

Этно-саясий мейкиндикте көзгө урунбаган, буга чейин аты белгисиз, жөнөкөй жана артта калган коомду алдыңкы катарга чыгарган, мамлекеттүүлүгүн түзгөн жана анын тез өнүгүүсүнө зарыл шарттардын пайда болушуна себепкер болгон инсанга “баатыр”, “кабылан, шер”, “көсөм”, “адамдын сырттаны” сыйктуу мүнөздөмөлөр жана сүрөттөмөлөр берилгени “Манастын” бардык варианттарында кездешет. Мына ушундай мүнөздөмөлөргө арзыган Манас-баатыр кокусунан эле жаралган жок. Анын жарык дүйнөгө келиши күтүлгөн иш эле, анын төрөлөөрү көптөн бери аңыз кеп болуп, жалаң эле кыргыздар эмес, алардын душмандары да бул жөнүндө толук кабардар болушкан.

Күчтүү сырткы душмандардын чабуулuna турштук бере албаган кыргыз эли өз мекени Ала-Тоодон алты ай жол аралыкtagы Алтайга кече качат. Мезгилдин ушундай кыйчалыш учурундагы баш калкалоо, жан сактоо, элди эптеп аман алып калуу жана кайрадан мекенине кайтып келүү суроосуна, талабына жана тилегине жооп иретинде Манастын төрөлүшү, чоюшу жана кырк уруу кыргыздарга “төрө”,

“баатыр” жана жетекчи болушу “Манастын” бардык варианттарында кездешken жана инсандын өсүүсүнүн дүйнөлүк калыбына туура келген ыкмалар менен жүргөн.

“Манас” эпосундагы кыргыздардын Ала-Тоодон Алтайга аргасыздан кечүшү кыргыз элиниң чыгармачылыгына жана тездик менен өнүгүүсүнө түрткү болгонун көрөбүз. Бир муундун жашынан ашпаган убакытта кайра Ала-Тоого келгенде, башында Манасы бар, бирдиктүү, күчтүү кыргыз журту мурдагы душмандарын женип, атамекенине ээ болуп, учурдагы эл аралык мамилелерде чечүүчү орунду ээлеп, бардар коомдо шатыра-шатман жашап турушкан. Алтайды көздөй качкан кыргыздарга салыштырганда Кетүү-жана-Кайтып келүү баскычтарын баштарынан кечиришкен кыргыздар руханий жактан бай, элдери бирдиктүү жана күчтүү экендиги эпосто кецири даңазаланат.

Беш-алты жашында кыргыз-калмак арасында Чоң-Жинди аталган баланын Айкөл-Манас деген даңкка жетип, элдин башчысы даражасына чейин өсүүсү да Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасына толук ылайык жүргөнүн көрүүгө болот. С.Каралаевдин “Манасында” уулунун жоруктарына кала болуп кейиген сараң Жакып-байдын байбичеси Чыйырдыга кайрылып айтып турган эпизоду бар:

“Кой, байбичем, угуп ал  
Тентегин бул уул койбосо,  
Казат экен орумду,  
Ушүл уулуң чоңойсо,  
Кайнатат экен шорумду,  
Көргөзөт экен сонунду,  
Малдан жыйган күбүмө,  
Чоңойчу болсо, бул уулун  
Жетет экен түбүмө!  
Бул уулундун сыйагы –  
Жүргөнүнән чаң чыгат,  
Добушунан жан чыгат,

Адам, кыйкырса кулак укпаган,  
Койгулашкан балдарды  
Коёндой жерге ыктаган,  
Колуна тийген балдардан  
Бирөө тириү чыкпаган,  
Балаң салат балакет,  
Бул баарыга жетет алакет.  
Эңкейиште чеп экен,  
Бул калмактын журту көп экен,  
Бул буруттун баласы  
Тентек чыкты дебейби,  
Тубүндө мени жебейби.

Каралашып бир жүргөн  
 Калмагым сонун эл эле,  
 Алтын казып, бай болгон  
 Алтайым сонун жер эле.  
 Бул Алтайга келгени  
 Менин ырысым толуп күчөдү,  
 Төрт түлүк мадын баарысы  
 Сан кара болуп күчөдү.  
 Чачат го үулүң малымды,  
 Кетирет го алымды.  
 «Уулүң тентек экен» - деп,  
 Калмактар кармал алат го  
 Жол үстүнө сүйрөтүп,  
 Даңгыттарга жарат го,  
 Ай касаба туу алыш,  
 Айылга бузук салат го,  
 Түгөнгөн жанды түк койбай,  
 Түгөтүп чаап алат го,  
 Аман болсо көрөрсүң,  
 Түйшүктү башка салат го!»<sup>376</sup>

Ата менен баланын ортосундагы карама-каршылыктан чыгуунун  
 жолу катары эпос Чоң-Жиндини эл-жүртүнан сыртка, алыска кетирет.  
 Бул окуя Ж.Мамайдын “Манасында” мындайча баяндалат:  
 Бузулуп малы жатканда, Жакыптын уулу Чоңжинди.  
 Чоңжинди бузуп чачканда, Мурун угуп көрбөгөн,  
 Күжурал Жакып чыдабай, Муну Ногой билбеди.<sup>377</sup>  
 Кулагына жаклаган,  
 Күү какшыкты айтканда,  
 “Кайаша айтсан атама,  
 Калкка уйат болом, - деп,  
 Эми эле минтил жатпайбы,  
 Көбүрөөк мындан иш кылсам,  
 Ээ кылбай атам койот” - деп,  
 Ооруду көөнү Жакыптан,  
 Баркөлдү жердеп түрүүчү,  
 Ошол кезде Жакып кан,  
 Атадан бала качыптыр,  
 Камбылдын белин ашыптыр,  
 Аккан дайра суусу жок,  
 Какшыган ысык чөл менен,  
 Бир далай күн басыптыр.  
 Калмактар катын жарганда,  
 Карапогой кыргыздан,  
 Камбылга көчүп барганда,  
 Катыны эркек туултур,  
 Атын Мажик койуптур,  
 Карапогой Мажиги,  
 Сегизге жашы толуптур.  
 Карапогой Кайран чал,  
 Ээрчитип Мажик баласын,  
 Келе жаткан айдап мал.  
 Алдынан калды учурал,

<sup>376</sup> «Манас». С.Каралаевдин варианты боюнча.  
 /Түз.:А.Жайнакова, А.Акматалиев.-Б.:“Түрар”, 2010.  
 88 б.

<sup>377</sup> “Манас”. Айтучу: Жусуп Мамай. Шинжиң уйгур  
 атоном райондук эл ооз адабийат-коркем  
 онөрчүлөр коому жагынан басмaga дайындалды.  
 Жооптуу редактору: Сабыржан Турганбай.  
 Шинжиң эл басмасы: 2004-ж. 18 б.

“Есүнүн айын логикалык негизи катары аракеттин трансференциясы<sup>378</sup> эсептөлөт<sup>379</sup>” – дейт А.Тойнби. Мына ушул аракеттин трансференциясы феномени болсун үчүн мезгилдин суроосуна жана талабына жооп берүү өз тагдырына туура келген чыгаан инсандын биографиясында же баатыр элдин тарыхында ушундай трансференциянын аналогу болушу зарыл. Кетүү жана кайрадан кайтып келүү кыймылы ушундай чыныгы аналог болуп эсептөлөт. Ошентип, Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасын өсүү прогрессине түрткү берген жаратмандыктын “эки баскычтуу” ритми катары кароого болот. Диалектиканын танууну тануу мыйзамы жаратылыштагы жаңылануунун жана өсүнүн “эки баскычтуу” ритми катары кандай шексиз болсо, Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасы да чыгаан инсандын өсүү биографиясындагы зарыл механизм болуп эсептөлөт.

Дүйнө тарыхынан өзүнчө алынган адамды, тарыхый инсанды же бир маданиятты, цивилизацияны алып карасак, анда алардын пайда болгонунан баштап, өнүгүп, гүлдөгөн жана кулаган мезгилине чейинки үбакыт аралыгында алар өсүнүн А.Ж.Тойнби белгилеген Кетүү-жана-Кайтып келүү<sup>380</sup> шарттарын башынан кечиришет. Мисалга алсак, тарых атасы аталган Галикарнастык Гередот өз шаарынын тираны менен кармашып, шаарынан качып, жер кезип, көп элдерде жана мамлекеттерде болуп, он жылдан кийин гана өз шаары Афинага кайтып келген. Ушул Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасы Гередоттун чыгармачыл өсүсүндөгү жана анын “тарых атасы” аталып калышынын негизги көрсөткүчү болуп салалат.

Мухаммед пайгамбардын ишмердигин шарттуу түрдө эки баскычка бөлүп кароого болот. Биринчиси, ал он беш жыл жер кыдырып, соода кербенине кошуулуп Аравия, Сирия талааларын кезип жүрүп кайтып келген соң, өзүнүн жашы кыркка чамалаган

<sup>378</sup> Трансференция (англ.-transference) – откерүү, жылдыруу. Бул жерде инсандын руханий чыгармачылык ишинин жыйынтыктарын сырткы социалдык-маданий мамилелер чойросуно жылдыруу, откерүү жөнүндө айтылуда.

<sup>379</sup> Тойнби А.Дж. Постижение истории: Пер. с англ.-М.: Прогресс, 1991.-С.261.  
<sup>380</sup> Тойнби А.Дж. Постижение истории: Пер. с англ.-М.: Прогресс, 1991.-С.261.

кезде ал саясий жана дин иштерине кызыга баштаган. Экинчи баскычында, пайгамбар өзү жашаган жери Меккеден чоочун делген Мадина гаачууга аргасыз болот. Ал жакта баш калкалап жүрүп жети жылдан кийин (622-629-ж.ж.) кайрадан өз Меккесине эми кичкын катары эмес, тескерисинче, Аравиянын жарымынын төрөсү жана коккоюн катары кайтып келет. Ушундай эле Кетүү-жана-Кайтып келүү тагдырлары улуу инсандар Фукиид, Ксенофонд, Полибий, Макиавелли, ибн Хальдун ж.б. баштарынан өткөн. Мындай мисалдар дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда да көп кездешет.

Манас баатырдын жаш кезиндеги Чоң-Жинди аталган боз баладан чыныгы лидер, жүрт башчысы деңгээлине чейин өсүсү да Кетүү-жана-Кайтып келүү ыкмасына ылайык жүргөнүн “Манастин” бардык вариантынан көзиктириүүгө болот. Алсак, С.Каралаевдин вариантында төмөнкүдөй эпизод бар:

Ошпурга берди бай Жакып  
Аты Чоң Жинди аттуу баланы.  
Чыйырды ыйлап чыркырап,  
Мойнуна курун салынып,  
Ошпурбайлап жалынып:  
«Айланайын, Ошпур бай,  
Сен, өзөндө жаткан дөө элең,  
Бай Жакыптын көп коюна ээ элең.  
Бизде дүнүйө далай, бала жок,  
Өлгөндө көргөн бул бала  
Тентегин тыяр чара жок.  
Торко тон кылдым кийгизгин,  
Жылкы ичинде Торучаар  
Тулпарды кармап мингизгин,  
Төбөсүнө калмактын ташын тага көр  
Аманат койдум колуңа  
Дагы бир төрт жыл бага көр!»<sup>381</sup>

<sup>381</sup> «Манас». С.Каралаевдин варианты боюнча/Түз.:А.Жайнакова, А.Акматалиев.-Б.:»Туар», 2010.-886.

Бир жагынан алып караганда эпостогу бул окуя жашоодо көп кездешчү ата мнен баланың ортосундагы салт болуп калган карама-каршылыктын көрүнүшү жана анын чечмеленишинин бир ыкмасы катары көрүнөт. Ал эми Манас жөн эле катардагы балдардын бири эмес экендигин, элдик ақылмандык аны улуу инсан кылыш өстүргүсү келип аткандыгын эске алсак, анда мындай өстүрүүнүн ыкмасы катары Кетүү-жана-Кайтып келүү кыймылы колдонулганын төмөндөгү эпизод далилдеп турат:

Ошпурга Манас барганды

Анда Манас боло элек,

Берениң Манас атка коно элек.

Ошпурга барып көк жалың

Эрешен тартып, эр болду,

Эр уулу менен тең болду,

Карапып күйгөн чок чыкты,

Кара калмак, манжуудан

Мындай тентек жок чыкты.

«Төрөм - деп айт мени» деп,

Өзүн өзү билдирип,

Билген жанды күлдүрүп,

Ай-талаага кырк таман

Кадимки ордо чийдирип,

Көк жалдыгын билдирип,

Ошпур баккан көп койдон

Миң козусун союлтур,

«Баатыр - деп айт мени» - деп,

Баглан козу, шириң баш

Бор кайнатып коюлтур,

Ордо салып, чүкө атып,

Көк жалдын кылган иши бул.<sup>382</sup>

Эми анын Чоң-Жинди аты өчүп, мурунку бала кыял Манас эмес, Аккуланы эгинге алмашып алган, дубанага жолугуп акыл топтогон, жан-жөкөрлөрү жана эл-жүрт тарабынан Манас-төрө, Манас-баатыр деген атка конгон, Ошпур койчуга кеткендегиге салыштырганда төрт жылдан кийин кайра кайтып келген чыгаан Манастын айырмасы асман менен жердей болгонун көрөбүз. Эпостогу өсүүнүн ыкмасы катары көрсөтүлгөн жогорудагы кыргыз элдинин ақылмандыгы мындай учурларда Кетүү-жана-Кайтып келүү кыймылын кецири колдонгон дүйнөлүк эпикалык казынанын баалуулуктары менен да, тарыхий улуу инсандардын өсүү биографиялары менен да толук үндөшүп турғандыгын белгилеп кетмекчибиз.



Улуу манасчылар: Сагымбай Ороздык (1867-1930), Саякбай Карадаев (1894-1971), Жусуп Мамай (1916 же 1918 - 01.06.2014)

<sup>382</sup> «Манас». С.Каралаевдин варианты боюнча/Түз.:А.Жайнакова, А.Акматалиев.-Б.:»Түрар», 2010.-896.

## 9. Политические традиции и обычаи кочевников по данным эпоса «Манас»<sup>383</sup>.

Политические традиции кочевых народов в советское время не исследовались, хотя бы потому, что это не способствовало формированию такой исторической общности, как «советский народ».

Теперь, бывшие союзные республики, переживая каждый по-своему: одни процесс построения «новой демократии», а другие «восстановленной демократии», остро нуждаются в собственном опыте политических традиций. Проще говоря, культурный плюрализм требует пересмотра традиционного толкования таких основополагающих понятий, как равенство, честность, справедливость, социальная сплоченность, политическое единство и свободы, принуждение, политика и управление и т.д.

В изучении политической истории, структуры власти и системы управления енисейских кыргызов и кочевников Притяньшанья в эпоху древности и средневековья одним из ценных источников является эпос «Манас». По мнению таких исследователей, как С. Малов, В. Жирмунский, Б. Юнусалиев, К. Рахматулдин и др., в эпосе «Манас» отражены события, связанные с политическим усилением енисейских кыргызов в IX-X вв. и последующими историческими событиями. М. Аузов и А. Бернштам считали эпохой сложения и развития эпоса более ранний период, а начало основных его событий относят к началу VII в. (Осмонов О.Дж., 2005, с. 12-15). В текстах «Манаса» ясно сохранились архаичные пласти, которые могут быть отнесены к жизни кыргызов задолго до государственного периода в истории. К древним элементам эпоса отдельные ученые относят

образы самого Манаса и вражеского богатыря Джолоя (Радлов В.В., 1948, с. 310).

Объем одной статьи, конечно, не позволяет нам описать все сюжеты эпоса, рассказывающие о политических традициях и обычаях кочевников. Поэтому мы решили остановиться только на некоторых эпизодах, где мы можем узнать о подходах и традициях принятия решений кочевниками, имеющих политическое и судьбоносное для них значение. А именно два эпизода: во-первых, сюжет рождения ребенка - будущего предводителя, героя и хана, и, во-вторых, это сюжет принятия решений о переселении кыргызов Тенир-Тоо на Алтай и обратно, с Алтая на Ала-Тоо.

Сюжет с рождением ребенка более подробно описан молодым ученым Т. Акеровым (2005, с. 47-49) в его монографии «Древние кыргызы и Великая степь (по следам древнекыргызских цивилизаций)». Сюжет рождения ребенка путем обращения к божеству, небесным силам занимает центральное место в эпосе «Манас». Первые строки океаноподобного «Манаса» начинаются именно с этой картины - обращения к небу, чтобы он дал хану кыргызов долгожданного наследника, который мог бы сплотить вокруг себя народ и продолжить отцовский род.

Джакып, отец Манаса, до 50 лет оставался бездетным. Каждый раз он обращался к небу, прося о том, чтобы тот дал ему потомка, который был бы наследником ему, когда Джакып уйдет в потустороннюю жизнь. Затем ему, его женам - Чыйырды (первой жене) и Бакдоолот (второй жене) - одновременно приснился таинственный сон. Джакып увидел ловчую птицу Буудайык и белого кречета (символ власти у древних кыргызов), Чыйырды - старца, давшего ей яблоко, съев которое, она родит дракона длиной в 60 кулачей, а Бакдоолот приснились два ястреба - тетеревятника тунжур, которых она привязала на несет.

Собравшиеся по волеизъявлению Джакыпа старцы предсказали ему рождение сына-богатыря.

<sup>383</sup> Акунов А.А., Муса кызы А., Политические традиции и обычаи кочевников по данным эпоса «Манас». В кн.: Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. Под ред. А.А.Тишкина, Барнаул, Азбука, 2008, В сборнике научных трудов публикуются материалы докладов Всероссийской (с международным участием) научной конференции "Древние и средневековые кочевники Центральной Азии", которая состоялась в г. Барнауле в августе 2008 года. Источник: [https://historylib.org/historybooks/pod-red-A-A-Tishkina\\_Drevnie.../1](https://historylib.org/historybooks/pod-red-A-A-Tishkina_Drevnie-i-srednevekovye-kochevniki-TSentralnoy-Azii/historylib.org/historybooks/pod-red-A-A-Tishkina_Drevnie.../1)

Всех, живущих в подлинном мире,

Осчастливит твое дитя.

Все живущие на подсолнечной земле,

Будут ухаживать за твоим ребенком.

Благодаря обращению к небу жена Джакыпа Чыйырды родила ребенка, которого нарекли таинственным именем Манас. Новорожденный описывается в скифских традициях, где можно заметить следы солнцепоклонства и зороастризма (Абрамзон С.М., 1980, с. 278). Подобные сюжеты можно наблюдать во многих легендах, таких как легенда о рождении Ай-Атам - первопредка тюрок, первого короля тюрок; легенда о рождении Ань-Лушана, восстание которого едва не привело к гибели Танской империи в середине 50-х гг. VIII в.; генеалогическое предание о рождении Чингисхана и др.

Рожденный будущий правитель, по данным эпоса «Манас», должен обладать такими качествами: быть храбрым, отважным, быть опорой своему народу, быть дальновидным, мудрым. Благодаря этим качествам правитель сможет управлять народом правильно и приносить благополучие. Эти и другие знания о правителе через эпос передавались от поколения к поколению и дошли до нас.

Во время парламентских и президентских выборов, действительно, кыргызы предъявляют будущим депутатам и кандидатам на должность президента именно такие качества правителя и отождествляют своего лидера с образом самого Манаса.

Родиной Манаса был Алтай. Во всех вариантах эпоса без исключения Манас рождается на Алтае. Когда Манас достиг совершеннолетия и становится богатырем, ему рассказывают о том, что прародиной его народа является Ала-Тоо. Знание и память о Родине, события, связанные с изгнанием из Родины, все имена - и врагов и друзей, - все это сохранилось в памяти народа в устной форме, и они передавались от поколения к поколению, от людей к людям, от старца к молодому. Безусловно, сегодня нас интересуют и

являются очень актуальными формы и содержания передачи памяти знаний, которые были традицией у кыргызов эпоса «Манас» и которые утрачены у современных кыргызов.

Из более чем 40 вариантов эпоса «Манас» главными считаются два из них: это варианты Сагынбая Орозбак уулу и Саякбая Каракалаева. Сюжет о принятии решения о переселении кыргызов с Алтая на Ала-Тоо в этих двух вариантах разнится по форме и почти одинаков по содержанию. В первом варианте отец Бакая - Бай - приехал на Алтай из Ала-Тоо, нашел Джакыпа - отца Манаса, а потом и самого Манаса и рассказал ему о родной земле Ала-Тоо, о Кошойхане, который охраняет кыргызскую землю от чужеземцев и обосновал свою ставку на Чеч-Добо на Ат-Башынской земле и т.д. Согласно варианту С. Каракалаева про все это Манасу рассказывает отец Чубака Ак-Балта, и после этого Манас сам приехал на землю Ала-Тоо, нашел Кошойхана и узнал от него много о прошлом своего народа и своей земле, о врагах и друзьях и т.д.

Мы хотели показать, что такое судьбоносное решение, как переселение своего народа с Алтая на Ала-Тоо, принималось Манасом не просто так, а ему предшествовал целый ряд обычаев и традиций, бурные обсуждения на различных форматах, предварительные изучения путей переселения и его трудностях и т.д. Память народа в лице старца-мудреца, например, такого как Бай - старший брат Джакыпа - отца Манаса, или Ак-Балта, который рассказал Манасу о том, что «не останемся на Алтае, не наша - это земля Алтай» (Манас, 1984, с. 108), ценилась в народе очень высоко. Если говорить языком политической науки, то это можно было бы называть ноократией, т.е. властью разума. Именно ноократия была самой лучшей формой управления народом, государством, чем демократия. В современных условиях, изо всех сил стараясь соблюдать все принципы международных стандартов демократии управления, мы теряем часть территории, теряем доверие людей к власти, теряем саму суть справедливого управления и т.д. И все это

происходит на фоне очень низкой политической культуры населения, отсутствия политической традиции и обычаяв и почти отсутствия культуры и традиции управления и власти. Политическая элита Кыргызстана очень плохо знает, а отдельные ее представители совсем не знают о политических традициях и обычаях кочевников, содержащихся в эпосе «Манас». Наличие соответствующего знания способствовало бы поиску и нахождению самой оптимальной формы управления государством в современных условиях.

Тот факт, что в основе теоретических исследований всегда лежит уникальный страновой опыт, говорит о том, что выводы и оценки, полученные в одной стране и в одно политическое время, нельзя механически трансформировать в совершенно иные социальные и политические, культурные и экономические условия. Например, для успешной демократизации российского общества подходит не все не только из политического наследия древнегреческих республик, но и из временного опыта преобразований в ряде западных и восточно-европейских стран (Соловьев А.И., 2003, с. 29). С этой точки взглядов уникальным является современный процесс построения «суверенной демократии» в России.

Тем не менее то, как мы будем жить, зависит от того, кем мы являемся, какие перед нами открыты возможности, с какими трудностями нам приходится сталкиваться и т.п., поэтому здесь трудно принимать какие бы то ни было решения без предварительного, терпеливого и скрупулезного теоретического осмыслиния наших традиций, характера, истории и социальной структуры (Парех Б., 1999, с. 490).



Асан Турсункулов Чоң Казат партиясы 27-июль, 2020-ж.

## **10. Кыргыздардын коомдук-саясий ой-пикиринин “Манас” эпосунда, оозеки чыгармачылыкта жана адабиятта өнүгүү тарыхынан<sup>384</sup>.**

Кыргыздардын коомдук-саясий ой-пикири илгеритеден эле “Манас” эпосунда, оозеки чыгармачылыктын жана адабияттын алкагында өнүгүп келген десек негизинен туура болот. Улуттук адабияттын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки басып өткөн жолу мамлекеттик түзүлүшкө, элдин маданий өнүгүшүнө, коомдук-саясий, философиялык, этикалык маселелерге, өзгөчө саясатка түздөн-түз байланыштуу болгондуктан, кыргыз элиниң коомдук-адабий ойлорундагы ар кыл урунтуу жагдайларды, талаш-тартыштуу маселелерди так билүү өтө зарыл.

**10.1. Байыркы эстеликтердеги коомдук-саясий жана адабий ойлор жөнүндө.** VI-IX кылымдардагы Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги маалыматтар саясий жана философиялык мунөздөгү ойлордун жыйындысын берет. Бул маалыматтар ошол мезгилдеги бийликтин түзүлүшү, бийликтке карата ага баш ийгендердин мамилеси, кыргыз бийлигинин башка бийликтөр менен мамилеси, ээлеген орду ж.б. жөнүндө кабар берет. Кошо-Цайдама таш жазмалары түрк каганаты империясынын эки улуу тарыхый ишмерлери, бир тугандар – Күлтегин (санжырада Күлтеке) менен Билги Кагандын бийлиги жөнүндө маалымдайт. Талас жана Кочкор өрөөндөрүндөгү табылган жазма эстеликтер кыргыздардын саясий ой-пикиринин өнүгүш тарыхын изилдөөдө булак катары пайдаланылат. Биримдик, адилеттүүлүк жана саясий ойдун башка көптөгөн маселелерин чечмелегендөрдин катарына Толубай-сынчы менен Ырамандын ырчы уулу кирет.

X-XII кылымдарда Тянь-Шань тоо кыркаларында, Ысык-Көл, Талас, Чүй аймактарында, Чыгыш Туркстанда (азыркы Синьцзянда) кыргыздардын жашап тургандыгы жана алардын коомдук-

<sup>384</sup> Акунов А., Мамбеталиева Г.С. Саясат таануу. Окуу китеби-Б.: 2014.-597 б. (схемалар, табл.), 66.-12-16; 120-122; Акунов А., Кангалдиев А.Н., Мамбеталиева Г.С. Политология. Окуу китеби.-Б.: 2015.-357 б., 66.-20-55; 181-184.

социалдык, коомдук-саясий абалы, турмуш-тиричиликтик, диний көз караштары Каражандыктар мамлекетинин күчалышы жана ал учурдагы коомдук-саясий, маданий өнүгүү менен байланышта болгон.

**10.1.1 Күл Кожо Акмат Яссавинин «Дивани хикмет» («Акыл сөздөр жыйнагы») ыр китеби, анда адам, турмуш, өмүр, өлүм маселелеринин чагылдырылышы, ислам динине байланыштуу соопчуулук-мистикалык идеялардын китечен орун алышын белгилеп кетүү керек. Кожо Акмат ир. (араб. хоже Ахмед) Хоже Ахмед, дагы бир аты-Хазрет Султан (1103 ж.-Жазы (Өзгөн ш. жакын дарыя) башка бир маалыматтар боюнча-Сайрам-1166-ж. (1173-ж.) Туркстан), чыгаан акын. Адабияттагы, тарыхтагы аты Ахмед Ясовий, же Күл Кожо Акмат. Сопулук идеясын эл ичине тараткан акын. Чыгармаларын чагатай тилинде жазган. «Хикмет» аттуу чыгармасы кыргыздардын арасына да кеңири тараалган. Молдор жогорку сыйыптагы балдарга окута турган-деп эскерет мударис К.Карасаев. Чыгармасында дин башчыларын, жогорку мансаптагы адамдарды каттуу сындалган. Анын мүрзесүнүн үстүнө, эки кылым өткөндөн кийин атактуу Амир Темир- 1397-жылы укмуштуу күмбөз салдырган. Казакстандын Туркстан ш. бул күмбөз мусулмандар тарабынан кичи Меке катары кабылданып, ага миндеген момундар жылына зыярат кылып турушат. Кыргыздар Күл Кожо Акматты касиеттүү адам катары санаган. Кыяматта чоң сурек болгондо, Күл Кожо Акмат калыс киши катары, күнөө менен соопту таразалаганда, таразанын түбүндө болот деп ишенишкен. Чыгармасы кооз тилде жазылган. Нечен жолу басылып чыккан. Күл Кожо Акмат китебинде, кадимки эле Арслан бабанын (Арслан баб) Туркстанга келгенин, аны менен жолукканын да жазат. Ислам дининин жоболору жөнүндө өтө көп маалыматтар бар:**

Кошумча жыйган эшндер,  
Азезилдин алдында,  
Кокуйга калат деп уктум.

Акчасын алдап алмакка,  
Айтат жалган деп уктум,  
Кожо Акматтын алдында,  
Алдап алган аттарын,  
Кайтарып берет деп уктум. (Токтогул).

Кул Кожо Акмат 63 жаш курагына келгенде Мухамед пайгамбардын жашынан ашык жашоого болбойт деген ишеним менен тириүүлөй эле жердин алдына кирип кеткен делет, ал жакта күндүн көзүн көрбөй дагы жети жыл жашагандыгы жөнүндө айтылат. Кул Кожо Акмат олуялардын катарына кирет. Анын Туркстан ш. күмбөзүнө казак, кыргыз жана башка түрк элдеринен чыккан чыгаан-олуялардын сөөктөрү коюлган. Күмбөздүн ичине Абылай хандын алтындан жасалган бюстун Н.А.Назарбаев койдурган экен. Сарыбагыш уруусунан чыккан Эсенгулдүн (Ормон хандын чоң атасы) сөөгү да ушул күмбөзгө коюлгандыгын тастыктаган жазма такта күмбөздүн ичинде илинип турат.

Ахмед Югнеки жана анын «Хибатул-хакаик» («Акыйкат сыйы») аттуу дидактикалык поэмасында гуманисттик идеялар кеңири орун алган. Эмгекчилдикке, ыймандуу, боорукер, адамгерчиликтүү болууга үндөгөн ойлордун мааниси чоң

**10.1.2 Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») дастаны, Махмуд Кашкардын «Дивани лугат-ат-турк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») эмгеги - орто кылымдагы адабий эстеликтердин эң ирдүүлөрүнөн. Барскоондук Махмуд Кашгари менен Бураналык Жусуп Баласагындын эмгектери дүйнөлүк маданияттын кереметтеринин катарында турат. Саясат таануу илими үчүн Ж.Баласагындын «Куттуу билими» же, дагы бир көртмосу “Кут алчу билик” өзгөчө мааниге ээ. Бийлик, саясат, башкарууну уюштуруу ж.б. көптөгөн саясий маселелерге арналган бул эмгек этикалык, дидактикалык мааниге ээ жана адамдын жүрүм-турум эрежелерин да талдайт.**

Жусуп Баласагын, Йусуф Хасс Хажиб [(Хасс – а) бир, б) атактуу, даңқтуу; Хажиб – даанышман, ойчул], (болжол менен 1015/1018 – 1070-ж. кийин)] – түрк элдеринин акыны, ойчул жана мамлекеттик ишмер. Чүй өрөөнүндөгү Баласагын шаарында туулган. 1068–1070-ж. Баласагын шаарында «Кутадгу билиг» («Кут билим» же «Куттуу бийлик») поэмасын жазган. Кашкардагы Чыгыш Каражанийлер каганы Сулайман Арслан Кара Хакандын уулу Тавгач Буура Кара хакан Абу Али Хасанга (1056-1103-ж. бийлеген) тартуу кылган. Бул эмгек түрк тилинде жазылган көөнөргүс философиялык-дидактикалык дастан. Бийликтин адилеттүүлүгүнүн символу катары Күнчыктыны (Күн түүду) эсептейт. Айтольду – бийлик ээсинин жардамчысы, увазири. Ақдилмиш – акыл ой ээси. Өткүрмүш – колунда барга каниет кылуунун ээси. Биз Жусуп Баласагындын дастанынdagы саясатка түздөн-түз тиешеси бар ой-жүгүртүүлөргө гана бир аз токтололук: Эгер сен эл башкарған улук болсоң.  
Көңүл, сөздө эң сылых тутканың оң.  
Сак болгунун, жаңылба туура жолдон,  
Кут табасың терс жолго баспай койсоң!  
Көңүл бур акылмандын айтканына,  
Кеңешин туура тутуп, ишиңди ула.  
Кирешеге жараза чыгаша кыл,  
Чыгашанды эсептеп, так кылып түр.  
Алыш-бериш ишинде так болгунун,  
Так болсоң дайым таза басар жолун,  
А кокус кыйындык иш түшсө башка,  
Жүгүндү өзүң көтөр, бирөөгө артпа.  
Мындайда жакын дос да жардам бербейт,  
А жатың, шылдың кылып күлүп сүйлөйт.  
Сенден дос, тууган дагы четтеп калат,  
Жүрөгүң кайғы-муңдан алат жарат.  
Пайда күтпө, байлыкты көздөбөгүн,  
Өкүнүчтө өмүрдү өткөрөсүң.

Билим, илими бар акылманды,  
 Жоомарт болуп, сый тартып кадырлачы.  
 Жаман зулум, көөдөнду көтөрбөгүн,  
 Жол бербегин чоң кырсык табат элинц.  
 Мактаанчакка башкадай олжо бербе,  
 Андайлардан азап-шор келет элге.  
 Өзүңө, элиңе да камкор болуп,  
 Биреөдөн жардам күтпө, аның кордук.  
 Талап кылба өзүңө элден байлык,  
 Адаткылып кетесиң өзүң айнып.  
 Акыреттүү адамды баалай билгин,  
 Ар дайым иш тапшырып кармай жүргөн.  
 Билип ал, алдында үч парзың бар,  
 Кармоо болбайт күч менен, аткарып кал.  
 Бириңчилен – эң таза болсун көмөш,  
 Казганды тазалыктан болот бул иш.  
 Экинчиси – заң бергин элге адилет,  
 Бири-бириң эл тебелеп.  
 Үчүнчүсү – жолдорду коопсуз кыл,  
 Каракчы, талоончууну тек тыйып тур.  
 Бийлик берген өзүндө үч укук бар,  
 Не сурады элинден түшүнүп ал.  
 Элиндин бир милдети – жарлыгынды,  
 Үййик тутуп, ар бириң так аткаруу.  
 Экинчиси – так төлөө казына акы,  
 Учурдан еткөзбөй турса жакшы.  
 Үчүнчүсү жек көрүп душманынды.  
 Жакшылап урмат кылуу досторунду.  
 Эгер сен өз милдетиң так аткарсаң.  
 Анда болот элинден талап кылсаң...

«Күт алчу билим» поэмасы кыргыз тилинде Т.Козубековдун  
 көртмосу менен 1993-жылы жарыкка чыккан. Анын кириш сөзүн  
 академик, жазуучу Түгелбай Сыдықбеков жазган.

**10.1.3 Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ал-Барскани ал-Кашгари** - XI кылымдагы түрк калктырынын чыгаан энциклопедист окумуштуусу, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ, картограф, диалектолог, этнолог. Ысык-Көлдүн Барскоон шаарында 1029-1038-жылдардын аралыгында туулган. Украин чыгыш таануучусу Омелян Прицактын далилдешинче, Хусейин уулу Мухаммед небереси Махмуд ал-Кашгари хижранын 4-кылымынын 20-жылдарынын ичинде жарык дүйнөгө келген. Өлгөн жылы жана жери белгисиз. Өз атасы Хусейин Мухаммед уулу Барсан дубанын бийлеп турган. Айрым американлык жана орусиялык окумуштуулар Махмуддун ныспасы «ал-Кашгари» болуп чектелбестен, «ал-Барскани» деп да толукталышы керектигин эскеришүүдө. 1072-1077-жж. аралыгында "Түркىй тилдер сөз жыйнагы" ("Дивану лугати т-турк") чыгармасын арап тилинде жазган. Кашкардын жанындагы Махмуд Кашгаринин күмбөзу делген эстелик – орто кылымдардын кеч мезгилине таандык. Аны Кашгаринин мүрзесү катары кароого болбайт. Азыр Барсан шаарынын урандылары Кыргызстандын Ысык-Көл облусундагы Жети-Өгүз районуна караштуу Барскоон кыштагынын жанында жайгашкан. 1072-1077-жылдары "Дивану лугати-т-турк" - "Түрк тилдеринин сөз жыйнагы" эмгегин жазган.

Окумуштууну азыркы тапта «он биринчи кылымдын Радлову» деп айтып жүрүшөт. Тескерисинче, «Василий Васильевич / Фридрих Вилгельм Радлов (1837-1918) – он тогузунчы кылымдын Кашгариси» деп да баалагандар бар. Кандай болсо да, эки илимпозду окошоштурган нерсе – экөө төң жер кезип, Борбордук жана Ички Азияны байырлаган түрк калктырынын чоң улуттарынан тартып, майда уруктарына чейин кыдырып, алардын диалектилик өзгөчөлүктөрүн, этнографиялык мурасын, санжырасын, макал-лакаптарын,

дастандарын терең иликтешken. Махмуд Барскани Кашгари орто кылымдарда айтылуу «мусулмандык кайра жаралуу доорунун» жемишине каныгып, түрк тилдерин гана эмес, араб тилин да терең үйрөнүп, өз элиниң маданий казынасын араб окурмандарына бексөртпөй жеткирүүнү максат койгон илимпоз.

Ал өзүнүн «Дивану лугати т-турк» - Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» деген эмгегин 1072-1077-жылдары араб тилинде жазып бүтүргөн. Эмгектин кириш бөлүмүндө Махмуд бул энциклопедиялык сөздүкту 11-кылымдын 70-жылдарындагы Аббасийлер халифи ал-Муктадига белекке берүү ниетинде болгонун саймединлөп жазат: «Касиеттүү, Пайгамбардык, Имамдык, Хашимилик, Аббасийлик Кожоюнубуз жана Мырзабыз Абулкасым Абдулла ибн Мухаммед ал-Муктади би-Амриллага, – исламга ишенгендердин Эмиринин жана Ааламдын Кожоюнунун халифине, - тартуу кылуу үчүн ушул китебимди Алла-тааланын көмөгүн көксөө менен, түбөлүккө эстелсин да, өчпөс издей чектелсин деп жазып буттүм».

Бул китеп, ошентип, 1077-жылы халифаттын ордо шаары Багдадда жазылып бүтсө керек деп жоромолдоого болот. Багдадда отурган халиф ал-Муктади 1075-жылы бийликтө келип, 1094-жылы дүйнөдөн кайткан. Ал кезең - Борбор Азиядан Жакынкы Чыгышка селдей каптаган Селжук түрктерүнүн ташы өөдө кулаг турган чак болчу. Багдад халифи ал-Муктади жалпы халифаттын рухий жетекчиси катары таанылган менен, саясий чөйрөдө ал селжук султаны Мелик-шахтын көзүн карап турган. Дал ошол тапта залкар окумуштуу, жердешибиз Махмуд Кашгари Барскани Багдадда болуп, халифке өз чыгармасын тапшырууга ниеттенген. Анын бул ниети жүзөгө ашканбы, же жокпу, азырынча бизге жеткен жазма булактарда ал тууралуу эч маалымат учурай элек. Кашгаринин чыгармасынын түп нускасынан көчүрүлгөн кол жазма бүгүнкү күнгө чейин сакталып жетти. Ал азыр Стамбулдагы Миллет китепканасында бапестелип сакталууда. Багдад менен Кыргызстандын орто

кылымдардагы маданий байланышынын бир өрнөгү – дал ушул «Дивану лугати т-турк» эмгеги.

Заманбап дүйнөдөгү эң мыкты түркологдордун бири, кесиптештеринин “XXI кылымдын В.В.Бартольду” деген татыктуу баасына арзыган окумуштуу, журналист, жазуучу Т.Чоротегин 1998-жылы Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати-т-турк» сөз жыйнагын изилдеген докторлук диссертациясын коргоп, илимий жыйынтыктарын монография кылып басмадан чыгарган.<sup>385</sup> Барскоондук М.Кашгаринин «Дивани лугат-ат турк» сөздүгүндөгү адабий мурастар, макал-лакаптар жана алардагы элдик философиялык, нраво-этикалык, коомдук-саясий көз караштар, сөздүктүн азыркы кыргыз адабий тили менен болгон лексикалык, грамматикалык байланыштарыбаа жеткис мааниге ээ.

**10.2. Кыргыз элиниң XIX-XVI кылымдардагы коомдук-саясий ой-пикири.** Ал кездеги жалпы тарыхый кырдаал Чынгызхандын урпактарынын башкаруусунда болгон. Аксак Темирдин аёосуз жортуулдары кыргыздардын көз карандылыктан кутулуу үчүн жүргүзүгөн күрөштөрү менен коштолгон. “Кодекс куманикус” (“Кыпчак сөздүгү”)-кыпчак тилиндеги кол жазма китеп ал мезгил жөнүндө бир кыйла маалыматтарды берет. “Маджму ат-таварих” (“Тарыхтардын жыйнагы”) санжыра китеби Аксылык Сайф ад-дин Ахсикенти тарабынан жазылып жана мында Манас баатыр жэнүндөгү окуялар баяндалган. Бул эмгекте кыргыз, кыпчак урууларынын тарыхий турмушуна байланыштуу берилген малымдоолор, кыргыз элиниң ата теги, уруулук курамы тууралуу кабарлар бар.

**10.2.1 Сайфад-дин Аксыкенти, Сайидин Молдо Аксыкенди (ХҮ-к., азыркы Аксы, Алабука районун чегиндеги орто кылымдык Аксыкент ш. – XVI-кылымдын башы, ошол эле жер) – кыргыз ойчулуу, эң алгачкы тарыхчысы, «Манастын» кара сөз түрүндөгү текстин**

<sup>385</sup> Чороев Т.К. (Чоротегин), Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати-т-турк» сөз жыйнагы: (1072—1077). Жооптуу редактор Өмүркул Каравеев. — Бишкек: Кыргызстан, 1997. — 169 бет,

Биринчи жолу кагазга түшүргөн (1503-жылы) манасчы, көрүнүктүү санжырачы; «Мажму ат-таварих» аттуу уникалдуу кол жазманын автору. Ал эмгегинде кыргыз элинин байыртан берки тарыхын алгач жана кеңири баяндаган, кыргыздардын он, сол болуп бөлүнүшүн, Ак уул, Күү уулдардын 23-атасына чейин атап жазган. Атасы Аббас дин илиминин жогорку баскычтарына, шах (хан) деген мансапка жеткен адам болгон. Бир маалыматка караганда Молдо Сайпидин чоң атасы Чурчар (Чычар) кыргыз туугандарына таарынып («Чычар» деген кошумча атына чычалап деп да айтылат), тажиктер арасына көчүп кетип, тили фарсыча болуп калгандыгы эскерилет. Аксыкент шаарында фарсы тилдүү элдер басымдуу жашаган деген да сез бар. Анын жазмаларынын ичинен бизге жеткени «Мажму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») болуп саналат. Анын азырынча үч нускасы белгилүү: биринчиси Ленинград мамлекет ун-тинин китепканасынын Чыгыш бөлүмүндө 963-номер менен сакталып турат. Аны 1-иликтеп, советтик жана кыргызстандык окумуштуулар чөйрөсүнө жеткирген тажик окумуштуусу А.Т.Тагиржанов болгон. Ал «Собрание историй «Мажму ат-таварих» (Ленинград ун-тинин басмасы, 1959-жылы) аттуу китеп чыгарып, 1960-жылы 2-басылыши жарык көргөн. «Мажму ат-таварихтин» 2-кол жазма нускасы СССР ИАнын (азыр Россия Илимдер академиясы) Азия элдери институтунун Ленинград бөлүмүндө 667-номер менен катталган. Муну орус окумуштуусу В.А.Ромадин Ин-ттун китепканасынан таап, бардык мазмунун өз сезүү менен жазып чыгып, бир нускасын «Извлечение из «Маджму ат-таварих» деген ат менен Кыргызстан ИАнын Колжазмалар фондусуна тапшырган. А.Т.Тагиржановдун жазгына караганда нуска «Жами ат-таварих» деген ката көрсөтүлгөн ат менен сакталып турган. Ал кол жазма мурда эле атактуу тарыхчы В.В.Бартольдго белгилүү болгон. Чыгарма жөнүндө 1899-жылы 11-марта Археол. коомунун Чыгыш бөлүмүндө кыскача кабар берип, кол жазманы ага В.А.Каллаур жибергенин, жазган автору Сайпидин Молдо Аксыкендикитепти жазып бүтпөй каза

болуп, аягын уулу Нурмухаммед бутүргөнүн, бул хижра жыл санагы боюнча Х-кылымдарга (Иса жыл санагы боюнча 1494-жылдан башталганы) таандык экенин билдириген. В.А.Ромодиндин Кыргызстан ИАнын Колжазмалар фондусуна жиберген «Извлечениесинин» көлемү 110 бет. А.Т.Тагиржановдун жогоруда аталган китеби менен бул «Извлечениенин» негизинде алгачкы илимий кабарларды кыргыз окумуштуулары – З.Мамытбеков, андан кийин ئ.Караев, И.Молдобаев жана башкалар кыргыз коом-чулутуна жеткиришкен. «Мажму ат-таварихтин» З-нускасы Алабука районундагы Баймак айлынын тургуну Жайлообаев Назарматта сакталып келген. Бул нусканы Кудаярхандын ордо катчысы болуп кызмат өтөгөн Жайлообайдын агасы Койлонбай ичкериден алып келип, атадан балага мурас катары өтүп келген. Аны 1968-ж. Назармат карыя Академиянын Колжазмалар фондусуна тапшырган. Ошондун 1995-ж. чейин ал колго алынган эмес, анткени, арап тамгасы менен фарсы тилинде жазылган чыгарманы кыргызчага котормочулар табылган эмес. Ал 1996-ж. «Тарыхтардын жыйнагы» («Мажму-ат-таварих») деген наам менен китеп болуп чыкты (которгондор: М.Досболов менен О.Сооронов). Анда бул кол жазманын жазылуу себептери, Касандык 12 имамдын өмүр-ишмердиги, кыргыздардын Нуҳ пайгамдардан берки тарыхы, он, солго бөлүнүшү, Ак уул, Күү уул, алардын 23-атасына чейинки санжырасы, Чыңғызхан менен Амир Темирдин өмүр-тарыхы, эң негизгиси Манастын калмак ханы Жолой менен болгон согуштук айкаштары, жециштери камтылган. Молдо Сайпидиндин бул атактуу кол жазмасы «Манас» эпосунун биринчи кагазга түшкөнү, ошондой эле кыргыздардын байыркы тарыхынан эң алгач кабар бергендиги жана санжырасын кеңири чагылдыргандыгы менен баалуу.

Захираддин Мухаммед Бабурдун «Бабур-намә» аттуу эмгеги Фергана, Кабул, Индиядагы коомдук-саясий окуяларды, Бабурдун өзүнүн коомдук турмушта иштеген иштерин баяндаган. Коомдук турмуштагы адилеттүүлүк менен адилетсиздик жагдайлары жана

мамлекетті башкаруунун ошол кездеги принциптери эмгектен кеңири орун алған.

**10.3. «Манас» эпосу жана андагы коомдук-саясий маанидеги осуяттар.** Кыргыз элинин XIII-XIX кылымдардагы негизги адабий мурастары катары әл оозеки чыгармачылығы эсептелинет. Мындай абалдың түзүлүшүнүнтарыхий жана коомдук-саясий, маданий өбөлгөлерү бар. Әл оозеки чыгармаларында жакшы заман, жакшы падыша, жаман падыша идеяларынын кеңири орун алған. Адилеттик мененадилетсиздиктин, зордук менен мээримдүтлүктүн, эзүү менен эзилүүнүн бүтпес күрөшү әлдик оозеки чыгармаларда чагылдырылган. Әлдик поэзия, жөө жомоктор, эпостордо адептүүлүккө, ыймандуулукка, адамгерчиликке, кайрымдуулукка, әлди-жерди коргоого, элин-жерин сүйгөн патриоттуулукка, баатырдыкка, достукка, ынтымакка үндөгөн идеялар кеңири камтылган.

Орусия менен кыргыз элинин жакындашуусу Атаке баатырдың 1785-жылы Екатерина II-ге әлчи катары жөнөтүлүшүнөн башталат. Орусия падышачылығынын оторчулук саясаты ишке ашып, кыргыз эли-жери Орусиянын карамагына өткөн мезгилдерде Ч. Валиханов менен В. Радлов «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү жазып алууну ишке ашырышкан.

«Манас» – кыргыз элинин баатырдык эпосу. Бул эпос болжол менен мындан миң жылмурда калыптанған. Ошондон бери XX к. орто ченине чейин кыргыздардың арасында муундан-муунга өтүп, оозеки түрүндө айтылып келген. Элүүдөн ашық варианты бар. Бир эле манасчы Саякбай Карадаевдин айттуусундагы «Манас» трилогиясы миллион ыр сабынан турат. «Манас» дастанында кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салты, чарбасы, жоокерлик турмушу кеңири чагылдырылган. Ошону менен бирге эле «Манас» эпосу кыргыздардың саясий турмушу, саясий көз караштары жана саясий ойдун өнүгүш тарыхын изилдөө боюнча да көөнөргүс булак болуп кызмат кылат. Бардык кыргыздардың башын коштурған, Ала-Тоону мекендеген, бирдиктүү, күчтүү, көз карандысыз мамлекеттүзүү – «Манас» эпосунун

башкы идеясынын нөзөгүн түзөт. Бүгүнкүкүндө кыргыздар бирдиктүү, көз карандысыз мамлекеттүүлүккө жетишп, кылымдардан бери аздектеп, сактап келген «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы колдоого алынып, 1995-жылы 25–31-августта салтанаттуу өткөрүлгөн.

«Манас» эпосунун үчилтиги – кыргыз элинин рухий аң-сезиминин туу чокусу. Әл башкаруу, әл аралык мамилелерди жөнгө салуу, бирдиктүү мамлекетти түзүү, көз каранды эместиk үчүн күрөшүү, улуттук ынтымакты чындоо сыйктуу коомдук-саясий мааниге ээ маселелер эпосто кеңири чагылдырылган. «Манас» эпосундагы коомдук-саясий маанидеги осуяттарга – улуттун бириմдиги; улуттар аралык ынтымак, доступ жана кызматташтык; улуттук ар-намыс жана атуулдук милдет; арыбас мээнет, алдынкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу; гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк; табиит менен таттуу мамиледе болуу; кыргыз мамлекеттегин чындоо жана аны көздүн карегиндей сактоо ж.б. кирет.

Адептүүлүккө, ыймандуулукка, адамгерчиликке, айкөлдүүлүккө, даанышмандыкка, мээримдүүлүккө чакырган көркөм образдардын галлереясынын (Манас, Бакай, Алмамбет, Сыргак, Чубак, Каныкей, Семетей, Айчүрөк, Кллчоро, Сейтек ж. б.) бийик тарбиялык жана коомдук-саясий мааниси бар. Эпостун үчилтигидеги адам укугуна, демократиянын принциптерине байланыштуу айтылган ар кыл көз караштар бар.

**10.4 XIX кылымдагы замана адабиятында коомдук-саясий ойлордун чагылдырылыши.** XIX кылымдагы кыргыз элинин коомдук-саясий, социалдык-тарыхый абалы замана адабиятынын пайда болушуна өз таасирин тийгизген. Заманачылар XIX к. ортосу – XX к. башында кыргыз коомундагы саясий жана философиялык ойдун өнүгүшүндөгү өзгөчө бир агым болгон. Сулайман Бакырган менен Жазылык Кул Коожо Акмат бул агымдын негиздөөчүлөрүнөн болгон деген пикир бар. Заманачылардын курамы ойчул-акындардан турган. Өз ырларында акыр заман, кыямат кайым, зар-заман маселелерин

чагылдыргандығына байланыштуу алар заманачылар. деп атальшат. Заманачылардын негизги ырлары, ой-чабыттары өз мезгилиндеги коомдук-саясий турмушту, андагы карама-каршылыктарды ачып көрсөтүүгө жана жакынкы жана алыскы келечекке көз жүгүртүп, келечектеги коомдук түзүлүштү, андагы кыргыздардын ээлей турган ордун, ролун сүрөттөп, ачып берүүгө арналган. Ошондой элзаманачылардын чыгармаларынан өнөргө, илим-билимге, улууну кадыроого, жакшы каада-салттарды унуптай сактоого жана улантууга, эмгекчилдикке үндөгөн, ач көздүктү, залимдикти айыптаган мүнөздөгү ой-мурасты көрүүгө болот. Заманачыларжалпы эле Борбордук Азия жана Чыгыш Түркстандагы мусулман калктарынын жазма жана оозеки адабиятына, саясий философиялык нугуна мүнөздүүчүччигармаларды жаратышкан. Заманачылардын өздөрүнүн акындык өнөрү, философиялык ой мурасы менен Токтогул, Барпы, Тоголок Молдосыяктуу демократ акындарга олуттуу таасир тийгизген.

Замана адабиятынын ири өкүлдөрү болушкан-Калыгул Бай уулу/ 1785-1855/, Арстанбек Бойлош уулу/1824-1878/, Молдо Кылыш Шамыркан уулу /1866-1917/ жана башкалардын чыгармаларында ошол кездеги коомдук турмуштун чындыгы чагылдырылып, алардын коомдук-философиялык, социалдык-тарыхый көз караштарында замана темасы, анын келечек тарыхый таңдыры кеңири орун алган.

1947 -жылдан 1988 -жылга чейин замана адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармаларынан жалаң реакциячыл көз караштарды көргөн тенденция өкүм сүрүп келген. «Орус» деген термин аркылуу заманачылар көбүнчө падышачыл Орусиянын бийлик ээлерин билдириүүгө аракет кылышкан. Совет мезгилини бул терминди орус эли деп түшүндүргөн авторлордун көп учурга чейин “Тар заман”, “Зар заман” ырларына реакциячыл идеядагы ырлар деген мүнөздөмөнү берип келиши бул мурасты изилдөөгө, окуп-үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Калыгулун “Акыр заманында”, Арстанбектин “Тар заманында”, Молдо Кылыштын “Зар заманында” ошол XIX

кылымдагы кыргыз элинин алдынкы өкүлдөрүнүн коомдук-саясий көз караштарынын бардык ейде-ылдыйлыктары камтылган.

Боордош казак элинин кыргыздардан бир кылым мурда Орусия падышачылыгынын карамагына өтүшүнүнөн (1731-ж. Кичи Жүз, ханы Абулхайр, ал эми 1740-ж. Орто Жүз, Абылай-хан. 1864-ж.- түндүк кыргыздар, ал эми 1876-ж. түштүк кыргыздар Орусияга каратылган)улам пайда болгон он-терс натыйжаларынын кыргыз жергесине жете башташы Калыгулун чыгармачылыгынан орун алган. Калыгул ырчы кыргыздардын акыны жана санаат-насаатчылардан болгон. Анын «Акыр-заман», «Кыямат кайым» аттуу мистикалык-философиялык ырлары эл оозунда айтылып калган. Анын муңайым маанайдагы чыгармаларында ич ара феодалдык чырчатактар, Кокон хандыгынын алык-салыктары, карапайым элдин каржалган турмушу таасын чагылдырылган. 1854-жылы Ормон хандын айылындағы бугу менен сарбагыш урууларынын чабышына шылтоо болгон ордо оюнун токтолтууга аракеттенген. Калыгулун эл оозунан чогултулган ыр жыйнектары, акын жөнүндөгү маалыматтар бүгүнкү күндө чогултулуп, жарық көрүүдө. Калыгулун саясий ойлору терең изилдөөлөрдү талап кылат. Кыргыздын көрүнүктүү карыя-акын, ырчы, өнөрпоздорунун (Тоголок Молдо, Сагымбай, Шапак Үрысмендеев, Ыбрај Абдыракманов ж.б.) айтуулары боюнча Калыгул – «олуя», «аяр», «көзү ачык» даанышман катары таанылган адам. Калыгул бийликтеги келбесе да, анын адилдигине карап, кээ чакта арка кыргызы чиеленишкен чоң доосу болсо Калыгулга тапшырган. Замандын шартына карай кээде адилеттик кылып, байыртан келе жаткан адат-мыйзамын колдонуп, «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген анын башкы принциптерин айрым учурда адилет кармагандыгы үчүн «калыс бий» аталып кеткен. Калыгул өз заманынын изденгич, таланттуу уулу. Анын жарандык мүнөздөгү ырлары жалаң гана ошо доор менен жок болуп кетпестен, азыркы учурда да маанисин жогото элек.

Падышачыл Орусиянын оторчул саясатынын кыргыз жергесине алып келген запкысы Арстанбектин “Тар заманында” чагылдырылган. Арстанбек – ойчул, төкмө, заманаучы акын болгон. 1941-ж. окумуштуу Тазабек Саманчин алгачкы жолу «Арстанбек» аттуу жыйнак чыгарган. Коммунисттик идеология мезгилинде Арстанбектин ырлары, ойлору «эскичил», «реакциячыл» деп, аларды басып чыгарууга жана окуп үйрөнүүгө тыюу салынган. Арстанбектин негизги ырлары эл ичинде айтылып, сакталып келген. 1994-ж. Арстанбектин 170 жылдык салтанатына карата «Арстанбек» аттуу китеби чыгып, ага «Керәэз», «Тар заман», «Кокон бийлиги жөнүндө ыр» ж.б. ырлары кирген. XIX к. орто ченинде, орус падышачылыгы ТүндүкКыргызстанды өзүнө карата баштаган мезгилде бирдиктүү кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгү жок болуп, ошондон улам кыргыз улуттук саясаты уруулук кызыкчылыштарга көз каранды эле. Айрым кыргыз уруулары орус аскерлеринин жардамы менен экинчи кыргыз урууларынан «өч алууга» да үлгүрүшкөн. Арстанбек өз учурунун түрүн байкап, «казуулуга бар заман, кедейлерге тар заман» – деп, бирок түбү жакшылык болоор деп, келечектен үмүт кылган.

**10.5 XX кылымдын башынdagы коомдук-саясий ойлор. Кылым башынdagы тарыхый кырдаал:** орус-япон согушу, колониялык эзүүнүн терендеши, Орусияндагы 1905-1907-жылдардагы революциялык кыймыл, дүйнөлүк биринчи согуш жана башка олутту окуялар кыргыз элинин коомдук турмушуна, коомдук-саясий, жана тарыхый-социалдык абалына өз таасирин тийгизген. Кыргызэлинин улуттук-боштондукка чыгуу жана өз алдынча болуу ан-сезиминин күч ала баштаган.

Токтогул, Тоголок Молдо, Молдо Кылыш жана башкалардын чыгармаларында демократтык көз караштар, адам укугу учүн күрөшүү, эзүүгө каршы чыгуу мотивдери көңири орун алган.

**10.5.1 Токтогул Сатылганов (1864-1933)** – демократ акын, ойчул, комузчу, обон-күү чыгарган чебер болгон. Кетмен-Төбө еруунундегү Сасык-Жийде айлында туулган. Бала кезинен ыр-күүгө

шыктуу болгон, 13 жашында айыл арасында ырлары тараลา баштаган. Бай-манаптардын, кожо-молдордун зулумдугун, алдамчылыгын ашкерелеп ырдагандыгы учун 1898-жылы Анжиян көтөрүлүшүнө катышкан деген жалаа менен камалып, өлүм жазасына тартылган, кийин ал өкүм кайра жеңилдетилип, 7 жылга Сибирге сүргүнгө айдалган. Улуу Октябрь революциясынын жеңишин ал «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду», «Жашагын, Кенеш өкмөт», «Замана» сыйктуу ырларында даңазалаган. Токтогул насаатчы жана төкмө акын гана болбостон, элдик дастандарды айткан жомокчу катары да белгилүү. Эл арасында демократтык оймудаа лөрдү таратууда Токтогулдуң чыгармалары чоң ролду ойногон.

**10.5.2 Тоголок Молдо, Байымбет Абдракман уулу (1860-1942)** – жазгыч акын жана ойчул болгон. Нарын ерөөнүндөгү Куртка деген жерде туулган. Молдодон окуп кат тааныган. 14 жашынан ыр жаза баштаган, 18 жашында Тыныбек жомокчуга жолугуп, «Манас» дастанын үйрөнген. Революцияга чейин өзүнүн жазган ырлары менен тамсилдеринде элдин азаптуу түрмүшүн, бай-манап, кожо-молдордун зыкымдыгын, залимдигин ашкерелеген. Совет өкмөтүн чоң кубаныч менен тосуп алып, кийинки бүт чыгармачылыгын жаңы заманды даңазалоого арнаган. Тоголок Молдонун чыгармаларында элдин кызыкчылыгы, саясий түзүлүштүнкайкатьздыгы, бийлик ж.б. маселелер көтөрүлүп, кыргыз элинин саясий аң-сезиминин жана саясий маданиятынын жогорулашина түрткү берген.

**10.5.3 XX кылымдын баш жагында Молдо Кылыштын “Кысса-и-зилзала”/1911/ тарыхый поэмасы жарык көргөн. «Зилзала» (Кысса-и-Зилзала - кыйраткыч жер-титиреө) алгач 1911-жылы Казан шаарынан араб тамгасында басылып чыккан. 1910-жылы Кыргызстандагы, борбору Чоң-Кемин болгон, чоң жер титирөө алааматка арналып жазылган казал. Бул кыргыз элинин алгачкы ирет жазылып, басмадан чыккан эмгектеринин бири. Казалдын көлөмү-200 сапка жакын. Эл ичине катуу тараган. Кенеш бийлиги курулгандан кийин, бул чыгарманы: «тескери чыгарма, элдин салт-санаасын бузат» деп,**

андан мисал алгандар куугунтукка учуралган. Диссертация жазган адам партиядан катуу жаза алып, кыргыздын эски мурасына чоң балта чабылган. «Зилзала» чыгармасы адам коому менен табияттын кубулуштарынын ортосундагы мамилөгө, коомдук мамилелердин өзгөрушө, адамдардын «күнөөлөрүнүн көбүйүшү чоң табигый кырсыктарга алып келет деген философиялык ойго, акыр заман идеясына (Айтып еттүм далай сөз, Акыр заман журтуна) арналган. 1991-жылы жарык көргөн Молдо Кылыштын «Казалдар» жыйнагындагы «Зилзаладан» мисал келтирели:

Куйруктуу жылдыз көп чыгып,  
Асмандағыай, күндү,  
Бетин жаап кир чалмак.  
Адамзаттын шумунан,  
Анты, шерти убада,  
Баары кетти жалтайлап.  
Эл кыдырды кожолор,  
Амал кылбай молдолор,  
Адам акын көп жеди,  
Түрлүү, түрлүү бендeler,  
Кууланган жорук көбөйдү.  
Кудайдан башка ким билет,  
Акыретке баргана,  
Адам бенде тергелер.  
Бенденин кылган күнөесүн,  
Өзү турган жер көрөр.  
Адистин укканбул сөзүн,  
Адам бенде шумунан,  
Кара жер минтип термелер ж. б.  
Чүйдүн башы Чон-Кемин,  
Мен антамын билгеним.  
Анык билген адамдар,  
Айтып берди көргөнүн.

Уч жүздөн артык киши деп.  
Жер тууралуу өлгөнүн.  
Там жыгылып баскандын,  
Өлүгүн алып көмгөнүн.  
Матоодо түйө бышкырып,  
Ат кишенеп кошкуруп,  
Таш короолор калдырап,  
Эчки, койдун баарысы  
Үркүп чыкты чүчкүруп.  
Желеде уйлар өкүрүп,  
Байлаган жиби үзүлүп.  
Өкүмү күчтүү Кудайдан  
Өткөре кыйын иш болду,  
Өлүмдү эске түшүрүп.

Молдо Кылыштын эң ири чыгармасы «Зар-заман» (иранча зар-кайы, ый). Жазылган жылы тууралуу автор төмөнкүчө баяндайт:

Бир мин үч жүз оналты.  
Мусулманча бул сана  
Отуз эки жашында,  
Молдо Кылыш бечара.

«Зар-заман» санат түрүндө жазылган. Кыргыз адабиятында көлемү жагынан «Зар-заманга» тендеш келе турган башка эч кандай санат ыр жок. «Зар-заманда» сюжет жок, окуясыз, ал макал сыйктуу мааниси терең, үлгү, насыят сөздөр менен толтурулган. «Зар-заманда» пикирлерди иретке келтирип, акылга сыйыштыруу өтө кыйын. Анда, биз көнүп калган тема, бап, бөлүмдөр ж.б. учурabayт. Молдо Кылыш «Зар-заманга» башынан кирип «сайратып» жүрүп олтуруп, аягына бир чыккан. Ошондой болсо да, маанисине карай бир ыңгай байкалат. «Зар-замандын» баш жагында негизинен коомдук турмуштун абалы баяндалат. Мында падыша өкмөтүнүн, бий-болуштардын сурагы сүрөттөлүп, мунун натыйжасында эл арасы бузулуп, куулук-шумдук көбөйүп, бей-бечарапардын зар турмушу

айтылат. Анан элге санаттарын сүйлөй баштайды. Молдо Кылыш «Зарзаманда» санаттары аркылуу коомду өзгөртүп, заманды ондогусу келгени байкалат. Эл бийлеген «жакшыларды» адилеттүү, боорукер болууга, элдин оор турмушуна каралашууга чакырат. Карапайым элге тиричилик санаттарды айтады: өзмээнетицер менен күн көргүлө, бириңерге-бириң кайрымдуда болгула ж.б. «Зар-замандын» орто белүмүндө пайгамбарлардын тарыхы жөнүндө айтылат. Бул жерде өмүр менен өлүм маселелери козголуп, бул дүйнөдөн жөнөкөй пенделер эмес, кереметтүү пайгамбарлар да өтүп кеткен делет. Ошондуктан, бириңерге-бириң жамандык кылыш, курулай күнөөнү көтөрө бербегиле, азын-оолак өмүрдө саламдашып өткүлө деген пикирди айтады. Молдо Кылыш өлүмдү эскертип, дагы эле болсо, ал аркылуу коомдук турмушту ондогусу келген. «Зар-замандын» мазмуну жагынан кыргыз коомчулугундагы саясий жана философиялык ойдун өнүгүш деңгээлин жана багытын көрөбүз. «Зарзаман» чыгармасынын аягы төмөнкү ойлор менен бүттөт:

Айта берет «зар-заман»  
Айып дебе шайырды  
Орустун кана жазыгы?  
Малайга берет акыны,  
Падышалуу чиркиндин  
Мыйзамга туура жатыгы.  
Каратса да жеринди,  
Арзан кылды эгинди,  
Сураса кыргыз орусту,  
Тердирет эле конузду.  
Акы бербей аларга,  
Салат эле жумушка.  
Кылба журтум убайым,  
Орусту берген кудайым,  
Мусулманга карата,  
Деп тилеймин, сураймын.

Мусулмандан кан болсо,  
Күрутпайбы жудайын?

**10.5.4** Кыргыздын алгачкы жазма тарыхчыларынын бири Османаалы Сыдык /Кыдык/ уулунун (1879-1942) 1913-жылы Уфа шаарында «Мухтасар тарых-и кыргызий» («Кыргыздардын кыскача тарыхы»), 1914-жылы «Тарих-и Кыргыз Шадмания» («Шабдан элиниң тарыхы») деген эмгектери басылып чыккан. Бул эки чыгарма төң бир китеп болуп 1986-жылы Үрүмчү шаарында араб ариби менен кыргызча кайра жарыяланган. Османаалы Сыдык /Кыдык/ уулу Кочкор өрөөнүндөгү Абайылда болушунун Кызыл-Дәбә айылында туулган. Анын аталаш агасы Жаркынбай дубанга таанымал сабаттуу (молдо) болгон киши. О. да өз айылындагы мектепте окуп, кийин Бухарадагы диний жогорку окуу жайын (медресени) бүтүргөн. Бир катар жылдары Чүй өрөөнүндө мугалим болуп иштеген. Чыгыш Түркстанда каза болгон.

Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы /Кыргыз тарыхы боюнча материалдар/» деген эмгегинде, Бала-Айылчынын санжырасындагы адабий материалдарда, Сагымбай Орозбаковдун, Ысак Шайбековдун Шабдан жөнүндөгү кошокторунда бир катар коомдук-саясий ой-пикирлер камтылган. 1916-жылкы улуттук-боштондук көтерүлүш жана анын акындардын чыгармачылыгында чагылдырылышы (Ы. Шайбеков «Кайран эл», Алдаш Молдо «Кар-кор заман тууралуу» ж.б.) кыргыз элиниң улуттук аң-сезиминин өсүшүнө терең таасир тийгизген.

**10.6** Советтик коомдогу кыргыз элиниң коомдук- саясий көз караштары. Адабият жана саясат. Социалисттик реализм маселелери жөнүндө (1917-1940). Совет бийлигинин орношу менен тап күрөшү күч алып, ал жаарандык согушка айланган. 1916-жылы үркүндө Падышалык Орусиянын кыргынына чыдайбай Кытайга качкан большевиктердин жецишинен кийин кайра кайта башташкан. Бирок алардын бардыгын эле совет бийлиги бирдей мамледетосуп алган эмес. Бай-манаптар жана алардын туугандары дегендерди,

дегеле эзүүчүлөр табын саясий бийликтен четтетип, алардын бир бөлүгүн өлтүрүп, айрымдарын абакка каматып, ал эми көпчүлүк бөлүгүн Украинаға сүргүнгө айдаган. Кыргыз жергесинде “коммунисттик тазалоодон” кийин калган жалаң кедей-кембагал менен томояктардын сабатсыздыгын жоюу, басма сөзүү уюштуруу, элдик оозеки чыгармачылыктын мурастарын жыйиноо ж.б. иш чаралары жаңы социалисттик маданиятты түзүүнүн 20-жылдардагы алгачкы аракеттеринен болгон. Ушул жылдардагы кыргыздардыгы саясий ойдун салтанаты катары 1922-жылы апрелдеги Тоолу Кыргыз облусунун жана 1924-жылы 14-октябрда Кара-Кыргыз автономиялык облусунун Орусия Федерациясынын карамагында түзүлүшү болгон десек жаңылыштайбыз. Коммунисттик идеологиянын шарттарында кыргыздардын саясий идеясынын өзөгү болгон – көз карандысыз мамлекетти түзүү аракеттери А.Сыдыков, Ж. Абрахманов, окумуштуу К. Нурбеков ж.б. тарабынан жүргүзүлгөн.

1930-жылдардагы айыл-кыштактарды социалдык кайра куруу (коллективдик чарба жүргүзүүгө етүү), өнөр жай тармактарын куруу жана алардын кыргыз коомунун экономикалык жана маданият жактан жаңырышина тийгизген эбегейсиз зор таасири ошол учурдагытарыхый кырдаалдардын өзгөчөлүктөрүнүн орчундууларынан болгон.

ХХ кылымдын 20-30 -жылдардагы таптык жиктелүү, бай-манап табынын большевиктер тарабынан кырылып-жоюлушу, колхоз-совхоздордун, завод-фабрикалардын курулушу, маданий-агартуу мекемелеринин ачылышы сыйктуу коомдук көрүнүштөр жаңы пайда боло баштаган жазма адабияттын чыгармаларынан кеңири орун алган. Адабият менен саясаттын жакындыгынын 20-30-жылдардагы көркөм чыгармалардан көрүнүшүн кыргыз элинин арасында коммунисттик идеологияны таратуунун ыңгайлуу усулу, зарыл каражаты жана негизги багыты катары караса болот.

Формасы жагынан улуттук, ал эми мазмуну боюнча жалаң гана социалисттик аң-сезимди, салтты жана маданиятты тездик менен

кыргыз элинин арасында калыптандыруу жана андан ары өнүктүрүү үчүн «Эркин-Тоо», «Ленинчил жаш» гезиттерин, “Коммунист”, “Жаны маданият жолунда”, “Чабуул” (“Кыргыз совет адабияты”, “Социалисттик адабият жана искусство”, “Советтик Кыргызстан”, «Ала-Тоо») журналдарын совет бийлиги кыргыз тилинде чыгара баштаган. Буга чейинки кыргыз коомунда кеңири тарапбаган театр, кино, опера, балет, музыка, живопись жана искусствонун башка түрлөрүнүн жаңы кириши жана булардын жазуучулардын чыгармачылыгын өстүрүүдө, алардын коомдук-саясий, философиялык, эстетикалык, маданий көз караштарын калыптандыруудагы ролу чоң болгон. Кыргыз жазуучулары социалисттик курулушту кеңири көрсөтүүгө багыт алган чыгармаларды жаратууга жапыр киришишкен. Ангеме, повесть, роман, драма, комедия, трагедия, ыр түрүндөгү роман ж.б. жаңы жанрларлар тездик менен пайда боло баштаган. К.Тыныстановдун, А.Токомбаевдин, С.Карачевдин, К.Баялиновдун, Ж.Жамгырчиевдин, М.Токобаевдин 20-30-жылдардагы чыгармаларында коомдук-адабий, коомдук-саясий, адабий-эстетикалык көз караштаркеңири камтылган. 1916-жылы болгон улуттук-боштондук көтөрүлүштүн маселелери кесипкөй жазма адабиятта чагылдырыла баштаган (“Ажар”, “Узак жол”, “Кандуу жылдар”, “Ажал ордuna”, “Азаматтар” ж.б.). Адам укугу, эркиндик, теңдикке умтууу идеяларын көркөм элестетүү, пролетардык демократиянын талаптарынын ишке ашышын кыргыз поэзиясында, прозасында, драматургиясында даназалоо аракеттери күч алган.

Революциялык идеяларды жайылтуу, социалисттик аң-сезимди орнотуу жана калыптандыруу, партиялык-таптык идеяларды пропагандалоо максатын негиз кылып алган башка улуттук адабияттар сыйктуу эле кыргыз ақын-жазуучулары мындай коомдук процесске кылчактабастан шыр аралашкан. Иш жузүндө адегенде 1932-жылы көтөрүлүп, андан көп узабай 1934-жылы СССР Жазуучулар уюмунун I съездинде кабыл алынган Уставда юридикалык макамга, мыйзамдык күчкө ээ болгон социалисттик реализм ошол кездеги көп

улуттуу совет адабиятынын жана сыйнынын негизги чыгармачылык калыбы жана усулу катарында расмий таанылган жана кабыл алынган. Чындыгында мындай актынын өзүндө көркөм-эстетикалык баалуулуктарды жаратуучулар менен жайылтуучулардын армиясын коммунисттик партиянын саясатына баш ийдирүү максаты жаткан. Социалисттик реализм өндүү чыгармачылык калыптын принциптери, дөгмалары жана категориялары менен куралданган улуттук адабияттардын калемгерлери өткөн кылымдын сексенинчи жылдарынын экинчи жарымына чейин чыгармачылык изденүүлөрүн жүргүзүп келишти. Ал эми мындай көркөм ыкмага ишенбегендер, скептикалык мамиле жасагандар саясий бийлик, көркөм мыйзамдарды сактоочулар тарабынан сөзсүз айыпталышканын ар бир улуттун адабият тарыхынан жетиштүү санда жолуктурууга болот. Ошентип большевиктердин бийлиги менен кошо жаралып, калыптанган «мазмуну социалисттик, формасы улуттук» болгон көркөм адабият ошол советтик саясий тутумга чын дилинен жан-алы калбай кызмат өтөп берген. Коммунисттик режим чыгармачыл өнөрлөрдөгү өзүнүн үстөмдүгүн кандай гана партиялык токтомдор, чечимдер жана көрсөтмөлөр менен коргобосун, аларга “Элдик жазуучу”, “Эмгек сиңирген кызматкер” сыйктуу өмүрлөрү өткөнчө ай сайын берилүүчүү акчалай артыкчылыктары бар наамдар менен калкалабасын, баары бир ал уламдан-улам турмуш чындыгынан алыстап, барган сайын кедергиси кете берген.

**10.7 XX кылымдын 40-50 жылдарындагы коомдук - саясий көз караштар. Маданиятка бийлик кысымынын кедергилери.** Улуу Ата-Мекендиң согуш жылдарында бардык эле совет элдери сыйктуу кыргыздардын коомдук ой-пикиринде баатырдык-патриоттук тематика алдыңкы планга чыккан. Согуш мезгилинде элдердин моралдык-социалдык жана идеялык-саясый биримдиги, элдердин достугу, интернационализм идеялары жаңы бийиктике көтерүүлгөн. Мекенди чексиз сүйүү, аны кан-жаны менен коргоо жана

коммунисттик идеяларгаберилүү ошол мезгилдеги коомдук-сасий ойдун өзөгүн түзгөн.

Улуу Ата-Мекендиң согуштан кийин эл аралык абалкескин өзгөргөн. Дүйнөлүк эки системанын пайда болушуна байланыштуу идеологиялык карама-каршылыктар курчуган. Ушундай шарттарда адабиятка, искусство, жалпы эле маданиятка карата партиялык көзөмөл күчтөүлүп Совет өкмөтү, коммунисттик партиянын борбордук комитети тарабынанбир катар иш чарапар көрүлүп (“Звезда”, “Ленинград журналдары, драмалык театрлардын репертуарлары жөнүндөгү” 1946- жылкы токтомдор), бул иш чарапарында айрым бир беткей туура эмес багыттар берилген.

Кыргыз адабиятынын идеялык тазалыгы үчүн жүргүзүлгөн иш аракеттердин он, терс көрүнүштөрү көп болгон. Кыргызстандын Компартиясынын Борбордук Комитетинин айрым жетекчилеринин жүргүзген туура эмес саясаты согуштан кийинки кыргыз маданиятын өнүктүрүүге залалынтийгизген. К.Маликовдун “Балбай” сыйктуу көркөм чыгармаларга карата бир беткей тескери баалоо багытындагы вульгаризатордук адабий сыйндардын күч алып жана элүүнчү жылдардын башында ал аракеттер ашкереленген. Кыргыз жазуучуларынын экинчи съездинен кийин адабий өнүгүштө жаңы багыт пайда болуп, кыргыз поэзиясында жаңычыл изденүүлөр (А.Токомбаев, А.Осмонов ж.б) байкалган.

“Менин метрикам”, “Өз көзүм менен”, “Какшаалдан кат”, “Ак Мөэр”, “Ат коюу”, “Баяс” ж.б.эпикалык поэзиядагы идеялык-эстетикалык жетишкендиктеди белгилеп кетүү зарыл. “Көл боюнда”, “Биздин замандын кишилери” “Тоо арасында”, “Каныбек”, “Акыркы ок”, “Бетме-бет”, “Жамийла”, “Жаныл”, “Курманбек”, “Атабектин кызы”, “Бийик жерде” сыйктуу кыргыз прозасында, драматургиясында согуштагы баатырдык, кыргыз элинин тылдагы жана эл чарбасын калыбына келтирүүдөгү күжүрмөн эмгеги, көп улуттуу элдердин достугу, баатырдык салт, тап күрөшү, демократиялуу жашоого умтулуу аракеттери кецири чагылдырылган.

**10.8** XX кылымдын 60-80-жылдарындагы коомдук-саясий маселелер. Бул мезгилдеги коомдук өнүгүшкө мүнөздүү тарыхый-социалдык, саясий-экономикалык, маданий өзгөчөлүктөр болгон. Адабият менен искусствуану андан ары өнүктүрүү багытында кабыл алышкан партиялык токтомдор, жазуучулар союздарынын 3-7-съезддеринин чечимдери коомдук-саясий, коомдук-адабий ойлордун, көз караштардын жана тепкичке көтөрүлүшүн шарттаган. Улуттардын жаңы жалпылыгы катары коммунисттик идеология таңуулаган "совет эли" парадигмасы эми элдердин ортосундагы маданий, адабий байланыштардын жаңы түрлөрүнүн турмушка көбүрөөк кире башташын милдет кылган(башка элдердин маданияты менен адабиятынын Кыргызстанда жана кыргыз маданияты менен адабиятынын башка республикаларда өткөн оң күндүктөрү, жумалыктары ж. б.). Орус тили совет өлкөсүндө жашаган бардык улуттар үчүн экинчи эне тил катары киргизилип, иш жүзүндө өз эне тилдери унутта калытырылып, бала бакчадан баштап, мектептер, жогорку окуу жайлары жана маданий-агартуу мекемелери тездик менен орус тилине өтө баштаган. Кыргыз жазуучуларынын коммунисттер тарабынан мыкты деп таанылган чыгармаларыда орус тили аркылуу бүткүл союздук жана эл аралык аренага көбүрөөк таанымал боло баштаган.

Совет мезгилинде саясий ойду өнүктүрүп, анын алып жүрүүчүлөрү жазуучу-акындар болгонун жогоруда айткан элек. Алардын катарына А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Ч. Айтматов, Т. Касымбеков, К. Осмоналиев, С. Өмүрбаев ж.б. көлтөгөн акын-жазуучулар кирет. "Бириңчи мугалим", "Саманчынын жолу", "Гүлсарат", "Кылымга тете күн", "Кыямат", "Менин тагдырым". "Мезил", "Чуй баяны", "Нөшөрдөн кийин", "Кекөй кести", "Сынган кылыш", "Майдан", "Кыйын өткөөл", "Баскан жол" ж.б. чыгармалар кыргыз прозасын бийик идеялык-эстетикалык сапаттарга көтөрүп, адамдын психологиясына, дүйнө таануусуна ар тараптуу иликтөө жүргүзүү тенденциясынын күч алышы жол ачып, турмуш

чындыгынын диалектикасына конкреттүү аналитикалык мамиле жасоону жаңы баскычка чыгарган.

"Таң алдында", "Атам, жерим жана мен", "Ак толкундар". "Калча", "Жылдыздыу тоолор", "Паризат", "Жаңыл Мырзанын керээзи" ж.б чыгармалардын жаралышы илимий-техникалык революциянын, космосту өздөштүрүү доорунун башталышынын кыргыз поэзиясынан орун алышын айгинелейт. Поэзияда жаңы идеялык-эстетикалык изденүүлөр, лирикалык, эпикалык, публицистикалык, философиялык поэмаларда жаңы коомдук-адабий ойлор, көз караштар пайда боло баштаган."Абийир кечирбейт", "Атанын тагдыры", "Мүрөктүн суусу", "Өлбөстүн үрөнү", "Осмонкул", "Акбозат", "Эрөөл", "Фудзиямадагы кадыр түн", "Манастын уулу Семетей", "Күнестүү арал" ж.б. драмалык чыгармаларда адамдын рухий дүйнөсүнө терең изилдөө жүргүзүү, турмуш чындыгынын жалпы тараптарын көбүрөөк чагылдыруу, коомдук өнүгүшкө мүнөздөө саясий, маданий маселелерди камтуу, гумандуулук, эркиндик, адам укугу, теңчилик, демократиялуулук, көз каранды эмestик, ыймандуулук, адамкерчилик, кайрымдуулук идеялары кеңири орун алган. 60-80-жылдар-кыргыз совет адабиятынын гүлдөп өскөн жана бүткүл союздук, бүткүл дүйнөлүк аренага чыккан мезгили катары тарыхта калган. Бул ёсушту жокко чыгарууга жана бул жетишкендиктер тоталитардык-административдик режимдин кысымы астында болгон деп айтып чыккан авторлор да болгон.

**10.9** Кайра куруу жана айкындуулук мезгилиндеги коомдук-адабий жана коомдук-саясий көз караштардын ар кыл жагдайлары. Советтер Союзу деп аталган дүйнөдөгү эң зор империянын ичинен ыдырап сөгүлүп, куту уча баштаган маалда ачык айттуу жана коомду кайра куруу саясаты алдыңкы планга чыкканда коомдук аң сезимдин спецификалуу формасынан болгон көркөм адабият менен искусство да мындей орошон процесстен обочодо калган жок. Буга 1987-1988-жылдар ичинде Москвадагы «Советская культура», «Новый мир» журналдарында, «Литературная газета»

өндүү абройлуу газетада жана СССР ИАсынын философия институтунда «социалисттик реализм методунан баш тартуу керекпи же жокпу?» деген проблеманын тегерегинде кызуу талкуулар өткөрүлдү. Мындай дискуссиялардын жыйынтыгы катарында саясий бийлик тарабынан таңууланган чыгармачылык методдун жасалмалуулугу, нормативдүүлүгү жана дөгмативдүүлүгү баса белгиленип өнөр ээлерине көркөм-эстетикалык эркиндик берүү зарылдыгы айтылган. Ал эми 1988-жылы 20-октябрда КПСС БКнын Саясий Бюросунда 1946-жылдын 14-августундагы «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндөгү» чуулгандуу жана кесепетүү токтомун партиянын маданият тармагындагы саясатындагы жаңылыш кадам катарында моюндап, аны өз чечими менен жокко чыгарышы чечкиндүү өзгөрүүлөр жүре баштаганынан кабар берди. Андан көп етпей компартиянын республикалык Борбордук Комитети 1988-жылы 29-декабрында Молдо Кылыш менен К.Тыныстановдун чыгармачылыгы жөнүндөгү өзүнүн мурдагы чечимдеринен баш тартып, алардын көркөм мурастарын жарыялоо, изилдөө жана окуп-үрөтүү боюнча токтомду кабыл алды. Коомдук-саясий турмуштагы мындай олуттуу окуялар көркөм адабияттын өзүнө, анын табиятына, мүнөзүнө жана жалпы эле тарыхый-адабий процесске, ақын-жазуучулардын өнөрканасына принципиалдуу жаңы көз караштын жаракала баштаганынан кабар бере келди. Мурдагы үстөмдүк кылган чыгармачыл принциптерден, доктриналардан жана стреотиптердин туткунунан ақырындап бошонуу, партиялык кызыкчылыктардан арылуу кыймылы жандана баштады. Натыйжада көркөм ой жүгүртүүнүн жаңы тибин өздөштүрүү, коомдук аң сезим, андагы адабият менен искуствонун ролу, сүрөткердин коом, мезгил алдындагы жоопкерчилиги, милдети жана позициясы өндүү маселелердин мазмунуна жаңы ыңгайдан активдүү мамиле жасоо алдыңкы планга чыга баштады.

Көркөм чыгармачылык сферасындагы позититивдүү мындай кадамдар көркөм адабият жана анын тарыхы жөнүндөгү түшүнүктүн

өзү, анын мазмунун жана мүнөзүн жаңылоого, сапаттык өзгөртүүгө алыш келди. Буга мисал катарында мурда үнүткарылып, идеологиялык жагынан тыюу салынып келген. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыш, Молдо Нияз, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Молдо Багыш, Женижок, Эшмамбет, Казыбек, К.Тыныстанов, С. Карапев, Б.Калпаков, Б.Кененсариндин чыгармачылык мурастарынын, коммунисттик партиянын көрсөтмөсү менен колдонуулудан алышып ташталган А.Токомбаевдин ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы жана К.Маликовдун «Балбай» поэмасынын кайрадан баштапкы вариантында басып чыгарышын көрсөтсөк болот. Мындан тышкары Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын, орто кылымдагы М.Кашкари менен Ж.Баласагындын чыгармаларын адабий мурас катарында жарыяланышы улуттук көркөм адабият тарыхынын алкагын гана көнөйт тим болгон жок, анда ириде улуттук көркөм ой жүгүртүүнүн кыймылын, табиятын, эстетикалык баалуулуктарды, өнүгүү тенденцияларын реалдуу аныктоого жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылды.

Кайра куруу, андан соң эгемендүүлүккө ээ болуу өндүү тарыхый, саясий – экономикалык, социалдык – маданий процесс поэзияда ақындардын поэтикалык предметине башкacha өңүттөн кароого, жаңы тематикалык өңүрлөрдү өздөштүрүүгө бет алууга мажбуrlады. Көркөм чыгармачылыктагы мындай бурулуш ириде ақындардын көлөмдүү эпикалык – поэтикалык тажрыйбаларында активдешти. Бул мезгил аралыгында карыя ақындарбыз Н.Байтемировдун Шабдан, Байтик, Зуурakan тууралуу дастандары менен казалдары, С.Жусуевдин «Курманжан датка» романы, С.Эралиевдин «Кесиринсан» поэмасы окурмандардын колуна тиidi. Өткөн кылымдын тарыхый окуяларын жана кырдаалдарын, кыргыз элинин коомдук турмушунда олуттуу роль ойногон реалдуу инсандардын турмушунан алышып жазылган бул чыгармалар көркөм адабиятта тарыхый – документалдуу тематиканын жана жанрдын кыймылын кадыресе жандандырды.

Адатта кандай гана калк болбосун анын көркөм – эстетикалык аң – сезиминин мазмуну менен формасы, прогрессивдүүлүгү жана перспективалуулугу, андагы оош – кыйыштар роман жанрынын кыймылы, анын натыйжалары менен аныкталат жана бааланат. Кыргыз романы тарыхый, тарыхый – биографиялык, тарыхый – хроникалык, тарыхый – социалдык багыттагы изденүүлөрүн активдештириүүдөн сырткары, психологиялык, философиялык, философиялык чакырык, философиялык-фантастикалык, модернистик, мистикалык, социалдык өндүү жанрдык жиктерге ажырап, көп түрдүүлүккө ишенимдүү кадам таштады. Жанрдын, романдык ойлоонун мындай тенденциялары Ч.Айтматов, Ш.Бейшеналиев, К.Осмоналиев, А.Алдашев, А.Стамов, М.Абакиров, Т.Касымбеков, А.Саспаев, Э.Өмүрракунов, К.Акматов, К.Сактанов, К.Жусубалиев, С.Станалиев, З.Сооронбаева, А.Жакыпбеков, Ө.Даникеев, М.Макенбаевдин адабий тажрыйбаларында ачык байкалат.

Азыркы адабий процесстеги тарыхый пландагы жазылган чыгармалардын оош – кыйыштары жөнүндө сез кылганда жазуучу А.Саспаевдин «Шашкедеги кара туман» (2012), аттуу тарыхый – автобиографиялуу романынан айланып өтүүгө болбойт. Кыргыз романынын көркөм чыгармачылыктагы таанып билүүнүн жана чагылдыруунун реализм жана романизм өндүү чыгармачылык принциптеринин, драматизм, трагизм менен символика өндүү эстетикалык категорияларынын өзгөчө синтездешкен тибин жаратууга кадам таштаганын өзү улуттук көркөм – эстетикалык аң – сезимдин өнүгүшүндөгү жаңы баскычтын көрсөткүчү болгондугун ачык моюнга алуу керек. Бул көркөм принциптер менен категорияларды диалектикалык биримдикте кармаган философиялык, жалпы адамзаттык идеяларды чагылдыруу жаңы мезгил үчүн актуалдуу. Сөз бул жерде доорубуздун улуу көркөм сүрөткери Ч.Айтматовдун бул мезгил ичинде жараткан «Кыямат» (1986), «Кассандра тамгасы» (1996) жана «Тоолор кулаганда» (2006) аттуу романдары жөнүндө бара жатат. Улуттук адабияттын идеялык,

образдык, эстетикалык горизонтторун байыткан Акбара, Ташчайнар, Авдий, Бостон, Базарбай («Кыямат») А.Крыльцов, Р.Лопатина («Кассандра тамгасы»), Жаабарс, А.Саманчин, Эрташ Курчал, Б.Саманчин («Тоолор кулаганда») өндүү каармандар жазуучунун улуттук жана адамзаттык, гуманисттик, жалпы философиялык көз караштарын өз боюна сициргендиги менен айырмаланат.

Тарыхый – коомдук аң – сезимге жаңы өнүттөн, чыгармачылык платформадан мамиле кылуунун үлгүсүн С.Станалиевдин «К.Тыныстанов: Чагылгандын көз жашы» (2001), «Жылдын эң узак күнү» (2007), К.Акматовдун «Күнду айланган жылдар» (1989), К.Сактановдун «Маркумдар үнү» (1991), Ө.Даникеевдин «Арман» (2005) романдарынан учураттууга болот.

Совет доорунда, социалисттик реализм өз өкүмүн жүргүзүп турган маалда эле өзүнүн көркөм ой жүгүртүүсүнүн оригиналдуулугу менен айырмаланган модернисттик багытта жазууга ыктаган жазуучу К.Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» (1990), К.Акматовдун чындык менен кыял, реалдуулук менен көркөм шарттуулуук, мистика менен футурологиянын, оккультизм менен кыялдануунун синтезинен жаралган «Архат» (2007) өндүү романдары советтик адабияттын сабактары менен тарбияланган окурмандарга чоочун. Себеби, мында алар жедеп быши кулак болгон дидактикалык идея, канондолгон тема, сюжет жана образ тутуму жок.

#### 10.10 Коомдук-адабий жана коомдук-саясий көз караштардын өгемендуу Кыргызстандагы калыптанышы<sup>386</sup>.

Кыргыз эли илгертеден эле сабырдуулуктун, ынтымактын жана диалогдун жарчыларына бай болгон. Бирок, Кыргызстан өз алдынча мамлекет болгонго чейин, ар кандай себептер менен алардын көбүнүн аттары элге ачык айтылбай жүргөн. Гуманист, философ, тарыхчы, патриот акындар жана ойчулдар: Олужа Калыгул Бай уулу,

<sup>386</sup> XX кылымдын 90-жылдарында өгемен Кыргыз мамлекеттин кайрадан калыбына келтирүүдө улуттук тажрыйбаны пайдалануу "Манасты" ой булак катары колдонуу алкагында жүргүндүгүн, эпос байыркы кыргыздардын саясий түзүлүшү боюнча тарыхый булак экендигин эске алуу менен ушул болумчону кошо кетүүнү жүйолуу деп эсептедик. -Автор.

Казыбек Мамбетимин үулу, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Арстанбек Буйлаш үулу жана башкалардын эмгектери азын-оолак жакынкы жылдарда эле жарық көрүп жана улам кеңири изилдене баштаган. Толеранттуулук-бул алды-артын карабай эле макул болуу, бирөөнүн эркине баш ийүү эмес. Башкача ойдогуларга сабырдуу болуу-принципсиздикке, көз карамалыкка, эрки бош келишичтикке жол берүү эмес. Толеранттуулук күчтүү эркти, чыдамкайлыкты, өз аракеттерине жоопкерчилик менен мамиле кылууну талап кылат. Толеранттуулуга жетүүнүн жолдору татаал жана көп баскычтуу. Элден мурун тараптардын бири-бирин угууга даяр болушу зарыл. Ошол эле учурда “толеранттуулуктун чеги” деген түшүнүк бар. О.Молдалиевдин жогоруда көрсөтүлгөн изилдөөлөрүндө ушул жана башка маселелер кеңири чагылдырылган.

Кыргыз мамлекети өзүнүн эгемендик мезгилинде элдин улуттук аң-сезимине жана руханий жактан андан ары өнүгүшүнө зор түрткү болгон бир нече тарыхый мааниси бар Улуттук долбоорлорду кабыл алып жана аларды ишке ашырган. “Манас 1000”, “Ош 3000” жана “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл” тарыхый Улуттук долбоорлору өз элинин жана дүйнөлүк коомчулуктун алдында өз алдынча эркин, суверендүү, бай байыркы тарыхы жана маданияты бар өлкө жана эл экендигин далилдөөгө аракет кылган улуттук кыймыл, этностук кайрадан жандануу иш-чараларынан болгон. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын белгилөөнүн алкагында 2003-жылдын 28-30- августунда Чолпон-Ата шаарында дүйнөлүк кыргыздардын II Курултайы болуп өткөн. Бул темага арналган массалык маалымат каражаттарынын беттериндеги көптөгөн материалдардан тышкары А.Асанкановдун изилдөөлөрүн<sup>387</sup> белгилей кетсек болот.

Улуттук аң-сезимдин өнүгүшүндөгү позититивдүү мындай кадамдар көркөм адабият жана анын тарыхы жөнүндөгү түшүнүктүн

өзүн, анын мазмунун жана мүнөзүн жаңылоого, сапаттык өзгөртүүгө алып келген. Буга мисал катарында мурда унуктарылып, идеологиялык жагынан тыюу салынып келген Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Молдо Багыш, Жеңижок, Эшмамбет, Казыбек, К.Тыныстанов, С.Карачев, Б.Калпаков, Б.Кененсариндин чыгармачылык мурастарынын, коммунисттик партиянын көрсөтмесү менен колдонулуудан алынып ташталган А.Токомбаевдин ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы жана К.Маликовдун «Балбай» поэмасынын кайрадан баштапкы вариантында басып чыгарышын көрсөтсөк болот.

Кыргыз романы тарыхый, тарыхый-биографиялык, тарыхый-хроникалык, тарыхый-социалдык багыттагы изденүүлерүн активдештируүдөн сырткары, психологиялык, философиялык, философиялык-чакырык, философиялык-фантастикалык, модернисттик, мистикалык, социалдык өндүү жанрдык жиктерге ажырап, көп түрдүүлүккө ишенимдүү кадам таштаган. Бул ириде тарыхый темада жазылган романдардын жанрларында көбүрөөк байкалган. Э.Турсуновдун «Балбай» (2002), К.Османалиевдин «Көчмөндөр кагылышы» (1993), Ш.Байшеналиевдин «Тайлак баатыр» (1998), М.Абакировдун «Көкөй кести» (2000), «Барымта» (2008), Ж.Эгембердиевдин «Канат хан», (2005), Ж.Токтоналиевдин «Хан Ормон» (2007), А.Стамовдун «Хан Тейиш» (2009), А.Рысколовдун “Атакенин акболот” (2013) өндүү романдарынын идеялык-тематикалык багытын, проблематикасын, мотивдерин жана образдар системасынын негизин XVII кылымдын ортосунан тарта XX кылымдын башына чейинки тарыхый материалдар түзгөн. Өздөрүнүн мазмуну боюнча кийинки жылдарда жарык көргөн чыгармалар соцреализмдин түткүнан чыгып, модернизм жана постмодернизмди карай багыт алгандыгын байкоого болот.

Кыргызстан көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин дин менен мамилелерин өлкөдөгү бардык жарандардын дин тутуу эркиндигин камсыз кылууга багытталган демократиялык нормаларга

<sup>387</sup> Асанканов А. Кыргызы: рост национального самосознания. Бишкек, 1997.

таянып түзө баштаган. Совет бийлиги динге жана мусулмандарга мамилесин 1918-жылы 23-январындағы "Чиркөөнүн мамлекеттен жана мектептин чиркөөдөн бөлүншү жөнүндөгү" декреттин негизинде жасаган. Анын негизинде ислам экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнөн биротоло кол жууган. 1943-жылы Советтер Союзунда динге бир аз жеңилдиктер берилip, региондун мусулмандары "Орто Азия жана Казакстан мусулмандарынын диний башкармасын" (САДУМ) түзүшкөн. Диний кызматкерлер Бухаранын 1948-жылы кайра ачылган "Мир-и 'Араб" медресесинде даярдалган. Андан тышкary белгилүү Мухаммад Хиндустани Рустамов ("Хаджжи домла") (1892-1989) сыйктуу белгилүү уламалар өз шакирттерин хужраларда даярдашкан<sup>388</sup>.

Эгемендүүлүктүн жаңы шарттарында улуттук баалуулуктардын бир бөлүгү болгон динге элдин кызыгуусу артып, мечиттер менен медреселер етө тездик менен курулуп, ар бир айылда ачыла баштаган. Ошону менен катар, диний уюмдардын жана дин тутуу эркиндигинин чектелбенгидигинен, кыска мөөнөттөөлкөгө чет элдик ар кандай батыштык жана чыгыштык багыттагы диний агымдардын, секталардын, экзотикалык жана жалган диндердин миссионерлери ағылып келишкен. Өлкөдөгү калктын 80%ын түзгөн мусулмандар жамааты 20 дан ашык улуттун өкүлдөрүнөн турат (60% кыргыздар, 15% га жакыны өзбектер; 5% дан көбү казактар, татарлар, тажиктер, дунгандар, уйгурлар, түрктөр, башкырлар, чечендер, даргиндер жана башкалар). Алардын дээрлик бардыгы ханафи мазхабындағы суннилер. Өлкөдөгү дин жана диний турмуш маселелери О.А.Молдалиевдин "Ислам и Политика. Политизация ислама или исламизация политики". (2008) монографиясында кенен изилденген.

Көптөгөн кылымдар бою Кыргызстандын этностук жамааттары ынтымакта жана жанаша жашоонун, тышкы жана ички коркунчтарына бирге каршы тuruунун көп кылымдык тажрыйбасын топтошкон. Көз карандысыздыкка ээ болгон учурдан берки кыска

<sup>388</sup> Молдалиев О.А. Ислам и политика: политизация ислама или исламизация политики? Б., 2008. -С.261.

убакыттын ичинде өлкөнүн демографиялык кырдаалында олуттуу өзгерүүлөр болуп өткөн. Алсак, өлкөдөгү кыргыздардын, өзбектердин, дунгандардын, тажиктердин, уйгурлардын санынын өскөндүгү байкалган. Ошол эле учурда орустардын, украиндердин, белорустардын, еврейлердин, немистердин ж.б. үлүшү бир далай кыскарган. Бир катар этностордун санынын өсүшү калктын табигый өсүшү менен аныкталат. «Кыргызстан – жалпыбыздын үйүбүз» урааны жарыяланган учурдан, 1994-жылдан, баштап, өзөгүн өлкөдөгү этностук жамааттардын маданий борборлору түзгөн, Кыргызстан элинин Ассамблеясы (КЭА) түзүлүп, иштей баштаган.

Кыргызстан көп улуттуу жана көп динди туткан өлкө болгондуктан бийлик тарабынан да, коомчуулук тарабынан да, этностор аралык мамилелерди жакшыртуу, Кыргызстан калкынын жалпы улуттук иденттүүлүгүн калыптандыруу аркылуу мамлекеттүүлүктүн пайдубалын чындоо күн тартибиндеги негизги маселелерден болгон. Бул темага көптөгөн илимий эмгектер жазылган<sup>389</sup>. Бул багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү мамлекеттик органдар да, эл аралык уюмдар да уюштуруучулук жагынан да, каржылоо жагынан да колдоого алышкан. 2010-жылкы өлкөнүн түштүгүндөгү этностор аралык кагылышуулардан кийин бул маселе учурдун актуалдуу темасына айланган<sup>390</sup>.

<sup>389</sup> Омукеева Дж.А., Сарыков Т.К. Межнациональные и межэтнические отношения в Кыргызстане. - Ош, 2000; Элбасаев А.Б. Межэтническая ситуация в Кыргызстане: новые формы исследования.- Бишкек, 1996; Её же: Развитие межэтнических отношений в новых независимых государствах Центральной Азии. - Бишкек: Илим, 1995; Элбасаев А.Б. Омурзаков Н.А. Межэтнические отношения в Кыргызстане: динамика и тенденции развития // Центральная Азия и Кавказ. - 2000. - № 3; Чотасова Ч. Роль ислама в общественно-политической жизни Кыргызстана. Центральная Азия и Кавказ, 2000. - № 6(30); Volkov I.B. Основные направления и перспективы интеграции Центральной Азии в глобальных мировых процессах: этнофункциональный аспект (на материалах Кыргызской Республики). Бишкек, 2008; Молдалиев О.А. Ислам и политика политизации Ислама или исламизация политики? - Бишкек, 2008; Хопперская Л.Л. Опыт этнополитического мониторинга ситуации в Киргизстане (2006-2008 гг.). М; Бишкек, 2008; Курманов З.К. Об истории этнической самоидентификации кыргызстанцев. // История и идентичность: Кыргызская Республика. Б 2007.-С.18-19 жана башка эмгектер.

<sup>390</sup> Акун Т. Июньские трагические события 2010 года: причины и уроки. // Республикаанская научно-практическая конференция. - Бишкек, 2011.; Ибраимова С.С. Историко-культурные аспекты кыргызско-узбекских конфликтов (политологический анализ 1990 и 2010 годов) автореф. дис...канд. полит. наук:- Бишкек, 2012.; Мурзакурова, А.Дж. Политика управления этнокультурным многообразием в Кыргызстане: прошлое, настоящее, будущее? - Бишкек,- 2012; Мелвин,Н. На пути к стабильному многонациональному Кыргызстану: как устранить причины и разорвать порочный круг насилия - Бишкек, 2011; Омурзаков Н.А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике: социологический анализ. - Бишкек, 2012. 317с.; Отчет международной независимой комиссии по исследованию событий на юге Кыргызстана в июне 2010 года Б.:2011г.; Отчет о работе временной депутатской

2010-жылдагы саясий окуялардын жана этностор аралык кагылышуулардын тарыхын жазууда Жогорку Кеңештин убактылуу депутаттык комиссиясынын 2010-жылдын апрель жана июнь айларындагы кайгылуу окуяларга алған келген шарттарды жана себептерди аныктоо жана изилдөө, ошондой эле аларга саясий баа берүү боюнча отчету<sup>391</sup>, эл аралык көз карандысыз комиссиянын 2010-жылы июнда Кыргызстандын түштүгүндө болгон окуяларды изилдөө боюнча отчету<sup>392</sup> жана курамына парламенттеги беш фракциянын ар биринен бештен өкүл кирген улуттук комиссиянын Кыргызстандын түштүгүндө болгон окуяларды териштируү боюнча жыйынтыгы<sup>393</sup> көптөгөн маанилүү жана зарыл маалыматтарды жана ой-бүтүмдердү берет.

Көз карандысыздык жылдары ичинде өлкөнүн ар кандай улуттагы бардык жарандары өздөрүн Кыргыз Республикасынын бирдиктүү элинин бир белүгү экендигин андап сезе албагандыгы айкын болгон. Соңку жылдарда саясый түрүксуздук өсүп, ачык эле улутчулук, куру чеченник күч алган. Мына ушундай кырдаалда көптөгөн жамааттарда социалдык катышуу деңгээли төмөндөп, этностук жамааттардын өзүнчө обочолонуусу жүргөн. Бүгүнкү күнгө чейин натыйжалуу тил саясаты да иштелип чыккан эмес. Этностук азчылыктар, алардын социалдык-маданий абалы жана Кыргызстан

комиссии Жогорку Кенеша Кыргызской Республики по выявлению и расследованию обстоятельств и условий, приведших к трагическим событиям, произошедшим в республике в апреле–июне 2010 года, и даже им политической оценки. Бишкек, 2010; Сыдыгалиева Э.Ж. К вопросу определения понятия «национальные меньшинства». //Право и политика, 2011. №4; Халанский И.В. Ошские события 2010 года: политологический анализ работы международной исследовательской комиссии.– Бишкек, 2011; Чотаева Ч.Д. Современная межэтническая ситуация в Кыргызстане: по результатам социологического исследования -Бишкек, 2011; Элебаева А.Б., Джуупеков А.К., Омуралиев Н.А. Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ. // Гуманитарные проблемы современности. – Вып. 12. – Бишкек, 2010.

<sup>391</sup> Отчет о работе временной депутатской комиссии Жогорку Кенеша Кыргызской Республики по выявлению и расследованию обстоятельств и условий, приведших к трагическим событиям, произошедшим в республике в апреле–июне 2010 года и даже им политической оценки. – Бишкек, 2010.

<sup>392</sup> Отчет международной независимой комиссии по исследованию событий на юге Кыргызстана в июне 2010 года / Под руководством К.Кильюнен; Парламентская ассамблея ОБСЕ по Центральной Азии. – Бишкек, 2011. – 117 с.

<sup>393</sup> Заключение Национальной комиссии по расследованию июньских событий на юге Кыргызстана: [Выступление председателя комиссии на пленарном заседании Жогорку Кенеш, 22 февраля 2011 г.]

элинин Ассамблеясынын ишмердиги боюнча көптөгөн социологиялык жана политологиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий диссертациялар жакталган<sup>394</sup>.

Тарыхый узак мезгилден бери жүз миндеген кыргыздар Кытай, Өзбекстан, Тажикстан, Ооганстан, Казакстандын аймагында отурукташып жашап келатышат. СССРдин таркаши менен, Кыргыз Республикасынын көз карандысыздык жылдарында, өзгөчө, 90-жылдардын экинчи жарымында кыргыздар арасында эмиграциялык процесстер күч алган. 90-жылдарда башталып ушул күндергө чейин уланган системалык социалдык-экономикалык кризис, өзгөчө жаштар арасындагы жумушсуздук, кыргыздардын жакынкы жана алыскы чет мамлекеттерге жумуш издең кетишине себеп болгон. Кыргыздардын басымдуу белүгү Россия Федерациисында жана Казакстанда иштешет. Азыркы күнгө карата бир миллионго жакын, башкacha айтканда, ар бир эмгекке жарамдуу үчүнчү Кыргызстандык, чет өлкөлөрдө иштеп жүрүштөт, алардын ичинен 400 мингे жакыны Россия Федерациисын жарандыгын алышкан деген маалыматтар бар. Ошол эле учурда Кыргызстандын көптөгөн жарандары алыскы өлкөлөрдө-Европа өлкөлөрүндө, Туркия, Кытай, Түштүк Корея, АКШ, Канада жана дүйнөнүн башка өлкөлөрүндө эмгектенишет. Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхы жөнүндө бир катар эмгектер жазылган<sup>395</sup>.

<sup>394</sup> Омуралиев Н.А. Межэтнические конфликты в Кыргызской Республике: социологический анализ. Б.:2012-317с.; Асанканов А. Кыргызы: рост национального самосознания. – Бишкек: Мурас, 1997; Ачылова Р.А. Политическая культура и гражданское общество в Кыргызстане. – Нью-Йорк-Лондон, 1994; Бакиева Г. Социальная память и современность. – Бишкек, 2000.; Омукеева Дж.А. Этническая политика Кыргызского государства. – Ош: 2000.; Элебаева А.Б. Межэтническая ситуация в Кыргызстане: новые формы исследования. – Бишкек, 1996.; Сыдыгалиева Э.Ж. Механизмы реализации прав национальных меньшинств: политические аспекты (на примере Кыргызской Республики).-Б.:2013. (канд. дисс.) и др.

<sup>395</sup> Абрамzon С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи Л., 1971; Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. 1996. С. 237.; Жапаров А. Кыргызы Узбекистана (к проблеме расселения и численности). В кн: Ферганы: долина дружбы и взаимосогласия. Бишкек, 1998, С.54-57; К.А.Халматов. Өзбекстанда жашаган кыргыздар: этномаддийный процесстер (ХХ-ХХI к. башы). Тарых ил. канд. онум. дараж. алуу үчүн жаз. дисс. Б., 2010; Х.Абдулабаров. Кыргызы Карагатина и Памира. Вестник Бишкекского государственного университета. 2005, № 1; Абышбаев А. Карагатинские киргизы в конце XIX-XX вв. Фрунзе. 1963; Калжан Смайылұлы. Казалынын кыргыздары. Сандыра. Тараз, 2007; А.Ш.Махаева. Сары-Аркадагы Орто Жүз казактарынын арасында. Абылай хандин кыргыз түткүндари жөнүндө. Кыргыздар. 14 том.

**10.11 Кыргызстанда коомдук-саясий ой-пикирдин өнүгүшүнүн айрым өзгөчөлүктөрү.** Борбордук Азия элдеринин эң байыркысынан болгон кыргыздар тарыхый өнүгүүнүн мыйзам ченемдеринин алкагында – бирде гүлдөп өнүккөн күчтүү мамлекет болуп, бирде тағдырдын кыйын кезецине туш болуп кыйроого учурал, улам-улам жер которуп, көптөгөн башка элдер, мамлекеттер жана маданияттар менен мамиле түзүп, акыры Ала-Тоону жердеп, бүгүнкү күнү көз каранды эмес, Кыргыз Республикасын түзүүгө жетиши. Тарых мезгили менен аалам мейкиндигинин алкагында кыргыз маданияты бир үбакыттарда өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жетип, бирок башка күчтүү цивилизациялардын соккусунан улам бүлгүнгө учурал, алар менен аралашып, анан феникс сымал кайрадан жарапалып, өз өнүгүү нүгүн жоготпой, дүйнөнүн күрпүлдөгөн маданий дайрасына кошуулуп, аны байытып, жогорку татыктуу орунду ээлеп келген.

Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу бир жагынан кыргыздарды Орусия империясы жүрүгүзгөн геноциидден, жок болуп кетүүдөн алып калса, экинчи жагынан, большевиктер жетектеген пролетариаттын диктатурасы тарабынан бай-манаптар деген шылтоо менен кыргыз элинин асылдарынын тап катары кырып-жоготулушу, баалуулуктардын жана дүйнөгө болгон көз караштын алмашышы ж.б. көптөгөн жоготуулардан улам кыргыз коомундагы муундардын ортосундагы байланыштар үзүлүп, маданияттын, салттын (элдик традицияны) таптакыр жок болуп кетүү коркунучу туулган...Бүгүнкү күндө, эгемендүүлүктүн шартында, улуттук аң-сезимдин эбегейсиз көтөрүлүү шарттарында кыргыздар өзүнүн бай тарыхына, маданиятына кайрылып, аларды изилдеп, окуп үйрөнүүгө өзгөчө көнүл буруп калды.

Кыргыздардын саясий ой-пикири өзүнүн жаратылышы боюнча  
Батыш Европадан, АКШдан, Орусиядан, Кытайдан жана башка

Бишкек, 2011; Асанканов А. Кыргызы Синьцзяна (КНР) 2009; Байтур А. Кыргыз тарыхынын лекциялары. Бишкек, 1992; Реми Дор. Ооган Памириндеги кыргыздар. Бишкек, 1993; Каипов С.Т. Туркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты: тарыхый-этнографиялык изилдөө (ХХ к. аягы-XXI к. башы) Тарых ил. докт. окумушт. даражасын алуу үчүн жазылган диссерт., Бишкек, 2012 жана башка эмгектер.

маданияттардан өзгөчөлөнгөн өнүгүү логикасы болуп, башка маданий салтка, өзгөчө баалуулуктарга таянган. Кыргыздардагы саясий ой-пикирдин өнүгүшүнүн кээ бир өзгөчөлүктөрүн белгилей кетели.

Биринчи өзгөчөлүгү кыргыздардын тарыхынын өзгөчөлүгү менен байланышкан, б.а. кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өзү бирде гүлдөп, бирде жок болуп, “төө еркечтөнүп” өнүгүп келген сияктуу, саясий ой-пикирдин жетишкендиктери да бир нече жолу жогорку дэнгээлге жетип, ал эми кээ бир учурларда таптакыр, дайынсыз жоголуп кетип, анан кайрадан жарапалып тургандыгы бизге тарыхтан белгилүү. Акыркы жолу мындай жоготтуу Совет бийлигинин орношу менен байланыштуу болгон. Мурунку элдик маданият, саясий ой-пикир байманаптардыкы, эзүүчү таптын баалуулугу, совет бийлиги үчүн жараксыз деп, ал тургай өтө зыяндуу жана коркунучтуу деп эсептелип, кыргыздарга өөн болгон марксисттик-лениндиk, коммунисттик идеология сырткы күчтер тарабынан таңууланган.

Экинчи өзгөчөлүгү, кыргыздардын саясий ой-пикирлери XX кылымдын орто ченине чейин оозеки адабияттын, этикалык жана философиялык ойдун курамдуу бөлүгү болуп келген, алардан өзүнчө бөлүнүп чыккан эмес. Өз кезегинде философиялык ой-пикир да көп мезгил бою акындыктын, оозеки чыгармачылыктын жана фольклордун курамында өнүккөн. XX кылымдын башына чейин акындар, манасчылар, ырчы-жамакчылар бир эле мезгилде философтор да, тарыхчы да, саясатчы да болуп келсе, анда ушул эле ролду биздин адабиятчылар, жазуучулар XX кылымдын 60-70-жылдарына чейин аткарып келиши. Саясат таануу Кыргызстанда XX кылымдын 90-жылдарынын башында гана өз алдынча илим катары бөлүнүп чыкты.

Үчүнчү өзгөчөлүгү, кыргыздардын саясий ой-пикирине ылайык биринчи орунга батыш маданий жана саясий салты болуп калган жеке адамдын эркиндиги эмес, тескерисинче, ошол адам тиешелүү болгон урук же уруунун укук-эркиндиктери коюлган. Уруунун

кубаттуулугу, ынтымагы, ар-намысы, башка урууларга салыштырмалуу өз алдынчалыгы сяяктуу баалуулуктар кубаттоого ээ болгон. Тигил же бул урууга кирбegen кыргыз болгон эмес, эгер андайлар учураса, анда аларды «селсаяктар» деп, адам катарына кошпой, кул сяяктуу мамиле кылышкан.

**Төртүнчү өзгөчөлүгү**, кыргыздардын саясий ой-пикиринин өзөгү, миндеген жылдар бою саясий ой-пикирдин учугун улап, үзгүлтүккө учураса, кайрадан жаратып келген күчү, кыймылдаткыч күчү – бул бирдиктүү кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүү идеясы болгондугу эч талашсыз. Бул идея боюнча кыргыздардын тарыхы – өзгөчө оор, кайғылуу, бирок баатыр жана даңқтуу тарых, ал эми кыргыз эли - Төцир колдогон, ишенген Манасы бар, эркиндикти, адилеттикти жана биримдикти сүйгөн эл деп эсептелген.

**Бешинчи өзгөчөлүгү**, кыргыздардын көчмөн жашоо-турмушунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык ат үстүндө эл арапал жүрүшкөн ақындар менен манасчылар саясий ой-пикирлерди таратуу озүйпасын практика жүзүндө аткарып келишкен. Бул саясий ой-пикирлер, идеялар жана тилек-каалоолор ата жүрттү чет элдик басып алуучулардан коргоодо, ар кайсы урууларды бириктириүүдө ж.б. саясий мүнөздөгү проблемаларды чечүүдө маанилүү каражат болуп келген. Ошондуктан уруу башчылары бардык убакта манасчы-акындарды ар тараптан колдоп, андагы саясий ой-пикирлерди пайдаланып жана эл арасына таратууга ар тараптан колдоо көрсөтүп келишкендиктери белгилүү.

Б.з.ч. 209–201-жылдарга чейинки узак мезгилдерде бирдиктүү мамлекет болуп, анан ушул жылдары гүнндардын кысымына учурал, тарыхтын кийинки мезгилдеринде да бир нече жолу мамлекетке куралып, кайра таркаган кыргыз уруулары өз башынан кечирген тарыхтын көп мезгилин бытыранды, бөлүндү өткөрсө да, ар бир кыргыздын тилеги, ой-пикири, максаты – бирдиктүү, бардык кыргыз урууларынын башын коштурган мамлекетти түзүү болгон. Мына ушул идея «Манас» эпосунун саясий лейтмотивин түзгөн. Эпостогу саясий

идея аскер демократиясына окшош. Манас баатыр лидер болгону менен анын кырк чоросу да өз урууларынын башчылары. Кыргыздардагы саясий ой-пикирдин өнүгүшү жогоруда айтылгандай, биригүү, көз каранды эмес күчтүү мамлекет түзүү багытында өнүккөн. Ушул ойдун ыйыктыгы, биригүү идеясынын күчтүүлүгү «Манас» эпосун руханий байлыктын кереметтине айлантып, манасчыларды да, алардын угуучуларын да жашоого, аракетке, бийиктикке шыктандырган.

Сопу ата, Кыдыр аке, Садыр аке, Калыгүл, Молдо Нияз, Арстанбек, Молдо Кылыш, Нурмолдо, Тоголок Молдо, Молдо Османалы, Токтогул ж. б. XIX кылымдагы саясий ой-пикирлердин өнүгүүсүндөгү эң көрүнүктүү өкүлдөр. Орус империясы кыргыздарды караткан мезгилдеги саясий ойдун өнүгүшү «акыр заман», «тар заман» «зар заман», «жаңы заман» категориялары менен аныкталат.

#### **10.12 «Кыргыз адабиятынын тарыхындагы коомдук-саясий ойлордун өнүгүшү» курсунун программы**

«Кыргыз адабиятынын тарыхындагы коомдук-саясий ойлордун өнүгүшү» курсунун программы республиканын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринен башка адистиктерине, өзгөчө мамлекеттик кызматкер, юрист, тарыхчы, политолог адистиктериндеги студенттерге арналып биринчи жолу түзүлүп отурат. Улуттук адабияттын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки басып өткөн жолу мамлекеттик түзүлүшкө, элдин маданий өнүгүшүнө, коомдук-саясий философиялык, этикалык маселелерге, өзгөчө саясатка түздөн-түз байланыштуу болгондуктан, кыргыз элинин коомдук-адабий ойлорундагы ар кыл урунтуу жагдайларды, талаш-тартыштуу маселелерди так билүү бардык адистиктер учун жана маданияттуу болууга умтуулгандар учун өтө зарыл. Программа ошол максатты ишке ашыруу багытында түзүлдү.

Программа А.Акуновдун жооптуу редакторлугу алдында проф. К.Артыкбаев менен биргеликте түзүлүп, анда “Манас” эпосун

тарыхий жана этнографиялык булак катары пайдаланууга орчундуу көнүл бурулган.

Ж.Баласагын ат. КУУнун “Мамлекеттик кызметты жана саясий илимдерди стратегиялык изилдөө” окуу борборунун окумуштуулар кеңешинде 1997-жылы июнда бекитилген жана 1997-1998-окуу жылышынан баштап аталган Окуу борбордун студенттерине окутула баштаган. Төмөндө ошол программанын текстин толугу менен беребиз:



Саясат таануу илимдеринин доктору, профессор  
Гулмира Сулаймановна Мамбеталиева (29.01.1956-25.4.2017).  
Асан Турсункулов тарткан сүрөт

## 11. «Кыргыз адабиятынын тарыхындагы коомдук-саясий ойлордун өнүгүшү» курсунун программы

### БАЙЫРКЫ АДАБИЙ ЭСТЕЛИКТЕРДЕГИ КООМДУК-САЯСИЙ ЖАНА АДАБИЙ ОЙЛОР ЖӨНҮНДӨ

Байыркы кыргыздар жөнүндө кыскача маалымат. VI-IX кылымдардагы Орхон, Энисейде тургузулган таш эстеликтердеги мамлекеттүүлүк, элдердин, уруулардын биримдиги жөнүндөгү ойлор. Согуштук саясаттын он, терс жактары. Күлтегин, Тонукектүн эстеликтериндеги кыргыздар жөнүндөгү кабарлар. Орхон, Енисей таш эстеликтеринде колдонулган жазуу жана анын кыргыз элине таандык экендиги, таандык эместиги жөнүндөгү талаш-тартыш, көз караштар. Кыргыздардын улуу мамлекети жөнүндөгү маалыматтар жана анын тегерегиндеги талаш-тартыштар.

### X-XII КЫЛЫМДАРДА КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КООМДУК-САЯСИЙ ЖАНА АДАБИЙ ОЙЛОРУНУН ЖАҢЫ БИЙИКТИККЕ КӨТӨРҮЛҮШҮ

Орто кылымдарда Тянь-Шань тоо кыркаларында, Ысык-Көл, Талас, Чуй аймактарында, Чыгыш Туркстанда (азыркы Синьцзянда) кыргыздардын жашап турғандыгы жана алардын коомдук-социалдык, коомдук-саясий абалы, турмуш-тиричиликтүк, диний көз караштары. Каражандыктар мамлекетинин күч алышы жана ал учурдагы коомдук-саясий, маданий өнүгүш.

Кожо Ахмед Яссавинин «Дивани хикмет» («Акыл сөздөр жыйнагы») ыр китеби, анда адам, түрмүш, ёмур, ёлум маселелеринин чагылдырылышы, ислам динине байланыштуу соопчуулук-мистикалык идеялардын китетпен орун алышы.

Ахмед Югнеки жана анын «Хибатул-хакаик» («Акыйкат сыйы») аттуу дидактикалык поэмасы. Поэмада гуманисттик идеялардын кенири орун алышы. Эмгекчилдикке, ыймандуу, боорукер, адамгерчиликтүү болууга үндеген ойлордун буғунку кундегл мааниси.

Жусуп Баласагындын (Юсуф Баласагуни, Юсуф Баласагунский) «Кутадгу билиг» («Күт алчу билим») дастаны, Махмуд Кашкардын «Дивани лугат-ат-турк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») эмгеги - орто кылымдагы адабий эстеликтердин эң ирдүүлөрүнөн. Бул адабий мурастардын табылышы, изилдениши жөнүндө маалыматтар жана алар тууралуу кыргыз авторлорунун ар кыл пикирлери.

Аталган жана аталбаган бир катар адабий эстеликтердин жалпы түрк элдеринин, анын ичинде өзгөчө Орто Азия, Казакстандагы түрк элдеринин маданий мурастары катары алардын маданий тарыхына кириши. Түрк элдерине жалпы ортолк адабий мурастар деген түшүнүктүн келип чыгышы. «Кутадгу билиг», «Дивани лугат-ат турк» эстеликтеринин кыргыз элине таандык мурастар экендиги жөнүндө.

### «КУТАДГУ БИЛИГ» ДАСТАНЫНДАГЫ, «ДИВАНИ ЛУГА'Г АТ-ТУРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ КООМДУК-САЯСИЙ ОЙЛОР

Дастандын көркөм сюжет жана көркөм образдар системасына коомдук-адабий ойлордун камтылышы. Коом турмушундагы, мамлекетти башкаруу системасындагы, күндөлөк жашоо тиричиликтеги бардык кыймыл-аракеттерге туура жолду көрсөтүп, туура багыт берип туруучу бирден бир чоң күч - бул адамдын ар тараптуу билимге ээ болуп, аны иш жүзүндө ыктуу колдоно билиши экендигинин дастандын бүткүл тулкусуна синирилиши. Мамлекетти, элди туура башкаруу үчүн эң чоң төрт касиеттин - адилеттиктиң, дөөлөттүн, акылдын, каниет кылуунун өз ара тыкыс карым-катнашта болушу парз деген пикирди айтуда автордун билимдүүлүкүтү биринчи планга коюшу.

Дастанда эл башкаруунун жол-жоболорунун кеңири баяндалышы (Өгдүлмүштүн Күнтуудуга айткан кеп кеңештери катары). Кадрларды туура тандоодон бардык нерселердин чечилишине жол ачыларын, падышанын таза, адилет, калыс болушунан өлкөдөгү коомдук турмуштун негизги багыттары аныкталарын автордун таасын айтып бериши. Башкаруучулар жана

аларга баш ийип кызмат кылуучулардын ортосундагы карым-катнаш мамилелердин мыйзамдуу, адамгерчиликуу негиздерге таяныши өтө зарыл экендигин, өзгөчө башкаруучуларга адилеттик, калыстык, чынчылдык, кайрымдуулук өндүү касиеттердин мүнөздүү болушу өтө зарыл экендигин дастандын авторунун көркөм образдар аркылуу элестете алыши.

Колбашчынын, увазирдин, элчинин, катчынын, казына башчысынын, ашпозчунун милдеттеринин дастанда кеңири чагылдырылышы. Өгдүлмүштүн менен Одгурмыштын маегинде бул дүйнөнүн көйгөйлөрүнүн баяндалышы, Айтолдуунун керәэз сөздөрүнүн адилеттүүлүккө, адамгерчиликтөө ундөөдөгү мааниси.

«Кутадгу билигде» ар турдуу кесиптеги адамдарга кандай мамиле кылуу керек экендиги жөнүндөгү этикалык маселелердин көркөм чагылдырылышы.

«Дивани лугат-ат турк» сөздүгүндөгү адабий мурастар, макаллакаптар жана алардагы элдик философиялык, нраво-этикалык, коомдук-саясий көз караштар. Сөздүктүн азыркы кыргыз адабий тили менен болгон лексикалык, грамматикалык байланыштары. Маданий өнүгүшүбүз үчүн сөздүктүн баа жеткис мааниси.

### XIII-XVI КЫЛЫМДАРДАГЫ АДАБИЙ МУРАСТАР ТУУРАЛУУ ЖАЛПЫ МААЛЫММАТТАР.

Кыргыз элинин XIX-XVI кылымдардагы коомдук-саясий абалы. Ал кездеги жалпы тарыхый кырдаал. Чынгызхандын урпактарынын башкаруусунда болду. Аксак Темирдин жортулдары, кыргыздардын көз карандылыктан кутулуу үчүн жүргүзүгөн күрөштерү. «Кодекс куманикус» / «Кыпчак сөздүгү» / -кыпчак тилиндеги кол жазма китеп. «Маджму ат-таварих» / «Тарыхтардын жыйнагы» / санжыра китебинин Сайф ад-дин Ахсикенти тарабынан жазылышы жана мында Манас баатыр жэнүндөгү окуялардын баяндалышы. Бул эмгекте кыргыз, кыпчак урууларынын тарыхий турмушуна байланыштуу берилген малымдоолор, кыргыз элинин ата теги,

үрүүлүк курамы түуралуу кабарлар. Захираддин Мухаммед Бабурдун «Бабур-намэ» аттуу эмгеги. Эмгекте Фергана, Кабул, Индиядагы коомдук-саясий окуялардын, Бабурдун өзүнүн коомдук турмушта иштеген иштеринин баяндалышы. Коомдук турмуштагы адилеттүүлүк, адилетсиздик жагдайлардын жана мамлекетти башкаруунун ошол кездеги принциптеринин эмгектен кеңири орун алышы.

### XIX КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАДАНИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ КАБАРЛАР. «МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА АНДАГЫ КООМДУК-САЯСИЙ МААНИДЕГИ ОСУЯТТАР.

Кыргыз элиниң XIX кылымдардагы негизги адабий мурастары катары эл оозеки чыгармачылыгынын эсептелиниши, мындай абалдын түзүлүшүнүн тарыхий жана коомдук-саясий, маданий өбөлгөлөрү. Эл оозеки чыгармаларында жакшы заман, жакшы падыша, жаман падыша идеяларынын кеңири орун алышы. Адилеттик менен адилетсиздиктин, зордук менен мээримдүлгүктүн, эзүү менен эзилүүнүн бүтпөс күрөшүнүн элдин оозеки чыгармаларында чагылдырылышы. Элдик поэзия, жөө жомоктор, эпостордо адептүүлүккө, ыймандуулукка, адамгерчилликке, кайрымдуулукка, элди-жерди коргоого, элин-жерин сүйгөн патриоттуулукка, баатырдыкка, достукка, ынтымакка үндөгөн идеялардын кеңири камтылышы.

Кыргыз элиниң материалдык маданияты, элдин музикалык мурастары, улуттук спорт оюндары жана алардагы тарбиялык мотивдер.

Россия менен кыргыз элиниң жакындашуусунун башталышы. (Атаке баатырдын 1785-жылы Екатерина II-ге элчи жөнөтүшү). Россия падышачылыгынын колонизатордук саясатынын ишке ашып, кыргыз элиниң Россиянын карамагына өтүшү. Ч. Валиханов, В. Радловдун «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү жазып алышы.

«Манас» эпосунун үчилтиги - кыргыз элиниң рухий аи-с.езиминин

туу чокусу. Эл башкаруу, эл аралык мамилелерди, бирдиктүү мамлекетти түзүү, көз каранды эместиk үчүн күрөшүү, улуттук ынтымакты чындоо сыйктуу коомдук-саясий мааниге ээ маселелердин эпосто кеңири чагылдырылышы. «Манас» эпосундагы осуяттар (улуттун биримдиги; улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык; улуттук ар-намыс жана атуулдук милдет; арыбас мээнет, алдынкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу; гуманизм, айкөлдүк, кечиримдүүлүк; табиғат менен таттуу мамиледе болуу; кыргыз мамлекеттегин чындоо жана аны көздүн карегиндей сактоо).

Адептүүлүккө, ыймандуулукка, адамгерчилликке, айкөлдүүлүккө, даанышмандыкка, мээримдүүлүккө чакырган көркөм образдардын галлереясынын (Манас, Бакай, Алмамбет, Сыргак, Чубак, Каныкей, Семетей, Айчүрөк, Кллчоро, Сейтек ж. б.) бийик тарбиялык мааниси.

Эпостун үчилтигиндеи адам укугуна, демократиянын принциптерине байланыштуу айтылган ар кыл көз караштар.

«Манас» эпосун жаратуучулар (манасчылар) жөнүндө кыскача маалымат. Кытай кыргыздарынан чыккан улуу манасчы Жусуп Мамайдын «Манастын» 8 урпагын жазып берип жарыялаши. «Манас» эпосун жыйноо, изилдөө фактalaryнан кыскача маалымат. Эпостун элдүүлүгү жөнүндөгү маселеге байланыштуу 1952-жылкы талкуу жана эпостун бириктирилген вариантынын, өздүк жекече вариантарынын жарык көрүшү. «Манас» эпосуна байланыштуу 1987-1988 жылдардагы жана андан кийинки талаш-тартыш пикрилер.

### XIX КЫЛЫМДАГЫ ЗАМАНА АДАБИЯТЫНДА КООМДУК-САЯСИЙ ЖАНА АДАБИЙ ОЙЛОРДУН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.

XIX кылымдагы кыргыз элиниң коомдук-саясий, сопиалдык-тарыхый абалы жана замана адабиятынын пайда болушуна анын тийгизген таасири. Замана адабиятынын ири өкүлдөрү Калыгүл Бай уулу/ 1785-1855/, Арстанбек Бойлош уулу/1824-1878/, Молдо Кылыш Шамыркан уулу /1866-1917/ жана башкалардын чыгармаларында коомдук

турмуштун чындыгынын чагылдырылышы, алардын коомдук-философиялык, социалдык-тарыхый көз караштарында замана темасынын, анын келечек тарыхый тагдырынын кецири орун алышы. 1947-жылдан 1988-жылга чейин замана адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармаларынан жалаң реакциячыл көз караштарды көргөн тенденциянын өкүм сүрүп келиши. Калыгулдин “Акыр заманында”, Арстанбектин “Тар заманында”, Молдо Кылыштын “Зар заманында” ошол XIX кылымдагы кыргыз элинин алдынкы өкүлдөрүнүн коомдук-саясий көз караштарынын бардык өйдө-ылдайлыктарынын камтылышы. Бордош казак элинин Россия падышачылыгынын карамагына өтүшүнүн берген ок-терс натыйжаларынын кыргыз жергесине жете башташы жана анын Калыгулдин чыгармачылыгынан орун алышы.

Падышачыл Россиянын колониячыл саясатынын кыргыз жергесине алып келген запкысынын Арстанбектин “Тар заманында”, Молдо Кылыштын “Зар заманында” чагылдырылышы. “Орус” деген термин аркылуу көбүнчө падышачыл Россиянын бийликтөрүн билдириүү аракети жана бул терминди орус эли деп түшгндүргөн авторлордун көп учурга чейин “Тар заман”, “Зар заман” ырларына реакциячыл идеядагы ырлар деген мүнөздөмөнү берип келиши.

Замана адабиятынын адабий ағымга Караганда замананын ағымына ой жүгүрткөн идяелых-тематикалык концепциянын системасына көбүрөөк жакын экендиги.

### **ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН АБАЛЫ ЖАНА АНДАГЫ КООМДУК-САЯСИЙ ОЙЛОР.**

Кылым башындағы тарыхый кырдаал: орус-япон согушу, колониялык эзүүнүн терендеши, Россиядагы 1905-1907-жылдардагы революциялык кыймыл, дүйнөлүк биринчи согуш жана алардын чыгыш элдеринин коомдук турмушуна тийгизген таасири. Кыргыз элинин коомдук-саясий, тарыхый-социалдык абалы, улуттук-боштондукка чыгуу, ез алдынча болуу ан-сезиминин күч алышы.

Токтогул, Тоголок Молдо, Молдо Кылыш жана башкалардын чыгармаларында демократтык көз караштардын, адам үкугу үчүн күрөшүү, эзүүгө каршы чыгуу мотивдеринин кецири орун алышы.

XХ кылымдын баш жагында жарык көргөн адабий мурастар: Молдо Кылыштын “Кыссай-зилзала” /1911/ тарыхый поэмасы, акындын коомго, турмушка көз карашы. Османаалы Сыдык /Кыдык/ уулунун “Шабдан казалы”, ал казалдын автордун “Мухтасар тарых Кыргызыя” /1913/, «Тарых кыргыз шадманыя /1914/ деген китептеринен орун алышы. Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхы /Кыргыз тарыхы боюнча материалдар/” деген эмгегиндеги, Бала - Айылчынын санжырасындағы адабий материалдар, Сагымбай Орозбаковдун, Ысак Шайбековдун Шабдан жөнүндөгү кошоктору. 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүш жана анын акындардын чыгармачылыгында чагылдырылышы /Ы. Шайбеков «Кайран эл», Алдаш Молдо “Кар-кор заман тууралуу” ж.б./.

**ЖАҢЫ СОЦИАЛИСТИК КООМДОГУ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН  
ЖАҢЫ ЖАЗМА АДАБИЯТЫНЫН ЖАРАЛЫШЫ,  
КАЛЫПТАНЫШЫ (1917-1940) ЖАНА АНДАГЫ КООМДУК-  
АДАБИЙ КӨЗ КАРАШТАР. АДАБИЯТ ЖАНА САЯСАТ.  
СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ. ТАПТЫК ПОЗИЦИЯ  
МАСЕЛЕЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ**

Совет бийлигинин орношу, эзүүчүлөр табынын саясий бийликтен четтетилиши. Жаңы социалисттик маданиятты түзүүнүн 20-жылдардагы алгачкы аракеттери: сабатсыздыкты жоюу, басма сезду уюштуруу, элдик оозеки чыгармачылыктын мурастарын жыйноо ж.б. иш чарапары.

Отузунчы жылдардагы тарыхый кырдаалдардын өзгөчөлүктөрү: айыл-кыштактарды социалдык кайра куруу / коллективдик чарба жүргүзүүгө өтүү/, өнөр жай тармактарын куруу жана алардын кыргыз коомунун экономикалык жана маданият жактан жаңырышына тийгизген эбегейсиз зор таасири.

20-30 -жылдардагы таптык жиктелүү, бай-манап табынын жоюлушу, тап күрөшү жана алардын жаңы пайда боло баштаган жазма адабияттын чыгармаларынан кеңири орун альши. Адабият менен саясаттын жакындыгынын 20-30-жылдардагы көркем чыгармалардан көрүнүшү.

«Эркин-Тоо», «Ленинчил жаш» гезиттеринин, «Коммунист», «Жаны маданият жолунда», «Чабуул» («Кыргыз совет адабияты», «Социалисттик адабият жана искуство», «Советтик Кыргызстан», «Ала-Тоо») журналдарынын чыга башташи, театр, кино, опера, балет, музыка, живопись жана башкалардын жаңы кириши жана булардын жазуучулардын чыгармачылыгын өстүрүүдө, алардын коомдук-саясий, философиялык, эстетикалык, маданий көз караштарын калыптандыруудагы ролу.

Кыргыз жазуучуларынын социалисттик курулушту кеңири көрсөтүүтө багыт альши. Ангеме, повесть, роман, драма, комедия, трагедия, ыр түрүндөгү роман ж.б. жанрлардын жаңы кириши. Социалисттик реализм адабиятынын принциптеринин кыргыз адабиятында жаралышы жана калыптанышы.

Адам укугуунун жана демократиянын талаптарынын ишке ашышын кыргыз поэзиясында, прозасында, драматургиясында даназалоо аракеттери.

К.Тыныстановдун, А.Токомбаевдин, С. Каравеевдин, К. Баялиновдун, Ж.Жамғырчиевдин, М. Токобаевдин 20-30-жылдардагы чыгармаларында камтылган коомдук-адабий, коомдук-саясий, адабий-эстетикалык көз караштар.

Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн профессионал жазма адабиятта чагылдырылышы /«Ажар», «Узак жол», «Кандуу жылдар», «Ажал ордуна», «Азаматтар» ж.б./. Адам укугу, эркиндик, тенденция үмтүлүү идеяларынын көркем элестетилиши.

## 40-50 ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АДЛБИЯТЫ ЖАНА АНДАГЫ КООМДУК - САЯСИЙ КӨЗ КАРАШТАР. МАДАНИЯТКА БИЙЛИК КЫСЫМЫНЫН КЕДЕРГИЛЕРИ.

Согуш жана адабият. Баатырдык-патриоттук тематиканын алдыңыз планга чыгышынын тарыхый негиздери. Согуш мезгилиндеги элдердин моралдык-социалдык, идеялык-саясий биримдиги, элдердин достугу, интернационализм идеяларынын жаңы бийиктиктө көтөрүлүшү. Ушул чындыктын жана мекенди чексиз сүйүү, аны кан-жаны менен коргоо идеяларынын кыргыз адабиятынын чыгармаларында көрсөтүлүшү.

Улүү Ата Мекендик согуштан кийинки эл аралык абалдын өзгөчөлүктөрү. Дүйнөлүк эки системанын пайда болушуна байланыштуу идеологиялык карама-каршылыктардын курчушу. Эл чарбасын калыбына келтирүү. Согуштан кийинки адабият менен искуствону өнүктүрүү үчүн Совет өкмөтү, коммунисттик партиянын борбордук комитети тарабынан көрүлгөн иш чарапар //«Звезда», «Ленинград» журналдары, драмалык театрлардын репертуарлары жөнүндөгү 1946- жылкы токтомдор/, Бул иш чарапарындагы айрым бир беткей туура эмес берилген багыттар.

Кыргыз адабиятынын идеялык тазалыгы үчүн жүргүзүлгөн иш аракеттердеги он, терс көрүнүштөр, Кыргызстандын Компартиясынын Борбордук Комитетинин айрым жетекчилеринин жүргүзгөн туура эмес саясатынын согуштан кийинки кыргыз маданиятын өнүктүрүүгө тийгизген залалы. Көркөм чыгармаларды бир беткей тескери баалоо багытындагы вульгаризатордук адабий сындардын күч альши жана элүүнчү жылдардын башында ал аракеттердин ашкерелениши. Кыргыз жазуучуларынын экинчи съездинен кийин адабий өнүгүштүн жаңы багытка өтүшү. Кыргыз поэзиясындагы жаңычыл изденүүлөр /А.Токомбаев, А.Осмонов ж.б./.

Эпикалык поэзиядагы идеялык-эстетикалык жетишкендиктер /«Менин метрикам», «Өз көзүм менен», «Какшаалдан кат», «Ак Мөөр», «Ат коюу», «Баяс» ж.б./. Кыргыз прозасында, драматургиясында согуш

героикасынын, кыргыз элинин күжүрмөн эмгегинин, элдердин достуғунун, баатырдык салттын, тап күрөшүнүн, демократиялуу жашоого умтулуу аракеттеринин кеңири чагылдырылыши / "Көл боюнда", "Биздин замандын кишилери" "Тоо арасында", "Каныбек", "Акыркы ок", "Бетме-бет", "Жамийла", "Жаныл", "Курманбек", "Атабектин кызы", "Бийик жерде" ж. б./

### 60 - 80 - ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КООМДУК-АДАБИЙ, КООМДУК-САЯСИЙ МАСЕЛЕЛЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.

Бул мезгилдеги коомдук өнүгүшкө мүнөздүү тарыхый-социалдык, саясий-экономикалык, маданий өзгөчөлүктөр. Адабият менен искусствоону андан ары өнүктүрүү багытында кабыл алынган партиялык токтомдордогу, жазуучулар союздарынын 3-7-съезддеринин чечимдериндеги коомдук-саясий, коомдук-адабий ойлордун, көз караштардын жана тепкичке көтөрүлүшү. Элдердин ортосундагы маданий, адабий байланыштардын жаңы түрлөрүнүн турмушка көбүрөөк кире башташы /башка элдердин маданияты менен адабиятынын Кыргызстанда жана кыргыз адабиятынын башка республикаларда өткөн оң күндүктөрү, жумалыктары ж. б./. Кыргыз жазуучуларынын мыкты чыгармаларынын орус тили аркылуу бүткүл союздук жана эл аралык аренага көбүрөөк таанымал болушу.

Илимий-техникалык революциянын, космосту өздөштүрүү доорунун башталышынын кыргыз поэзиясынан орун алышы. Поэзиядагы жана идеялык-эстетикалык изденүүлөр. Лирикалык, эпикалык, публицистикалык, философиялык поэмалардагы жаңы коомдук-адабий ойлор, көз караштар. ("Таң алдында", "Атам, жерим жана мен", "Ак толкундар". "Калча", "Жылдыздыу тоолор", "Паризат", "Жаңыл Мырзанын керәзи" ж.б./. Кыргыз прозасынын жалпы идеялык-эстетикалык сапаттарга көтөрүлүшү, адамдын психологиясына, дүйнө таануусуна ар тараптуу иликтөө жүргүзүү тенденциясынын күч алышы, турмуш чындыгынын диалектикасына

конкреттүү аналитикалык мамиле жасоонун жалы баскычка чыгышы. /"Биринчи мугалим", "Саманчынын жолу", "Гүлсарат", "Кылымга тете күн", "Кыямат", "Менин тагдырым". "Мезгил", "Чуй баяны", "Нешердөн кийин", "Көкөй кести", "Сынган кылыш", "Майдан", "Кыйын өткөөл", "Баскан жол" ж.б./.

Адамдын рухий дүйнөсүнө терең изилдөө жүргүзүү, турмуш чындыгынын жалпы тараптарын көбүрөөк чагылдыруу, коомдук өнүгүшкө мүнөздөө саясий, маданий маселелерди камтуу, гумандуулук, эркиндик, адам укугу, теңчилик, демократиялуулук, көз каранды эмстик, ыймандуулук, адамкерчилик, кайрымдуулук идеяларынын кыргыз драматургиясынын чыгармаларынан кеңири орун алышы / "Абийир кечирбей", "Атанын тагдыры", "Мүрөктүн суусу", "Өлбөстүн үрөнү", "Осмонкул", "Ак боз ат", "Эрөөл", "Фудзиямадагы кадыр түн", "Манастын уулу Семетей", "Күнөстүү арал" ж. б./.

60-80-жылдар-кыргыз адабиятынын гүлдөп ёскөн жана бүткүл союздук, бүткүл дүйнөлүк аренага чыккан мезгили. Бул ёсушту жокко чыгарууга жана тоталитардык-административдик режимдин кысымы астында болгон деп бир беткей көз караштарды таңуулоого аракет кылган айрым авторлордун аракеттеринин чындыктан алыш экендиги.

### КАЙРА КУРУУ ЖАНА КАПИТАЛИЗМГЕ ӨТҮҮ МЕЗГИЛИНДЕГИ АБАЛ ЖАНА АНДАГЫ КООМДУК-АДАБИЙ КӨЗ КАРАШТАРДЫН АР КЫЛ ЖАГДАЙЛАРЫ

Кыргызстанда кайра куруу процессинин, ачык айттуу, айкындык саясатынын татаал жолду басып өтүшү. Молдо Кылыш, К. Тыныстановдун адабий мурастарын кайра кароого каршы чыккан ойлордун таңууланышы жана кайра куруу саясатынын күчү менен ал аракеттердин жокко чыгып, адабий мурастарды үйрөнүүгө, жарыялоого кеңири мүмкүнчүлүктөрдүн түзүлүшү. "Манас" эпосу, тил жана башка маселелерге байланыштуу А. Гокомбаевдин, Ч.

Айтматовдун, Т. Сыдыкбековдун тегерегиндең басма сөздөрө жарыяланган ар кыл пикирлер, көз караштар.

ССРдин жоюлушу (1991). Кыргызстандын өз алдынча эгемендүү мамлекет, БҮУга мүче болушу, көп өлкөлөр менен түздөн-түз дипломатиялык мамилелерди түзүшү. Республиканын өз Конституциясынын кабыл алыныши.

Өлкөнүн эл чарбасынын катуу экономикалык кризиске дуушар болушунун объективдүү себептери. Маданият, илим, билим берүү, саламаттыкты сактоо, искусство, адабият ж. б. тармактардын оор абалга учурашы. Республикада сез эркиндиги негиздеринип ишке аша башташы, ачык айтып, ачык сындоо тенденциясынын куч алышы. Бул багытта басма сөздөрө жарыяланган чыгармалардын пайда боло башташы.

Кыргыз элинин мурда сез болбой жүргөн тарыхий инсандарын (Курманжан-датка, Байтик, Шабдан, Кыдыр аке, Балбай, Гайлак ж.б.) эскерүү, алар жөнүндө көркөм чыгармалардын жарыяланышы. "Кандуу жылдар", "Балбай" чыгармаларынын тыюу салынган вариантынын кайрадан жарыкка чыгышы. "Бетме-бет", "Кылымга тете бир күн" чыгармаларына кошумчаланып жазылган бөлүктөрдүн басма сезгө жарыяланып окурмандарга тартууланышы.

Кайра куруу, ачыктык, айкындуулуктун жана социалисттик коомдон капиталисттик коомго өтүү мезгилинде /нарк экономикасы реформасын жүргүзүү учурунда/ коомдо болуп жаткан ар кандай он, терс көрүнүштөр жөнүндө, республиканын өз алдынча эгемендүү болгондугу, башкаруу чейрөлөрүндөгү прихваташтыруу, тил, жаңы конституция маселелери, экономикалык кылмыш тууралуу жазылган публицистик чыгармалардын басма сөздөрдө басындуу орунду ээлеши жана мунүн объективдүү, субъективдүү себептери.

Көркөм прозада тарыхый теманын жаңы тепкичке көтерүлүшү («Келкел», «Көчмөндөр кагылышы», «Жортуул», «Көк асаба» ж.б.), күтүлбөгөн окуялардан турган («Жыландар ханышасы»), эпостук мотивдердин негизинде жазылган («Тенири Манас») прозалык

чыгармалардын пайда болушу. Эпостук мотивдерди пайдалануу менен драмалык чыгармаларды жазуудагы жаңы жетишкендиктер //«Айкөл Манас», «Сейтек» ж.б./

### КЫТАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН АДАБИЯТЫНДАГЫ КООМДУК-АДАБИЙ ОЙЛОР ЖӨНҮНДӨ КЫСКАЧА МААЛЫМАТ

Кытай Эл Республикасынын Синьцзянь /Шинжаи/ автономиялуу районуна караштуу Кызыл-Суу кыргыз автономия областы жөнүндө жалпы кабарлар /жайгашкан аймагы, элиниң саны, коомдук-саясий түзүлүшү, салт-санаа, үрп-адаты ж.б./.

Кытай кыргыздарынын байыртан берки тарыхы, маданияты жөнүндө кыскача кабарлар. Кытай Эл Республикасы түзүлгөндөн кийинки кыргыздардын адабий өнүгүш абалы. "Кызыл суу гезити", «Шиижаң кыргыз адабияты», «Тил жана көртмө» гезит-журналдарынын, Кызыл суу кыргыз басмасынын, Шинжаң эл басмасынын кыргыз бөлүмүнүн адабиятты өнүктүрүүдөгү ролу.

"Манас" эпосунда Манастин 8 урпагынын турмушун, күрөшүн, коомдук-саясий, социалдык-тарыхый, философиялык, этикалык, маданий жана башка ар кыл көз караштарын чагылдыруу аракети жана бул жагынан Кыргызстандагы "Манас" эпосунан айырмалуу болгон өзгөчөлүктөрү. Эпосту 8 урпак түрүндө жазып берип жарыялаган улуу жазгыч манасчы Жусуп Мамай жөнүндө кыскача маалымат. 2015-жылы июлда Жусуп Мамай жашап өткөн айылы Ак-Чийде анын жылдык ашына байланышкан иш чараптар жана ага катышкан Кыргызстандын өкүлдөрүнүн баяндары. / «Эр Төштүк», «Курманбек», «Толтой» эпосторун да Жусуп Мамай жазып берип жарыялаган/. Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастанынын Кытайда кыргызчага которулуп жарыяланышы. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын бай мурастарын жарыялоодогу кытай кыргыздарынын жетишкендиги / "Кыргыз эл дастандары" - эки томдук, "Кыргыз эл ылакаптары", "Кыргыз эл жомоктору", "Шайимаран", "Табышмактар" ж.б./.

Кытай кыргыздарынын XX күлгүндеги жазма адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармаларындагы коомдук-саясий, коомдук-адабий көз караштар (А. Токторов «Муз тоо этегинде», Амантур Байзак «Өмүр жолу», Сакен Өмүр «Керме тоо өрөөнүндө» ж.б.). Алгачы роман жанрынын пайда болушу /Момун Турду «Тагдыр жолу»/.

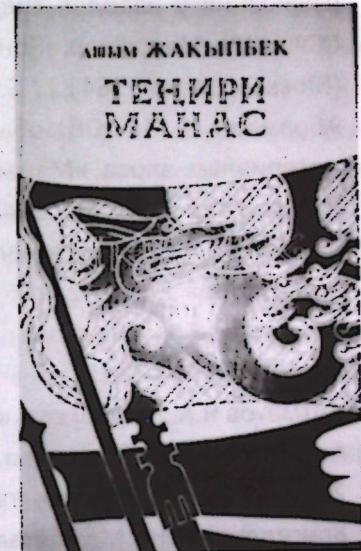
Кытай кыргыздарынан чыккан акын Мамбет Асан-Эргинин поэтикалык изденүүлөрү /“Акын жүрөгү”, “Табылгы” ыр китептери, “Аксатын менен Кулмырза” трагедиясы/. Кытай кыргыздарынын жазуучулары жөнүндө кыскача маалымат /Турганбай Кылычбек, Адыл Жуматурду, Абдыракман ысмайыл, ырысбек Абыкан, Жеениш ыбрай, Жаанбай Асаналы, Жумакадыр Жакып, Бекен Жумалы, Жакыбалы Баялиев, Оргалча Кыдырбай, Мамбеттурду Мамбетакун ж.б./.

Кыргызстандын адабиятынын кытайлык кыргыздарга, кытайлык кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынын Кыргызстанга тарала баштاشы. /Жусуп Мамайдын, Турганбай Кылычбектин, ырысбек Абыкандын, Момун Турдунун, Мамбет Асан-Эргинин, Гулайыны Матилинин, Мамбетказы Эминалынын, ж.б.чыгармаларынын Кыргызстандагы басма сөздөрдүн жарык көрүшү/. Кытай кыргыздарынан чыккан чыгаан тарыхчы Анвар Байтурдун «Кыргыз тарыхынын лекциялары», Усөйүн Ажынын “Кыргыз санжырасы” китептеринин Кыргызстанда басылышы.

### АЙРЫМ КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН ӨМҮРҮ, ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ, КООМДУК ИШМЕРДИГИ ТУУРАЛУУ КЭЭ БИР ТАЛАШ-ТАРТЫШТАР ЖАГДАЙЫНДА.

К.Тыныстановдун кыргыз адабиятындагы орду, М.Элебаевдин туулган жылы, күндөлүктөрү, анын “Узак жол” романынын жанрлык өзгөчөлүктөрү, К.Баялиновдун туулган жылы, “Ажар” повестинин жанрлык өзгөчөлүктөрү, А. Токомбаевдин 80-жылдардын аягындагы “Манас” эпосу, кыргыз тили жөнүндөгү ой-пикирлерине, “Майдан” романы жөнүндөгү сынына карата талаш-тарташтар, К. Жантөшевдин

«Каныбек» романынын жанрлык өзгөчөлүгү, К.Маликовдун согуш мезгилиндеги, согуштан кийинки элүүнчү жылдарга чейинки поэзиясындагы саясий, идеялык көз караштардын тегерегиндеги талаш-тарташтар, Т.Сыдыкбековдун кыргыз тилин өнүктүрүүгө, чыгармачылык эркиндикке байланыштуу айткан ойлоруна карата партиялык жетекчиликтин чайресүндөгү талкуулар жана анын бүтүнкү күнгө чейин уланып келатышы, анын “Кек асаба” романы жөнүндөгү талкуулар. Н.Байтемировдун акыркы жылдардагы поэтикалык изденүүлөрүндөгү коомго болгон сын көз караштар. Ч.Айтматовдун “Кассандра эн тамгасы” романы жана башка айрым публицистикалык чыгармалары жөнүндөгү талаш-тарташтар жана башка туура түшүнүп алууга муктаж маселелер түурасында кыскача маалымат.



1. Абдиева Ж.К., "Манас" эпосунда анимисттик ишенимдер жана ырымдардын чагылдырылыши. //Известия вузов Кыргызстана №11, 2016.
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С. Мамбеталиев, Д.Сурайманкулов, С.Макенов. — Б.: «Кыргызстан—Сорос» фонду, 1999. — 896 6. - ISBN 9967-11-042-2. — (URL: [http://bizdin.kg/elib/kitepter/pdf/abramzon\\_best.pdf](http://bizdin.kg/elib/kitepter/pdf/abramzon_best.pdf))
3. Абрамзон С.М., Киргизы и их этногенные и историко-культурные связи [Текст] / С.М.Абрамзон. - Л. : Наука, Ленингр. отд - ние, 1971. - 403 с.
4. Абрамзон, С. М. Патриархально-общинный уклад и пути его изживания у народов среднеазиатских республик и Казахской ССР : VII Междунар. Конгресс антрополог. и этнограф. наук (Москва, август 1964 г.) / С. М. Абрамзон. - М. : Наука, 1964.
5. Абрамзон С.М., Об обычая усыновление у киргизов (по материалам эпоса «Манас» Труды ин-та языка, литературы и истории Кир ФАН СССР.1948, вып.2.
6. Абрамзон С.М., Этнографические сюжеты в эпосе «Манас» «Сов. этнография» 1947, №2.
7. Айтматов Ч.Т., Манасчы С.Каралаев жөнүндө. «Ала-Тоо» журналы, 1964, №12.
8. Айтматов Ч.А., Кириш сөз. «Манас», I китеп, Фрунзе, 1978.
9. Акунов А., Мамбеталиева Г.С. Саясат таануу. Окуу китеbi-Б.: 2014.-597 б. (схемалар, табл.), ББ.-12-16; 120-122; Акунов А., Кангалдиев А.Н., Мамбеталиева Г.С. Политология. Окуу китеbi-Б.: 2015.-357 б., ББ.-20-55; 181-184.
10. Акунов А.А., Муса кызы А., Политические традиции и обычаи кочевников по данным эпоса «Манас». В кн.: Древние и средневековые кочевники Центральной Азии, под ред. А.А.Тишкина, Барнаул, Азбука, 2008, Источник:

- [https://historylib.org/historybooks/pod-red--A-A--Tishkina\\_Drevnie-i-srednevekovye-kochevniki-TSentralnoy-Azii/historylib.org/historybooks/ pod-red--A-A--Tishkina\\_Drevnie.../1](https://historylib.org/historybooks/pod-red--A-A--Tishkina_Drevnie-i-srednevekovye-kochevniki-TSentralnoy-Azii/historylib.org/historybooks/ pod-red--A-A--Tishkina_Drevnie.../1)
11. "Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү": Кыргыздын түнгүч этнограф айымы, тарых илимдеринин кандидаты Какен Мамбеталиевынын 80 жылдыгына арналган жумуряяттык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жооптуу редакторлор Г.С.Мамбеталиева менен Т.К.Чоротегин.-Бишкек: Макс-принт басмасы, 2016.
  12. Аманалиев Б., Из истории философской мысли киргизского народа» Фрунзе 1963.
  13. Ауэзов М.О., «Киргизская народная героическая поэма «Манас», «Киргизский героический эпос «Манас»» М., 1961.
  14. Ауэзов М.О., Мысли разных годов. Москва:1959.
  15. Ахмад Юннаки. Акыйкат сырлары. - Алматы, 1983.
  16. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түз. кошумча түшүндүрмөлөр ж-а алгы сөз жазган Θ.Караев; Кырг. катор. котормочулар жамааты; Кыргызча чыгарылышынын илимий редактору — филология илимдеринин кандидаты С. Кайыпов. — Бишкек: «Айбек» фирмасы, 1997. — 456 б. - ISBN 9967-12-002-9. (Бул китеп «Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү» программасынын талаптарына ылайык Кыргыз Республикасынын Билим берүү, илим жана маданият министрлиги менен бирдикте «Кыргызстан — Сорос» фонду тарабынан чыгарылды).
  17. Бартольд В.В. Собрание сочинений в 9 томах. - М.: Наука, 1963—1977. - Т. 1-9.
  18. Бартольд В.В. Киргизы: Исторический очерк. - Фрунзе, 1927.
  19. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана / Составители К.Ташбаева, Л.Ведутова. - Бишкек: Айбек, 1997. - Том 1. 560 с. - 1998. - Т. 2. (Фонд "Сорос-Кыргызстан").
  20. Бернштам А.Н., Эпоха возникновения великого киргизского

героического эпоса «Манас». 1946.

22. Бернштам А.Н., Мазар Манаса, Фрунзе, 1946.
23. Богданова М.И., Очистить эпос «Манас» от антинародных народов. «Сов.Кирг» 1952.18 апреля.
24. Ботояров, Камбаралы. Көөнөргүс мурас / Жооптуу ред. Т.К.Чоротегин.- Бишкек: Айбек, 1996. - 192 бет;
25. Бромлей Ю.В., Этнос и этнография. М., 1973.
26. Бартольд Ю.В., Киргизы. Исторический очерк, Соч., т.2, Ч.1. М., 1968.
27. Буйлаш уулу Арстанбек. Тар заман. //Ала-Тоо, 1989, №10, 76- 77 беттер.
28. Валиханов Ч., Избранные произведения: Алма-Ата,1958.
29. Жазылык Кулкожакмат (Кожо Ахмед Иассави. Хикметтер). // Ала-Тоо, 1990, №10, 74-81 беттер.
30. Дыренкова Н.П., Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. – «Сборник этнографических материалов». Л., 1927, №2.
31. Жирмунский В.М., Узбекский народный героический эпос. (в соавт. с Х. Т. Зарифовым) М., Гослитиздат. 1947. 520 с.
32. Жирмунский В.М., Введение в изучение «Манаса». Фрунзе, 1948. 111 с.
33. Жумакунова Г., Бытовая лексика эпоса «Манас» в сравнительно-историческом освещении. - Бишкек: Илим, 2006. – 155 стр.
34. Жумакунова Г., Manasçılar ve Manas Destanı Araştırmacıları. (Манасчылар жана «Манас» эпосун изилдөөчүлөр). // Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, № 3, Ankara, 1995. - 90-93.
35. Жумакунова Г., Киргизско-монгольские лексические соответствия в эпосе «Манас» (На материала наименований одежды). // «Тюркология - 88». Тезисы докладов и сообщ. V Всесоюзной тюркологической конференции.- Фрунзе: Илим, 1988. - 621-623.
36. Жусип Баласагун. Кутты билик. - Алматы, Жазушы, 1986.
37. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. - Фрунзе, Кыргызстан, 1988.

38. Йусуп хас хажип. Кутадгу билиг. - Бейжин. Миллетлер нешириyeti, 1984.
39. Калыгул Бай уулу. Меселдер. Санаттар. Акыр заман. //Ала- Too, 1989, № 10, 73-76 беттер.
40. Карадаев С., «Манас», II томдук. «Семетей», «Сейтек», Б.М.Юнусалиевдин ред. астында. Фрунзе,1958.
41. Kasmambetov, Saparbek, Singing the Kyrgyz "Manas": Saparbek Kasmambetov's Recitations of Epic Poetry / Edited by Keith Howard. - London: Global Oriental; Har/Com edition, 2011. - SOAS. - ISBN-10: 190687638X. ISBN-13: 978-1906876388. - 134 pages;
42. Кыдырбаева Р.З., Генезис эпоса. Манас». - Фрунзе, 1980.
43. Кыдырбаева Р.З., Генезис эпоса "Манас" / Р. З. Кыдырбаева ; под общей редакцией Х. Г. Короглы ; АН Киргизской ССР, Институт языка и литературы. Фрунзе : Илим, 1980. Кыдырбаева Р.З. Эпос «Манас». Генезис. Поэтика. Сказительство. Бишкек, 1996.
44. Кыдырбаева Р.З., К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас». Фрунзе, 1987.
45. «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки», Фрунзе, 1973.
46. Лаң Йинц. "Манас" жөнүндө изденүү. – Бээжин, 1999. – 430 мин иероглиф.
47. Лаң Йинц. Жунго аз сандуу улуттарынын баатырдык эпосу "Манас". – Бээжин: Жыйе Жаң агартуу басмасы, 1990. - 117 мин иероглиф. - «Жунғонун эл маданияты желелеш жыйнагына» түрмөгү. – Толукталган 2-басылыш. – 1995.
48. Лаң Йинц. "Манаска" жоромол. – Хух-Хото: Ички Монгул университети басмасы, 1991.
49. Лаң Йинц. "Манас" жана шаман маданияты // Элдик адабият секциясы, 1987-жыл, 1-сан.
50. Лаң Йинц. "Манас" жөнүндө изденүү. – Бээжин, 1999. – 430 мин иероглиф.
51. Лаң Йинц. Жунго аз сандуу улуттарынын баатырдык эпосу

- "Манас". – Бээжин: Жыйе Жаң агартуу басмасы, 1990. - 117 миң иероглиф. - «Жүңгөнүн эл маданияты желелеш жыйнагына» түрмөгү. – Толукталган 2-басылыш. – 1995.
52. Лаң Йинц. "Манаска" жоромол. – Хух-Хото: Ички Монгул университети басмасы, 1991.
  53. Лаң Йинц. "Манас" жана шаман маданияты // Элдик адабият секциясы, 1987-жыл, 1-сан.
  54. Лаң Йинц. "Манас" жөнүндө изденүү. – Бээжин, 1999. – 430 миң иероглиф.
  55. Лаң Йинц. Жүңгө аз сандуу улуттарынын баатырдык эпосу "Манас". – Бээжин: Жыйе Жаң агартуу басмасы, 1990. - 117 миң иероглиф. - «Жүңгөнүн эл маданияты желелеш жыйнагына» түрмөгү. – Толукталган 2-басылыш. – 1995.
  56. Лаң Йинц. "Манаска" жоромол. – Хух-Хото: Ички Монгул университети басмасы, 1991.
  57. Лаң Йинц. "Манас" жана шаман маданияты // Элдик адабият секциясы, 1987-жыл, 1-сан.
  58. Лаң Йинц. "Манас" жөнүндө изденүү. – Бээжин, 1999. – 430 миң иероглиф.
  59. Лаң Йинц. Жүңгө аз сандуу улуттарынын баатырдык эпосу "Манас". – Бээжин: Жыйе Жаң агартуу басмасы, 1990. - 117 миң иероглиф. - «Жүңгөнүн эл маданияты желелеш жыйнагына» түрмөгү. – Толукталган 2-басылыш. – 1995.
  60. Лаң Йинц. "Манаска" жоромол. – Хух-Хото: Ички Монгул университети басмасы, 1991.
  61. Лаң Йинц. "Манас" жана шаман маданияты // Элдик адабият секциясы, 1987-жыл, 1-сан.
  62. «Манас» героический эпос киргизского народа. Фрунзе, 1968.
  63. Мамбеттурду Мамбетакун. "Манас" эпосунун вариантынын манасчылык. – Үрүмчү: Шинжиң эл басмасы, 1998;
  64. Mambetakun, Mambetturdu – Salk, Gundula, "The Fu-Yu Güröz and their past. Three stories collected in Manchuria during the Period of the Establishment of the People's Republic of China". In: Turcica 30

- (1998), pp. 287-296;
65. Мамбетакун М. «Манас» эпосунун вариантынын манасчылык / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), М. А. Карыбаева, ж.б.; Баш сөзүн жазган жана басмага даярдаган илимий редактор Чолпон Субакожоева. - Бишкек: "Нур-Ас" басмасы, 2014. - 319 б. - "Мурас" коомдук фонду. – [“Тарых жана мурас” түрмөгү];
  66. Мамбетакун М. Кыргыз эл ооз адабиятынын Памир мектеби: [Текст] /М.Мамбетакун. Үрүмчү, 2009. - 347 б;
  67. Мамбетакун М. Жүсүп Мамайдын 1961-1964-жылдар аралыгындагы манасчылыгы. // Жүсүп Мамай: заманыбыздын залкар манасчысы. Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жүсүп Мамайдын чыгармачылыгына арналган илимий баяндамалардын жана макалалардын толтому. – Б.: Макспринт басмасы; Мурас фонду, 2014. - Б. 90. - «Тарых жана мурас» түрмөгү;
  68. Мамыров М. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. Фрунзе, 1964.
  69. Мамытбеков З., «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. Фрунзе, 1966.
  70. Мамытбеков З., Абдылдаев Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. Фрунзе, 1966.
  71. Манас. Айтуучу: Жүсүп Мамай. Шинжиң үйгүр аптоном райондук эл ооз адабийат-көркөм өнөрчүлөр коому жагынан басмага дайындалды. Жооптуу редактору: Сабыржан Турганбай. Шинжиң эл басмасы: 2004-ж.
  72. Мажму ат-таварих. Китепте: Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. I. - М., 1973.
  73. Махмуд Кашиги. Девону луготит түрк. 1-3-том, Ташкент, 1960, 1961, 1963.
  74. Молдобаев И.Б., "Манас" историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек: "Кыргызстан", 1995. 311 бет.
  75. Молдобаев И.Б., «Манас» о южносибирском периоде

этнокультурной истории кыргызов // Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург. Материалы всероссийской научной конференции, посвящённой 70-летию со дня рождения Александра Даниловича Грача. СПб., 1998.

76. Молдobaев И.Б., Эпос «Манас» как историко-этнографический источник // Сов. тюркология. 1989. № 3. С. 17-23.
77. Молдobaев И.Б., Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. Фрунзе, 1989.
78. Молдо Кылыш. Поэмалар. //Ала-Too, 1989 №2, 95-112 беттер.
79. Молдо Кылыш Шамыркан уулу. Зар заман. //Ала-Too, 1989, №12, 138-145; 1990, №1, 129-138 беттер.
80. Молдо Кылыш. Казалдар. - Фрунзе, Адабият, 1990.
81. Мұрас: Калыгул. Арстанбек. Молдо Кылыш. ж. б. - Фрунзе: Кыргызстан, 1990, 20-182 беттер.
82. Мусаев С.М., Образ Каныкей. (Из проблем народности эпоса «Манас»), Фрунзе 1964.
83. Мусаев С.М., Проблемы научной публикации текстов «Манаса» В кн.: Фольклор. Издание эпоса. М., 1977.
84. Мусаев С.М., «Манас», кыргыз элинин баа жеткіз маданий әстеліги, Илимий популярлык жыйнак. 2-чыгарылышы, Фрунзе:1974
85. О народности эпоса «Манас», «Манас» эпосун изилдеөгө арналган илимий конференция, Фрунзе, 1952.
86. Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982. Райхл Карл, *Manas in der Version von Jüsüp Mamay. Übersetzt von Karl Reichl. Bd. 1. Publikationen des Xinjiang "Manas" Forschungszentrums 5.* Beijing: China Intercontinental Press, 2014.
87. Радлов В.В., Образцы народной литературы северных тюркских племен, V том. С.-Петербург, 1885.
88. Райхл Карл, *Manas in the Version of Jüsüp Mamay.* Translated by Karl Reichl. Vol. 1. Xinjiang "Manas" Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press, 2014.
89. Райхл Карл, *Manas in the Version of Jüsüp Mamay.* Translated by

- Karl Reichl. Vol. 2. Xinjiang "Manas" Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press, 2015.
90. Рахматулин К., Манасчылар, Фрунзе 1946. Великий патриот легендарный «Манас». Фрунзе, 1946.
  91. С.Орозбак уулу «Манас». Ч.Айтматовдун ред. астында I китеп. Фрунзе, 1979; II Фрунзе.1980.
  92. Субакожоева, Ч.Т., Кытай кыргыздарындагы «Манас» эпосунун сакталуу жана өнүгүү тарыхы (Кызыл-Суу кыргыздарынын мисалында) [Текст] /Ч.Т.Субакожоева. Илимий ред. проф. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Оптима Текнолоджис, 2015. – 216 б.
  93. Субакожоева Ч.Т., Кытай кыргыздарындагы «Манас» эпосунун вариантынын сакталуусу жана этнографиялык маалыматтары:(Кызыл-Суу кыргыздарынын мисалында). - 07.00.07 - этнография, этнология жана антропология. - Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук дарражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. - Бишкек, 2015. - 26 бет.
  94. Субакожоева, Ч.Т., Кытай кыргыздарындагы «Манас» эпосунун тарыхый булак катары мааниси [Текст] / Ч.Т.Субакожоева // Кыргыз жана Каракандар каганаттары: Көөнөрбес издер: III эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындагы баяндамалар жыйнагы. - Бишкек, 2014.-325-328-б.
  95. Субакожоева, Ч.Т., Кытай кыргыздарындагы «Манас» эпосунун тарыхый булак катары мааниси [Текст] / Ч.Т., Субакожоева // Кыргыз жана Каракандар каганаттары: Көөнөрбес издер: III эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындагы баяндамалар жыйнагы. - Бишкек, 2014.-325-328-б.
  96. Тойнби А.Дж., Постижение истории: Пер. с англ.-М.: Прогресс, 1991
  97. К.Тыныстанов, А.Токомбаев, К.Баялинов, К.Жантешев, К.Маликов, А.Токтомушев, Т.Үметалиев, Т.Сыдықбеков, А.Осмонов, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бекенбаев, Н.Байтемиров, Р.Шүкүрбеков, М.Алыбаев, Ч.Айтматов,

- Т.Абдумомунов, С.Эралиев жана башка программада аты аталган жазуучулардын жарық көргөн негизги чыгармалары;
98. Uray-Kőhalmi, Käthe (September 2010). "Arthur Thomas Hatto: 1910–2010". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Akadémiai Kiadó.* 63 (3): 383–386;
99. Ху Чженхуа, Мухамед. «Манас» жана анын вариантарын жана булактарын изилдөө:[Текст]/Ху Чженхуа // Шинжаң коомдук улуттар кабарлары. - 1989. - № 4.
100. Ху Чженхуа, Дор Реми. Синьцзяндык кыргыздардын «Манасы» // Ала-Тоо, 1995.
101. Энгельс Ф., Үй бүлөнүн, жеке мөнчikitin жана мамлекеттин келип чыгышы, Фрунзе, 1978.
102. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. - М., Наука, 1983.
103. Чороев Т.К. (Чоротегин), Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати-т-турк» сез жыйнагы: (1072—1077). Жооптуу редактор Өмүркул Караев. — Бишкек: Кыргызстан, 1997.
104. Чоротегин Т.К. Алгы сез: Жусуп Мамайдын мураскору болгон манасчылар – улут көрөңгөсү // Жусуп Мамай жана кыргыз элиниң манасчылык салты: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын (1918-2014) элесине арналган Үчүнчү эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жалал-Абат мамлекеттик университети. 22-24.05.2016. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы / Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. — Бишкек: MaxPrint басмасы, 2016. – 396+iv б., сүрөт. – Б. 6—9.
105. Чоротегин Т.К. Алгы сез: Манасчы Жусуп Мамайдын көөнергүс мурасы терең иликтенүүдө // Жусуп Мамай жана түрк калктырынын эпостору: Кыргыз Республикасынын Баатыры, манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасына арналган IV эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. Бишкек шаары, 14.04.2017. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы / Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. — Бишкек: MaxPrint басмасы, 2017. — 470+ii б., сүрөт. – Б. 3—5.

106. Чоротегин Т.К. Алгы сез: Этнограф Имел Молдобаевдин 75 жылдык мааракеси // Имел Молдобаев жана заманбап кыргыз этнографиясы: Кыргыздын көрүнүктүү этнографы жана манас таануучусу, тарых илимдеринин доктору, профессор Имел Бакиевич Молдобаевдин (15.02.1942 19.11.2005) 75 жылдыгына арналган эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы. Бишкек шаары, 18.04.2017. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы / Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. — Бишкек: MaxPrint басмасы, 2017. – 220+ii б. – Б. 3-7.
107. Чоротегин Т.К. Бээжиндеги бараандуу манаастаануучу // Жуматурдуу, Адыл. Оозеки адабияттын теориясы жана манасчылык өнөр (Кытай кыргыздарынын материалдарынын негизинде). Түзүүчү – Ч.Субакожоева; жооптуу редакторлор: проф. Т.А.Абдырахманов, проф. Т.К.Чоротегин. — Бишкек, 2020. — 414 б. – ISBN 978-9967-04-890-4. – Б. 24—34.
108. Чоротегин Т.К. Жазма маданият жана дастан // Кыргыз руҳу – "Манас": Адабий изилдөөлөр. табылгалар, эскерүүлөр / Түзгөндөр К.Эдилбаев, Э.Кылышев – Бишкек, 1995. ("Ала Тоо" журналы; Мамл. "Мурас" ишкер долбоору). – Б. 246-249.
109. Чоротегин Т.К. Жусуп Мамайдын жылдыздык нуру // Жусуп Мамай: Заманыбыздын залкар манасчысы: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына арналган илимий баяндамалардын жана макалалардын топтому / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), А. Эркебаев, ж.б. – Бишкек: "Maxprint" басмаканасы, 2014. – 272 + XII б., сүрөт. – "Мурас" коомдук фонду. – ["Тарых жана мурас" түрмөгү]. - ISBN - 978-9967-12-394-6. – Б. 7-10.
110. Чоротегин Т.К. Жусуп Мамайдын Кыргызстанда таанылышинын жана изилденишинин тарыхына бир шинчил сез // Түнгуч кезектүү эл аралык "Манас" айтуу мелдеши, коргоо форуму. Залкар манасчы Жусуп Мамайды эскерүү. – Үрүмчү: ШУАР адабият, көркөм өнөрчүлөр бирикмеси; Шинжаң элдик

- адабиятчылар коому, "Манас" кыргыз элдик дастандарын изилдөө ишканасы, 2014. – 25-29-сентябрь. – Б. 22-23 (араб жазмасында); Б. 24-26 (кирил жазмасында).
11. Чоротегин Т.К. Жусуп Мамайдын мурасы жана Кыргызстан // Жусуп Мамай (1918-2014): Дастанда калган өмүр: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасы тууралуу илимий баяндамалардын жаңа макалалардын топтому / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), А. Эркебаев, ж.б.; "Мурас" фонду. - Бишкек: "Maxprint" басмасы, 2015. - 232+iv б. – Б. 4-12.
112. Чоротегин Т.К. Заблудший дух умершего в вузовском учебнике по истории // Тарыхчы жана публицист Тынчтыкбек Чоротегиндин (Чороевдин) 60 жылдык маракесине арналган "Кыргыз таануу маселелери: Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин" аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары (КУУ, Бишкек, 04.10.2019) / Илимий редактор К.С. Молдокасымов. – Бишкек: Турап басмасы, 2019. – С. 531–537.
113. Чоротегин Т.К. "Манас" дастаны жана Борбордук Азиядагы көөнө жазма маданият // Тил, адабият жана искуство маселелери: Илимий журнал. - № 1. Атайын чыгарылыш. "Манастан" Чыңгыз Айтматовго карай: Проблемалар жана көз караштар": Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары: (Бишкек, 15-январь, 2016). - Бишкек, 2016. – Б. 3-8. - Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы. Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. - ISBN 1694-6316.
114. Чоротегин Т.К. Пространство эпических событий «Манаса» и «Дивана» Махмуда Кашгарского // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы междунар. научн. симпозиума, посвящ. 1000-летию эпоса «Манас». Бишкек, 27–28 августа, 1995 г. — Бишкек: Кыргызстан, 1995. – С. 34.
115. Чыныбаев Б. С. Историко-этнографические аспекты изучения эпоса "Манас" (историография проблемы): Специальность - 07. 00. 09 - Историография, источниковедение и методы исторического исследования. – Автореф. диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Казань, 1991.
116. Чыныбаев Б. С. Историко-источниковедческое изучение эпоса "Манас" в отечественной историографии //Бартольдовские чтения 1987 года. Год восьмой. Тезисы докладов и сообщений. - М.,1987. - С. 110-111.
117. Чыныбаев Б. С. Из истории изучения эпоса "Манас" в XIX в. // Великий Октябрь и некоторые вопросы исторической науки. Тезисы докладов и выступ. на Межреспубл. науч. конф. молодых историков. 21-22 мая 1987 г. - Фрунзе: Илим, 1987. - С.73.
118. Чыныбаев Б. С. К вопросу о народности эпоса "Манас" //Тезисы конференции молодых ученых исторического факультета. - Казань, 1987. - С.76-79.
119. Эртедеги адабият нұскалары. - Алматы, 1967.
120. Юнусалиев Б.М., "Манас" эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндө маселеге карата". "Кызыл Кыргызстан", 1952, 12-май.
121. Юдахин К.К., Киргизско-русский словарь. М., 1957.
- 122.Юнусалиев Б.М., "К вопросу об эпохе и возникновении эпоса "Манас"" — "Советская Киргизия", 1952, 23 мая.
123. Юнусалиев Б.М., Кириш сөз. «Манас», 2 томдук, Фрунзе, 1958.

#### АДАБИЙ СЫН МАТЕРИАЛДАР.

1. Малов С.Е., Енисейская письменность тюрков. - М.-Л., 1952.
2. Стеблева И.В., Поэзия тюрков VI-VIII веков. -М., 1965.
3. Стеблева И.В., Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. -М., 1976.
4. Артықбаев К.А., Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак. // Кыргызстан маданияты, 1967, 1-январь.
5. Абдуллаев Э., Орток адабий мурас маселеси тууралуу- //

Кыргызстан маданияты, 1967, 10-февраль.

6. Кыргыз эл оозеки мыгармачылыгынын тарыхынын очерки. - Фрунзе, 1973.
7. Караев Ө.К., Тарыхий кабарлар менен таанышканда. //Кыргызстан маданияты, 1967, 10-март.
8. Таштемиров Ж., Орток мурас жөнүндө ойлор. //Кыргызстан маданияты, 1967, 28-апрель.
9. Белекова З. Махмуд Кашгари кыргыздар жөнүндө. //Кыргызстан маданияты, 1967, 28-апрель.
10. Назаралиев Т., Талаштын предметин тагыраак билели. // Кыргызстан маданияты, 1967, 12-май.
11. Сыдыкбеков Т., Мезгил сабактары. - Фрунзе, 1982, 3-73 беттер.
12. Артықбаев К.А., Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө: «Кутадгу билиг дастаны». «Түрк сөздөрүнүн жыйнагындагы» адабий мурастар. //К.Артықбаев. Акыйкат сабагы. - Бишкек, Адабият, 1991, 5-53-беттер.
13. Кононов А.П., Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание». //Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. - М., Наука, 1983, 485-517-беттер.
14. Махмуд Кашгари жана анын «Түркій тилдер сөз жыйнагы». //Ала-Too, 1988, №4.
15. Караев Ө.К., Жусуп Баласагын жана анын доору. //Кыргызстан маданияты, 1986, 15-май.
16. Өмуралиев Ч., Жазылык Кулкожакмат жөнүндө. //Ала-Too, 1990, №10, 65-74-беттер.
17. Юнусалиев Б.М., Молдо Кылыштын революцияга чейинки кыргыз турмушун чагылдырган чыгармаларынын айрым маселелери. Абыдрахманов Ыбрай Молдо Кылыш жөнүндө. Ишеналы Арабаев Алгы сез. Белек Солтоноев Молдо Кылыштын кыскача тарыхы. //Ала-Too, 1989, №12, 132-137-беттер
18. Тазабек Саманчин. Зар заман казалы жөнүндө. //Ала-1 оо, 1990, №1, 138-141-беттер.
19. Саманчин Т. Кылыш - жазуучу акын. - Фрунзе, 1948.

20. Артықбаев К.А., Арстанбектин «Тар заманы». //К.Артықбаев. Акыйкат сабагы. -Фрунзе, 1991, 117-124-беттер.
21. Мелис Курманалы уулу Абдылдаев. Түзүүчүдөн. //Мурас. - Фрунзе, Кыргызстан, 1990, 4-19-беттер.
22. Токомбаев А., Чыгармачылыгы жөнүндө сын макалар. -Фрунзе, 1980.
24. Айтматов Ч.Т., Жазуучунун чыгармачылыгы тууралуу очерктер, макалалар жана рецензиялар (орус тилинде). - Фрунзе, 1975.
25. Айтматов Ч.Т., В соавторстве с землею и водою. - Фрунзе, 1978.
26. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки.- Фрунзе,1988.
26. Артықбаев К.А., Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Фрунзе,1982.
27. Кыргыз адабият таануусу жана сыны. - Фрунзе, 1967.
28. Артықбаев К.А., Кыргыз адабиятынын тарыхындагы түзөтүүгө муктаж айрым маселелер. Китепте: К.Артықбаев. Талант сырьы. - Бишкек, 1994, 5-37, 37-188-беттер.
29. Усубалиев Т. 20 лет спустя. Правда о письмах писателя Тугельбая Сыдыкбаева. Эпос «Манас» - великий национальный вклад в духовную культуру человечества. - Китепте: Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. - Бишкек, 1996, 210-436-беттер.
31. Алтымышбаев А., Ленин и пропаганда марксизма в Киргизии (1905-1923гг.) - Фрунзе, 1967, 34-49-беттер.
32. Алтымышбаев А., Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. - Фрунзе, 1985.
33. Аманалиев Б., Из истории философской мысли киргизского народа. - Фрунзе, 1963.

**Аалыбек АКУНОВ**  
AKUNOV Aalybek

**"МАНАС" ЭПОСУ БОЮНЧА КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ БУЛØ ЖАНА НИКЕ МАМИЛЕLERİ**  
**СЕМЕЙНО-БРАЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КЫРГЫЗОВ ПО ДАННЫМ ЭПОСА "МАНАС"**

**FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS AMONG THE KYRGYZ ACCORDING TO THE EPIC  
"MANAS"**

Жооптуу редактор профессор Чоротегин Т.К.  
Отв. ред. проф. Т.К.Чоротегин  
Edited by Professor Tynchtykbek Chorotegin

Корректору Кучкачова Ж.З.  
Proofreader Kuchkachova Zh.Z.

Тех. редактору Курманалиев Б.К.  
Technical editor Kurmanaliev B.K.

Басууга берилди 19.07.2021ж. Форматы 60x84<sup>1</sup>/16.  
Офсеттик кагаз. Офсеттик басуу. Көлөмү 16,75 б.т. Нускасы 300 д.  
Бишкек ш., Курчатов көч, 69, «Калем» басма үйү, т. 49-19-36  
E-mail: kalem14@mail.ru

Подписано к печати 19.07.2021г. Формат бумаги 60x84<sup>1</sup>/16.  
Бумага офс. Печать цифр. Объем 16,75 п.л. Тираж 300 экз.  
Отпечатано в ИД «Калем», г.Бишкек, ул. Курчатова, 69  
т. 49-19-36, E-mail: kalem14@mail.ru

Signed for printing on 19.07.2021 Paper size 60x84<sub>1</sub>/16.  
Office paper. Offset printing. Volume 16.75 pp Circulation 300 copies.  
Printed in the publishing house "Kalem", Bishkek, st. Kurchatova, 69  
t. 49-19-36, E-mail: kalem14@mail.ru